॥ अथ श्रीमद्भागवतटिप्पणी चेट्टीत्याख्या प्रारभ्यते ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्याः ।

([illegible])

॥ हरिः ॐ ॥ श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥ सुखचित्प्रमुखैर्गुणैर्युतो वियुतश्चाखिलदोषसंघतः ॥ नृहरिर्हृदयांबुजेव सन्मम दद्यादखिलेष्टसंचयं ॥ १ ॥ आनंदतीर्थगुरुमादरतो भजामि स्वानंददं स्वचरणौ भजतां जनानां ॥ यद्वक्त्रनिर्गलितवागमृतप्रपूरैस्तापत्रयं शममुपैति विनाऽतियत्नात् ॥ २ ॥ जयतीर्थगुरुन्वंदे सर्वाभीष्टप्रदान्मम ॥ विजयध्वजतीर्थादीन् गुरूनन्यांश्च भक्तितः ॥ ३ ॥ श्रीमध्वशास्त्रदुग्धाब्धिविक्रीडनविशारदान् ॥ नरसिंहाचार्यसंज्ञांश्च पितृव्याननिशं भजे ॥ ४ ॥ नत्वा श्रीमद्वेंकटाचार्यसंज्ञान्विद्यागुरूननिशं बुद्धिशुद्ध्यै ॥ कुर्वे चट्टीवेंकटाव्हयोऽहं सद्भ्यः षष्ठः स्कंधटीकां हिताय ॥ ५ ॥ स्वोपादिष्टस्य सर्वस्य तत्त्वस्य हृदि धारणात् ॥ मंदोपदेशसंदेहव्यावृत्त्या बादरायणिः ॥ ६ ॥ हर्षेण महताविष्टः स्वपृष्टं प्रतिवक्ष्यते ॥ इत्यभिप्रेत्य नृपतिः ज्ञापयन् प्रतिभां स्वकां ॥ ७ ॥ अनूद्य पूर्वस्कंधोक्तं वक्तुंप्रार्थयते पुनः ॥ पंचमांत्योक्तनिरयनिवर्तनपटीयसी ॥ ८ ॥ निवृत्तिमार्ग इत्यादि षड्भिः श्लोकैर्विनिष्कृतिं । भगवता सर्वज्ञत्वेन त्वया । आदौ द्वितीयस्कंधे । निवृत्तिमार्गो निवृत्तिधर्मलक्षणो मोक्षमार्गः । यथा यथावत् । कथितः । गृहात्प्रव्रजतो धीर इत्यादिना तत्फलमाह ॥ यदिति । यत् येन निवृत्तिधर्मानुष्ठानेन । असंसृतिर्मोक्षो भविष्यति । निष्कामं ज्ञानपूर्वंतु निवृत्तमिति चोच्यते । निवृत्तं सेवमानस्तु ब्रह्माभ्येति सनातनमित्युक्तेः । एतच्च ब्रह्मसाक्षात्कारद्वारेणेत्याह ॥ क्रमेति । क्रमेणोपचितैर्योगैः भक्तिज्ञानादिलक्षणोपायैः । उपलब्धेन साक्षात्कृतेन । ब्रह्मणाऽनंतकल्याणगुणपूर्णेन हरिणा निमित्तेनेत्यर्थः । अत्र ब्रह्मोपलंभेनेति वक्तव्ये उपलब्धेन ब्रह्मणेत्युक्तिस्तु कर्तृत्वं करणत्वं च परब्रह्मण एव मुख्यमिति ज्ञापनार्थं । कर्तृकरणयोस्तृतीयेति सूत्रात् ॥ यद्वा ॥ निवृत्तिमार्गो निवृत्तिधर्मेण प्राप्यो मार्गोऽर्चिरादि मार्गः कथितः । वैश्वानरं यातीत्यादिना यद्येन मार्गेण गतानां क्रमयोगोपलब्धेन क्रमयोगोऽर्चिरादि प्राप्तिस्तेनोपलब्धेन प्राप्तेन ब्रह्मणा चतुर्मुखेन सहासंसृतिर्भगवत्प्राप्तिलक्षणो मोक्षो भविष्यतीत्यर्थः ॥ तदुक्तं ॥ ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे ॥ परस्यांते कृतात्मानः प्रविशंति परं पदमिति ॥ १ ॥ प्रवृत्तिलक्षणः काम्यकर्मलक्षणो मार्गश्च कथितः । ब्रह्मवर्चसकामस्तु यजेत ब्रह्मस्पतिमित्यादिना । तत्फलमाह ॥ त्रैगुण्येति । त्रैगुण्यं स्वर्गादि सुखं तदेव विषयः । प्राप्यं यस्य स तथा । स्वर्गाद्यर्थं प्रवृत्तं स्यादित्युक्तेः । प्रवृत्तिलक्षण धर्मस्य नित्यसुखसाधननिवृत्तिमार्गाद्वैलक्षण्यमाह ॥ योऽसाविति । यः

प्रवृत्तिधर्मोऽसावलीनप्रकृतेः प्रवृत्तिधर्मस्य प्रकृतिविलयापादनसामर्थ्याभावेनालीना प्रकृतिर्यस्य तस्य पुंसः पुनः पुनर्गुणसर्गो गुणानां भौतिकदेहानां सर्ग उत्पत्तिर्यस्मात्स तथा। शरीरपरंपरारंभको भवतीति यावत्। क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशंतीत्यादेः। प्रवृत्तिधर्मस्य क्षयिष्णु फलकत्वेन निवृत्तिधर्माद्वैलक्षण्यमिति भावः ॥ यद्वा ॥ प्रवृत्तिलक्षणो मार्गः पितृयानाख्यः कथितस्तृतीये। दक्षिणेन यथाऽर्यम्णः पितृलोकं यजंति त इत्यादिनेत्यर्थः ॥ २ ॥ अधर्मेण लक्ष्यंते दृश्यंतेऽनुभूयंत इति ते तथोक्ताः। उपवर्णिताः। पंचमस्कंधे। आद्यश्चतुर्दशमन्वंतराणां मध्ये प्राथमिकः स्वायंभुवो मन्वंतरश्च व्याख्यातः। चतुर्थस्कंधस्यादौ। सवप्रेमेयं सर्वेष्वपि स्कंधेषु यथा संभवं संक्षेपविस्तराभ्यां निरूपितमिति ज्ञापनायानुवादे स्कंधक्रमोल्लंघनं ॥ ३ ॥ यतो यस्मिन्स्वायंभुवमन्वंतरे जातः प्रियव्रतोत्तानपदोर्वंशश्च व्याख्यातः। तयोश्चरितानि च व्याख्यातानि पंचम चतुर्थे च द्वीपादीन् ॥ ४ ॥ भगवतो विभागतो लक्षणतो मानतः परिमाणतश्च धरामंडलस्य संस्थानं च ज्योतिषां विवराणां चेदं संस्थानं च विभुर्यथाऽसृजत्। तदपि व्याख्यातमित्यर्थः ॥ ५ ॥ इह पापिषु नरोऽनुतापवान्पुरुषः। नाना उग्रयातना येषु तान्नरकान्यथा येन साधनेन नेयान्नगच्छेत्। तत्साधनमधुना व्याख्यातुमर्हसि ॥ ६ ॥ तत्र तावन्मन्वादि प्रायश्चित्तं विना नरका दुर्निर्वारा इत्याह ॥ न चेदिहेति द्वाभ्यां। मनउक्तिपाणिंभिर्मनोवाक्कायैः कृतस्यांहसस्तैरेवेहापचितिं प्रायश्चित्तं यथा यथावत्। न कुर्याच्चेत्तर्हि सः पुरुषः प्रेत्य मृत्वा नरकान्ध्रुवमुपैति। ये मया भवतः कीर्तितास्तिग्मा दारुणा यातना येषुते ॥ ७ ॥ यस्मादेवं तस्मात्पापस्य निष्कृतौ प्रायश्चित्ते यतेत। कदा मृत्योर्मरणात्पुरैव। तत्रापि यथाऽऽत्मनः शरीरस्याविपत् रोगादिलक्षणा विपन्नास्ति। तत्राप्याशु। अन्यथाऽतीतकाले तु द्विगुणं व्रतमर्हतीति द्वैगुण्यापत्तेः। तत्र च पापस्य महत्वमल्पत्वं वाऽपेक्ष्य तदनुरूपप्रायश्चित्ते यतेत। रुजां रोगाणां निदानवित्। यथा वैद्यस्तनुरूपं चिकित्सेत्तद्वत् ॥ ८ ॥ प्रायश्चित्तस्य वैकल्यं द्वाभ्यां शंकते नृपः ॥ दृष्टेति। यत् दृष्टं राजदंडादि श्रुतं नरकादि ताभ्यामात्मनः पापमहितं जानन्नपि प्रायश्चित्तानंतरं पुनः पुनः करोति। जानता तत्करणे हेतुः ॥ विवश इति। भगवत्परतंत्रः स कारयेत्पुण्यपापमिति श्रुतेः। रागादि परतंत्रो वा। अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः। अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ काम एष क्रोध एष इत्युक्तं। अतोऽतः कारणात्। मन्वादि विहितद्वादशाब्दादि कथं प्रायश्चित्तं

घटत इत्यर्थः । यद्यनुष्ठितं प्रायश्चित्तं समूलदुरितनिवारकं तर्हि तत्सकलं नरकानिवारकत्वात् । न चैतदस्ति । तथात्वे सवासनदुरितोच्छेदेन कारणाभावेनोत्तरत्र दुरितानुत्पादप्रसंगात् । न चेष्टापत्तिः । लोकप्रायश्चित्तानंतरमपि शतशः क्रियमाणदुरितदर्शनात् । अतः पापस्य दुर्निवारत्वेन नरकपातस्यावश्यं भावित्वान्निरधिकारिकत्वेन धर्मशास्त्रे क्रियमाणं प्रायश्चित्तविमर्शनं व्यर्थमिति भावः ॥९॥ उक्तमेव सदृष्टांतं विवृणोति ॥ क्वचिदिति । क्वचिन् कदाचित् । अभद्रात्पापान्निवर्तते । क्वचित्क्वचित्तदेव पुनराचरति । यथा कुंजरः स्नातोऽपि रजोभिरात्मानं मलिनीकरोति । तथा अथो तस्मात्प्रायश्चित्तमपार्थकं मन्य इत्यर्थः ॥ १० ॥ प्रायश्चित्ताधिकारी द्विविधः । विद्वानविद्वांश्च । तत्राविद्वत्कर्तृकप्रायश्चित्तस्यात्यंतिकदुरितनिवारकत्वाभावेऽपि विद्वत्कर्तृकस्य तदस्तीति प्रायश्चित्तविमर्शनं सफलमित्यभिप्रेत्य परिहरति ॥ कर्मणेति । कर्मणा द्वादशाब्दादि प्रायश्चित्तेन कर्मणा पापस्य निर्हारो नाश आत्यंतिकः समूलो नेष्यते । कुतः । अविद्वदधिकारित्वात् । हि शब्दोऽवधारणार्थः । सन्नेनन संबध्यते । हि हेताववधारण इत्युक्तेः । अविद्वानधिकारी यस्मिंस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । अज्ञेन क्रियमाणत्वादेवेति यावत् । ज्ञानिना तु क्रियमाणेन तेनैव प्रायश्चित्ते नात्यंतिकनिर्हारो भवत्येव । यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति श्रुतेरित्यवधारणार्थः । अतोऽधिकारिसंभवात्प्रायश्चित्तस्य विमर्शनविधानमुपपन्नमित्यर्थः ॥ ११ ॥ नन्वेवं चेदज्ञेन कृतप्रायश्चित्तस्य किं सर्वथा वैयर्थ्यं । नेत्याह ॥ नाश्नत इति । पथ्यमेवान्नमश्नतः पुरुषान्व्याधयो न बाधंते । एवं नियमकृन्नियतप्रायश्चित्तकृत् । निषिद्धत्यागेन विहितकृच्च पुरुषोऽविद्वानपि शनैर्विलंबेन क्षेमाय श्रेयसे कल्पते । समर्थो भवतीत्यर्थः । अज्ञानिनोऽपि प्रत्यहं अनुष्ठितेन पंचयज्ञादि कर्मणा दुरितानुरूपप्रायश्चित्ताचरणेन शनैः पापोपमर्दो भवति । अहन्यहन्यनुष्ठानं यज्ञानां मुनिसत्तम । उपकारकरं पुंसां क्रियमाणाघशांतिदमिति विष्णुपुराणोक्तेरिति ॥ १२ ॥ ज्ञानिनां मन्वादि विहितप्रायश्चित्तानुष्ठानेनात्यंतिकपापनिर्हारो भवतीत्युक्तं । वस्तुतस्तु तेषां स्वभावसिद्धेनैव तपोब्रह्मचर्यादिना सर्वदुरितनिर्हारसिद्धेर्न तत्प्रायश्चित्तापेक्षावश्यकीत्याह ॥ तपसेति त्रिभिः । केचित्धीरा ज्ञानिनः । श्रद्धयाऽस्माकं मन्वादि विहितप्रायश्चित्तान्वेषणं किमर्थं स्वभावसिद्धशमादिकेनैव सकलदुरितोन्मूलनसंभवादित्यास्तिक्यबुद्धिः श्रद्धा तयाऽन्विता युक्ताः संतः । तपसा सच्छास्त्रालोचनेन । तप आलोचनं प्रोक्तमिति वचनात् । ब्रह्मचर्येणाष्टांगेन ॥

तदुक्तं ॥ स्मरणं कीर्तनं केलिप्रेक्षणं गुह्यभाषणं । संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च । एतन्मैथुनमष्टांगं प्रवदंति मनीषिणः । विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणमित्युक्तेः । शमेन शत्रुमित्रादि बुद्धिवर्जेन । शमः प्रियादि वैधुर्येत्युक्तेः । दमेन इंद्रियनिग्रहेण । दम इंद्रियनिग्रह इत्युक्तेः । त्यागेनाहंममतात्यागेन । मिथ्याभिमानविरतिस्त्याग इत्यभिधीयत इत्युक्तेः । काम्यकर्मत्यागेन वा । सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षण इत्युक्तेः । सत्यं सतां हितवचनं । यत्सतां हितमत्यंतं तत्सत्यमिति कथ्यत इत्युक्तेः । अभक्ष्यपरिहारश्च संसर्गश्चाप्यनिंदितैः । स्वधर्मे च व्यवस्थाने शौचमेतदुदाहृतमित्युक्तलक्षणं शौचं । ताभ्यां । अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहौ । यमाः शौचं ततस्तुष्टिः स्वाध्यायो हरिपूजनं । नियमा इत्युक्तलक्षणेन यमेन नियमेन च ॥ १३ ॥ देहवाग्बुद्धिजं महदप्यघं । अनलो वेणुगुल्ममिव क्षपयंतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ केचिच्च ज्ञानिनो वासुदेवपरायणाः । वासुदेव एव परमयनं आश्रय इति ज्ञानं येषां ते तथा । तदेकशरणा इति यावत् । केवलया सहायांतरानपेक्षया । भक्त्या ज्ञानपूर्वकभगवत्स्नेहेन । ज्ञानपूर्वः परस्नेहो नित्यो भक्तिरितीर्यत इत्युक्तेः । अघं विधुन्वंति परिहरंतीत्यर्थः । ज्ञानिनो द्विविधाः । यमादि योगप्रचुरा भक्तिप्रचुराश्चेति । उभयेषामपि मन्वादि प्रायश्चित्तानपेक्षया स्वभावसिद्धाभ्यामेव भोगभक्तिभ्यां सर्वपापनिवृत्तिर्भवति । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते क्षणात् । न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यत इति भगवद्वचनादिति भावः ॥ १५ ॥ तथाऽपि शमादि योगापेक्षया भक्तिरेव गरीयसीत्याह ॥ न तथेति । कृष्णेऽर्पिताः प्राणाः श्रोत्रादींद्रियाणि येन स तथोक्तः दृढभक्तिमानिति यावत् । यथा पूयते । तथा तप आदिभिर्न पूयेत न शुद्ध्येत । अत एव पूर्वश्लोके कार्त्स्न्येनेत्युक्तं । कृष्णे भक्तिः केन स्यादत्राह ॥ तदिति । तत्पुरुषाणां तद्भक्तानां महतां सेवया कृष्णार्पितप्राण इत्यन्वयः ॥ १६ ॥ भक्तिवदन्यन्न शोधकमित्यत्र हेतुमाह ॥ सध्रीचीन इति । लोके आलोके आलोचने क्रियमाणे ॥ यद्वा ॥ लोके प्रायश्चित्तादिलक्षणसाधनसमूहोऽयं पंथा भक्तिमार्गः सध्रीचीनो हि यस्मादिति पूर्वश्लोकेनान्वयः । सध्रीचीनत्वे हेतुत्रयं । क्षेमो मोक्षहेतुः । न कुतश्चिद्विघ्नादेर्भयं यस्य स तथा । यत्र यस्मिन्भक्तिमार्गे साधवः प्रवर्तंते । तत्परिगृहीत इति यावत् । ॥ १७ ॥ तप आदीनामपि भक्त्योपचितबलादीनामेव पापनिर्हरणहेतुत्वं न केवलानामित्यतोऽपि भक्तेरेव प्राधान्यमित्याह ॥ प्रायश्चित्तानीति । महतामप्यशोधकत्वे दृष्टांतः ॥ सुराकुंभं नद्य इवेति ॥ १८ ॥

पापानिर्हरणं तप आदाविव चिरसाध्यं न भवति किंतु क्षिप्रसाध्यमित्यतोऽपि भक्तेः प्राधान्यमित्याह ॥ सकृदिति । तस्य कृष्णस्य गुणेषु राग्यनुरागिमन इह चेतनानां वर्गे चीर्णा निष्कृताः कृतपापानुतापपूर्वकं श्रीकृष्णांघ्रिपद्मे सकृन्मनोनिवेशेनैव कृतप्रायश्चित्ताः ॥ १९ ॥ इममर्थमितिहासेनोपपादयति ॥ अत्रेति । इतिहासं कथां मे मत्तः ॥ २० ॥ कन्याकुब्जपुरे दास्याः पतिनाम्नाऽजामिलः ॥ २१ ॥ बंदिग्रहणैरक्षैश्च द्यूतेन । कैतवैरनृतवादैश्च । कितवोऽनृतवादी स्यात्कैतवं तस्य भाषणमित्युक्तेः । वृत्तिं जीविकां । बिभ्रन्पुष्णन् । देहिनं स्वात्मानं यातयामास नरकगमनाभिमुखमकरोत् ॥ २२ ॥ आयुषः संबंधी महान्कालोऽत्यगात् । कियानित्यपेक्षयामाह ॥ अष्टाशीत्येति । अष्टाशीत्या संख्यया युक्ताः समाः संवत्सराः ॥ २३ ॥ प्रवयसो वृद्धस्यावमः कनिष्ठः ॥ २४ ॥ जरठो वृद्धः ॥ २५ ॥ अंतकं मृत्युं ॥ २६ ॥ २७ ॥ वक्राणि तुंडानि मुखानि येषां ते । ऊर्ध्वाणि रोमाणि येषां तान् ॥ २८ ॥ प्लावितेन प्लुतत्वान्वितेन । आकुलेंद्रियो दुर्बलेंद्रियः । पुत्रसंकेतितनारायण नामाख्यसंबंध्यनुसंधानेनुद्बुद्धप्राचीनसंस्कारोऽजामिलस्तन्मुख्यवाच्यं भगवंतं स्मृत्वा भक्तिपारवश्येनाकुलितेंद्रियः सन् दूरे ब्रह्मांडाद्बहिरपि वर्तमानं प्लुतेनाव्हानोपपत्त्यर्थमेतत् जगत्सर्जनादि क्रीडासक्तं । बालक्रीडनकैर्यद्वत्क्रीडतेऽस्माभिरच्युत इत्युक्तेः । पुन्नाम नरकात्त्रातारं । त्राता पुत्रस्त्वमेव म इत्युक्तेः । नारायणाव्हयं मूर्तिविशेषं । यत्तस्य व्यापकं रूपं परं नारायणाभिदमित्युक्तेः । आजुहावेत्यथोऽपि बोध्यः । न मत्स्वामितया तस्य स्मरणं जायते यतः । अजामिलोऽपि स्मरणाद्भक्त्या मृत्योर्विमुच्यत इत्युक्तेः ॥ २९ ॥ हरिकीर्तनं निशम्यापतन् । यतस्तद्भर्तृनाम ॥ ३० ॥ ओजसा बलेन । ओजोऽवष्टंभबलयोरित्युक्तेः ॥ ३१ ॥ पुरः सरा भृत्याः ॥ ३२ ॥ निषेधत । अस्यानयनेति शेषः । उपदेवा गंधर्वादयः ॥ ३३ ॥ देवाद्युत्तमजातिविषयकसंशयः कुत इत्यतोऽलौकिकरूपदर्शनादित्याहुः ॥ सर्व इति सार्धश्लोकाभ्यां । लसंत्यः पुष्करमाला येषां ते तान् ॥ ३४ ॥ नूनं नवं वयं वयो येषां तान् । निषंग इषुः । धनुर्निषंगादिभिः श्रीः शोभा येषां तान् ॥ ३५ ॥ विगतं तिमिरमालोकश्चान्यस्य प्रकाशो याभ्यस्तथा भूता दिशः कुर्वतः । भवतामेतदनुचितमित्याह ॥ किमर्थमिति ॥ ३६ ॥ अहो दंड्यादिज्ञानशून्या एते चोरा एवास्मद्धिया धर्मराजस्य किंकरा इत्यनृतं वदंतीति विस्मयेन प्रहस्य तान्प्रत्यूचुरित्याह ॥ इत्युक्त इति त्रिभिः ॥ ३७ ॥ धर्मस्याधर्मस्य च तत्त्वं स्वरूपं लक्षणं प्रमाणं ॥ ३८ ॥

कथं स्वित् केन प्रकारेणास्य दंडस्य स्थानं विषयः । ईप्सितमिष्टं । भवतामिति शेषः । नृणां चेतनानां मध्ये किं कातिचिदेव कारिणः क्रूरस्वभावाश्चेतना दंड्याः । आहो स्वित् सर्वेऽपीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ब्रूत धर्मस्य नस्त्वं यच्चाधर्मस्य लक्षणमित्यत्रोत्तरमाहुः ॥ वेदेति । यो वेदेन प्रणिहितः कर्तव्यतया बोधितः । स धर्म इत्यनेन धर्मस्वरूपं निरूपितं । यो धर्मः स वेदप्रणिहित इति व्यत्यासेन योजनायां धर्मप्रमाणं च निरूपितं । यो तद्विपर्ययो वेदेन निषिद्धः सोऽधर्मः । अनेनाधर्मस्वरूपं निरूपितव्यत्यासेन योजनायां धर्मप्रमाणं च निरूपितमित्यर्थः । ननु ऋचः सामानि जज्ञिर इत्यादि श्रुतेर्वेदानां पौरुषेयत्वेन पुरुषनिबंधनदोषशंकायाः संदिग्धप्रामाण्यकानां कथं धर्माधर्मयोः प्रामाण्यमित्यत आह ॥ वेदः स्वयंभूरिति । स्वयमेव कारणमपेक्ष्यैव भवति वर्तत इति स्वयंभूरित्यर्थः । श्रुतिस्त्वभिव्यक्तिविषया । वाचा विरूपनित्ययेत्यादि श्रुतिविरोधादिति भावः । ननूत्पत्तिश्रुतिविरोधान्नित्यत्व श्रुतेरेव ध्रुवात् द्यौरित्यादाविव बहुकालावस्थायित्वमादायोपचारितार्थत्वं किं न स्यादित्यत आह ॥ साक्षादिति । अनुपचारत इत्यर्थः । वेदानां सृष्टिवाक्यानि भवेयुर्व्यक्त्यपेक्षयेत्यादेरिति भावः । ननु वेदस्यापौरुषेयत्वे पुरुषाभिप्रायप्रवेशमंतरेण वाक्यस्य स्वातंत्र्येण तात्पर्यायोगात् । कथं धर्मादौ प्रमाणत्वमित्यत आह ॥ वेदो नारायण इति । तद्वक्तृक इत्यर्थः । मुनीनां प्रतिभास्यंते भागेनैव न सर्वश इत्यादेस्तपः शक्तिदृष्टैकदेशवक्तृमुनिव्यावृत्त्यर्थं साक्षादिति । मुख्यतः कात्स्न्येंनेति यावत् । नित्या वेदाः समस्ताश्च शाश्वता विष्णुबुद्धिगाः । सर्गे सर्गेऽमुनैवैत उद्गीर्यंते तथैव चेत्यादेः । अनागंतुकं वेदे आगंतुकपुरुषाभिप्रायप्रवेशानुपयोगादाह ॥ नारायणः स्वयंभूरिति ॥ ४० ॥ वेदो नारायण इत्युक्तं । तत्र कोऽसौ नारायण इत्यत आह ॥ येनेति । येन स्वधाम्नि स्वाधारतया रजः सत्त्वतमोमयाः । तदुपादानका अमी प्रत्यक्षादि प्रमाणप्रमिताः । भावाश्चेतनाचेतनाश्च । गुणनामक्रियारूपैः गुणाः शब्दादयः शुक्लपीतादयश्च नामानि ब्राह्मणादीनि घटादीनि च क्रिया अध्ययनादय उत्क्षेपणादयश्च रूपाणि संस्थानविशेषः । तैः । तदनुविद्धतयेति यावत् । विभाव्यंते उत्पाद्यंते । अवस्थाप्यंते संह्रियंते च । सृष्टिस्थितिश्च संहारो भावनं समुदाहृतमित्युक्तेः । स नारायण इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ किंवाऽस्य स्थानमीप्सितमिति प्रश्नस्याधर्मिणो दंडस्थानमित्युत्तरं वक्ष्यन् जीवानामनंतत्वेन तत्कृतधर्माधर्मयोर्ज्ञातुमशक्यत्वेन एते

यापिन इति । विविच्य ज्ञानासंभवान्न दंडस्थानत्वमिति शंकापरिहाराय धर्माधर्मसाक्षिणस्तावदाह ॥ सूर्योऽग्निरिति । खमाकाशं गावः स्वर्गभूमिजलानि । स्वर्गेषु पशुवाग्वज्रादिङ्नेत्रघृणिभूजले । लक्ष्यदृष्ट्योः स्त्रियां पुंसि गौर्लिंगं चिन्ह शेफसोरित्यभिधानात् । संध्याद्वयं अहनी अहश्च रात्रिश्च । कालः कालशब्दोदितो देववर्गः । हरिश्च प्रकृतिश्चैव ब्रह्मा वायुस्तथैव च । सुपर्णशेषरुद्राश्च शक्रः सूर्ययमावपि । अग्निर्यमानुजश्चैव काल शब्दोदिताः क्रमात् । इति वचनात् । स्वयं कर्ता जीवः । स्वयं दंडधारी धर्मश्चेति वा । अत्र धर्मस्येत्यपि पदच्छेदः । जडवाचकशब्दैस्तदभिमानिनो ग्राह्याः । एते देवा धर्माधर्मयोः साक्षिण इत्यर्थः ॥ तदुक्तं ॥ आदित्यचंद्रावनिलो नलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च । अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तमिति ॥ ४२ ॥ इदानीं दंडस्य स्थानमाह ॥ एतैरिति । यस्मादेतैः साक्षिभिर्न धर्मो यस्य सोऽधर्मो पुरुषो विज्ञातो विज्ञापितस्तस्मात्स दंडस्य स्थानमित्येतद्युज्यत इत्यर्थः । दंड्याः किं कारिणः सर्वे आहो स्वित्कतिचिन्नृणामित्यस्योत्तरमाहुः ॥ सर्व इति । कारिणो जीवाः सर्वेऽपि क्रमानुरोधेन । रौरवोऽथ महांश्चैव वन्हिर्वैतरणी तथा । कुंभीपाक इति प्रोक्तान्यनित्यनरकाणि तु । एतानि क्रमशो गत्वैवारोहाथावरोहणामिति भारतोक्तक्रमानुसारेण दंडमर्हतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ननु केषांचित्पुण्यकर्तृणामपि सद्भावा-त्कथं सर्वेऽपि दंड्या इत्युच्यत इत्यत आह ॥ संभवंतीति । हि यस्मात्सर्वेषामपि कारिणामभद्राणि न तद्विपरीतानि भद्राणि च संभवंति तस्मादिति पूर्वेणान्वयः । संभवेऽपि किं कारणमत्राह ॥ गुणसंग इति । त्रिगुणसंबंध एव कारणमिति भावः । गुणसं-गनिमित्तकं कर्मकारणमित्यत्र प्रमाणमाह ॥ देहवानिति । गुणसंबंधदेहवान् । अकर्मकृन्नास्तीत्येतद्धि प्रमाणप्रसिद्धमित्यर्थः ॥ तदुक्तं ॥ न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् । कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वप्रकृतिजैर्गुणैरिति ॥ ४४ ॥ कथं स्विद्ध्रियते दंड इत्यस्योत्तरमाहुः ॥ येनेति । समीहितः कृतः । अमुत्र परलोके धर्मो वेति दृष्टांतः । धर्मानुसारेण सुखवान् । अधर्मानुसारेण दंड इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ न केवलं सूर्यादीनामेव धर्मादि विषयकं ज्ञानं । किंतु लौकिकानामप्यानुमानिकं तदस्तीति सिंहावलोकन्या-येनाहुः ॥ यथेहेति । हे देवप्रवरा यथेह जन्मानि भूतेषु प्राणिषु सत्त्वादि गुणानां वैचित्र्यात्सात्विकादि कर्मत्रैविध्यं दृश्यते । तथाऽन्यत्र जन्मांतरेऽपीत्यनुमीयते । शरीरत्वावाच्छिन्नशरीरस्य गुणजन्यत्वनियमात् । गुणसंगस्य कर्मकारणत्वादित्यर्थः ॥ ४६ ॥

उक्तमेव सदृष्टांतं विवृणोति ॥ वर्तमान इति । वर्तमानो वसंतादि कालः । अन्ययोर्भूतभाविनोर्वसंतयोर्ये गुणाः पुष्पफलादयस्तेषामभिज्ञापको यथा । एवमेतज्जन्मान्ययोर्भूतभाविनोर्जन्मनो धर्माधर्मादि दर्शयतीति धर्माधर्मनिदर्शनमित्यर्थः ॥ ४७ ॥ धर्मराजस्तु मनसैव सर्वं पश्यतीत्याहुः ॥ मनसैवेति । पुरे संयमिन्यां स्थित एव देवो यमो जीवस्य पूर्वरूपं धर्माधर्मादि युक्तं मनसा प्रत्यक्षेणैव पश्यति । अनु अनंतरमपूर्वं मीमांसते यदस्यानुरूपं तद्विचारयति । तत्राधिकदृष्टांतमाहुः ॥ भगवानिति । यथाऽन्तर्यामितया पुरे देहे वर्तमान एव सर्वं पश्यति । भगवानजः श्रीहरिस्तथेत्यर्थः ॥ ४८ ॥ जीवस्त्वीश्वरेणोपस्थापितं वर्तमानमेव देहं पश्यति न पूर्वमपरं चेत्याहुः ॥ यथेति । अज्ञो जीवस्तु व्यक्तमेव प्राचीन कर्मणाऽभिव्यक्तमेव देहमुपास्ते जानाति पूर्वमपरं वा न वेद । अत्र हेतुः । नष्टेति । नष्टा वर्तमानजन्मनां स्मृतिः । तत्कारणसंस्कारो यस्य स तथा । तत्र दृष्टांतः ॥ तमसेति । यथा तमसाऽन्धकारेण युक्तः पुरुषो व्यक्तमेव त्वचा स्पृष्टमेवोपास्ते न तु पूर्वं पुरस्ताद्वर्तमानं । अपरं पश्चाद्वर्तमानं च पदार्थं तथेत्यर्थः ॥ यद्वा ॥ तमसा निद्रया युक्तो यथा स्वप्नेऽभिव्यक्तमेव वासनामयपदार्थजातमेवोपास्ते न तु स्वप्नात्प्रागुत्तरजाग्रत्पदार्थजातं तथेत्यर्थः । एवं भूतस्य जीवस्य च प्रसंगात्संसारं प्रपंचयति पंचभिः श्लोकैः । स्वयमेको जीवो यैः पंचभिर्वागादि कर्मेंद्रियैः । स्वार्थांस्तद्विषयानभिवादनशिल्पगतिविसर्गानंदाख्यान् कुरुते । यैश्च पंचभिः श्रोत्रादि ज्ञानेंद्रियैः पंचशब्दादीन्वेद । येन च षोडशेन मनसा त्रीन् जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिकालीनान्विषयानश्नुतेऽनुभवति ॥ ५० ॥ तदेतदुक्तं । षोडशकलं । ता एताः । पूर्वोक्ताः । एकादशेंद्रियाणि भूतपंचकं चेति षोडशकला यस्मिंस्तत् । तदेतत् षोडशकलं । शक्तित्रयं शक्तीनां प्रकाशक्रियावरणलक्षणानां त्रयं यस्मिंस्तथा सत्त्वादि गुणशक्तियुक्तमित्यर्थः । अत एव हर्षादिप्रदं महत् । ईश्वरप्रसादमंतरेणानिवृत्तं लिंगं लिंगशरीरं पुंसि पुरुषेऽनु स्वकर्मानुसारेण संसृतिं धत्ते ददासीति श्लोकद्वयस्यान्वयः ॥ ५१ ॥ लिंगशरीरं कर्मानुसारेण संसृतिं धत्त इत्युक्तं । तर्हि कर्माकरणेन संसृतिनिवृत्तिः स्यादत आह ॥ देहीति । देही लिंगशरीरवान् ॥ जीवोऽज्ञो भगवत्ज्ञानशून्यः । अत एवाजितषड्वर्गोऽवशीकृतषडिंद्रियवर्गः । अजितकामादि षड्वर्गोऽवा । अनिच्छन्नपि प्रकृतिगुणैर्बलात्कर्माणि कार्यते । ततश्च यथा कोशकारः कीटविशेषः । स्वकर्मणा निर्मितकोशेनात्मानमाच्छाद्य मुह्यति निर्गमोपायं जानाति । तथा देह्यपि कर्मणाऽऽत्मानमाच्छाद्य मुह्यती-

त्यर्थः ॥ ५२ ॥ कर्माणि कार्यत इत्यत्रानुभवं प्रमाणयंति ॥ न हीति । गुणैर्गुणकार्यैरागादिभिः स्वाभाविकैः पूर्वजन्मसंस्कारोद्भूतैरित्यर्थः ॥ ५३ ॥ कर्मवशेन च तदनुरूपो देहो भवतीत्याहुः ॥ लब्ध्वेति । अव्यक्तं निमित्तमदृष्टाख्यनिमित्तकारणं । लब्ध्वा व्यक्ताव्यक्तं तदनुरूपं स्थूलं सूक्ष्मं च शरीरं भवति । यथा योनिः मातृसदृशं यथा बीजं पितृसदृशं च । स्वभावो वासना शुक्रशोणितयोरेकरूपत्वेऽपि कर्मवासनया मातापितृदेहसदृशो भवति । शरीराकृतिभेदास्तु भूपते कर्मयोनय इति विष्णुपुराणोक्तेरिति भावः ॥५४॥ संसारक्रममुपसंहरन्मुक्तिप्रकारमाह ॥ एष इति । विपर्ययः संसार ईशसंगात्परमेश्वरभजनात् ॥ ५५ ॥ तदेव सामान्यतो धर्मविनिर्णयमुक्त्वा प्रस्तुतस्याजामिलस्याधर्मं प्रपंचयंतो दंड्यत्वमाहुः ॥ अयं हीति । यावदध्यायसमाप्तिः । तत्र द्वाभ्यां तत्पूर्ववृत्तानुवादोऽन्यायातिरेकप्रदर्शनार्थः । शीलं सुस्वभावः । वृत्तसदाचारो गुणादयः क्षमादयः । तेषामाश्रयः । दांतो निगृहीतेंद्रियो मंत्रविद्वेदज्ञः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ततो वनात् । आवृत्तः परावृत्तः ॥ ५८ ॥ भुजिष्यया भोगस्त्रिया । दास्या । मैरेयं मधुपैष्टिं पीत्वा मदेन घूर्णिते भ्रांते नेत्रे यस्याः ॥ ५९ ॥ विशेषेण श्लथंती नीवी यस्या विवस्त्रया सह ॥ ६० ॥ कामलिप्तेन कामवशीकृतेन शूद्रेण कामोद्दीपितेन । तदंगरागेण हरिद्रादिना लिप्तेन बाहुनेति वा । हृच्छयः कामः ॥ ६१ ॥ सत्त्वं धैर्यं श्रुतं ज्ञानं । तद्बलेन स्तंभयन्नपि मदनकंपितं मनः । समाधातुं न शक्तोऽभूत् ॥ ६२ ॥ तद्दर्शनमेव निमित्तं । यस्य स्मरव्याजस्य ग्रहस्य । तेन ग्रस्तः । अत एव विचेतनो नष्टशास्त्रजन्यज्ञानः ॥ ६३ ॥ यावता समग्रेण ग्राम्यैः कामभोगसाधनैः । काम्यंत इति कामा विषयास्तैः ॥ ६४ ॥ अप्रौढां बालां । लंभितां परिणीतां ॥ ६५ ॥ कुटुंबिन्या दास्याः । कुटुंबं बंधुपुत्रादिकं ॥ ६६ ॥ स्वैरचारी निरंकुशत्वेन वर्तमानः । अघायुरघनिमित्तमायुर्यस्य स तथा । मलमेतदीयमन्नादिकमत्तीति मलात् । स्नानदानादिरहित एवान्नमत्तीति वा । अस्नात्वाशीमलं भुंक्त इत्युक्तेः ॥ ६७ ॥ अकृतनिर्वेशमकृतप्रायश्चित्तमस्यैव हितार्थं नेष्याम इत्याहुः ॥ यत्रेति । यत्र नीतो यमभटकृतताडनेन शुद्धो भवतीत्यर्थः ॥ ६८ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां वृत्तीत्याख्यायां प्रथमोऽध्यायः ॥६--१॥

॥ हरिः ॐ ॥ भक्तिपूर्वं भगवतो नामसंकीर्तनं सतां । सर्वपापहृदित्येतदध्यायेऽस्मिन्निरूप्यते ॥ १ ॥ उपधार्य श्रुत्वा । नयकोविदा न्यायनिपुणाः ॥ १ ॥ धर्मदृशां सभामधर्मः स्पृशति । तदेवि विवृणोति ॥ यत्रेति । यैरिति शेषः । यत्र सभायां

यैर्धर्मदृग्भिः । तेषां सतां सभायां ॥ २ ॥ पितरः पितृवत्पालकाः । शास्तारोऽनुशिक्षका वैषम्यमदंड्यदंडनं ॥ ३ ॥ एतत्प्रवर्तितमधर्ममन्योऽपि करिष्यतीति महत्कष्टमभूदित्याहुः ॥ यद्यदिति । श्रेयान् श्रेष्ठः ॥ यद्वा ॥ किं प्रमाणं कुरुते प्रमाणत्वेन ज्ञापयति ॥ ४ ॥ विश्वासघातादपि महत्कष्टमभूदित्याहुः ॥ यस्येति द्वाभ्यां । लोकः परोपदेशमंतरेण स्वयं पशुर्यथा तथा धर्ममधर्मं वा न वेद हियस्मात्तस्मादेव । यस्यांके शिर आधारनिवृत्तो निश्चितः सन्स्वपिति । सर्वभारं तत्र निदधातीति यावत् ॥ ५ ॥ सः सघृणो दयालुरत एव भूतानां प्राणिनां विश्रंभणीयः । अचेतनं ज्ञानशून्यं । अत एव कृतमैत्रं विश्वासो येन स तथा । तं । अत एवार्पित आत्मा मनो येन स तथा तं । कथं दोग्ध्रुमर्हतीत्यन्वयः ॥ ६ ॥ नन्वस्य पापिनो दंडे किमर्थमाक्रोशः क्रियते तत्राहुः ॥ अयं हीति । अयमजामिलो यद्यस्माद्विवशो भक्तिपरवशः सन्नभक्तोदाहृतं नैव फलदातृ भविष्यतीत्युक्तेः । श्रीहरेर्नाम व्याजहारोच्चारितवान् तस्मादित्यन्वयः । निर्वेशो निष्कृतिः । न केवलं प्रायश्चित्तमात्रं श्रीहरेर्नाम । अपि तु स्वस्त्ययनं मोक्षसाधनमप्यापन्नः संसृतिं घोरां यन्नाम विवशो गृणन् ततः सद्यो विमुच्येत । यं बिभेति स्वयंभुव इत्युक्तेः ॥ ७ ॥ ननु कर्मषाड्गुण्यकरं श्रीहरेर्नामेति युक्तं । यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु । न्यूनं संपूर्णतां याति सद्यो वंदे तमुच्यतमिति स्कांदोक्तेः । स्वातंत्र्येण त्वघनिवर्तकं कथं स्यादित्यत्राहुः ॥ एतेनैवेति । यत् आ इति पदच्छेदः । एषोऽजामिलो नारायणेति चतुरक्षरं यन्नाम जगाद एतेनैव प्रधानेन भगवन्नामोच्चारणेनैव न तु कस्याचिदंगेन । सामीप्ये च प्रधाने च एव शब्दोऽवधारणे इति वचनात् । अघनिष्कृतं हि यस्मात्तस्मादस्याजामिलस्याघः पापं नास्त्येवेत्यन्वयः । सकारांत नपुंसकोयमघशब्दः । कंसशत्रुरघःशत्रुरिति प्रयोगात् ॥ यद्वा ॥ अघमस्यास्तीत्यघः पापी एषोऽजामिलाख्यो ना पुरुषो यन्नाम जगाद । एतेनैवास्याघनिष्कृतं कृतमभूदित्यर्थः । मर्ताऽमर्त्यस्य ते भूरिति नाममनामहे विप्रासो जातवेदसः । अस्य जानंतो नाम चिद्विव वृक्तना । अवशेनापि यन्नाम्नि कीर्तिते सर्वपातकैः । पुमान्विमुच्यते सद्यः सिंहग्रस्तैर्मृगैरिवेत्यादि श्रुतिस्मृतीनां भगवन्माहात्म्यपराणां स्मरणार्थमकारः । अप्रगृह्य स्मृतौ वाक्ये इत्यमरोक्तेः ॥ ८ ॥ ननु कामकृतानां बहूनां महापातकानां सहस्रश आवर्तितानां द्वादशाब्दादिकोटिप्रायश्चित्तैरप्यनिवर्त्यानां कथमिदमेकमेव प्रायश्चित्तं स्यादित्यत्राहुः ॥ स्तेन इति द्वाभ्यां । स्तेनश्चोरः परद्रव्यापहरणं

चौर्याद्वाऽथ बलेन वा । स्तेयस्तस्यानाचरणः स स्तेयमधर्मसाधनमित्युक्तेः । सुनिष्कृतं श्रेष्ठप्रायश्चित्तमिदमेव । अत्र हेतुर्नामव्याहरणान्मतिस्तद्विषया विष्णुर्विषया भवतीत्यर्थः ॥ यद्वा ॥ यतो नामव्याहरणात् । तद्विषया नामोच्चारकपुरुषविषया । मदीयोऽयं मया सर्वतो रक्षणीय इति विष्णोर्मतिर्भवतीत्यर्थः ॥९–१०॥ भगवन्नामोच्चारणस्य प्रायश्चित्तश्रेष्ठत्वमुपपादयति ॥ नेति द्वाभ्यां । उदाहृतैरुच्चारितैर्हरेर्नामपदैर्यथा विशुद्ध्यति तथा ब्रह्मवादिभिर्वेदवादिभिर्मन्वादिभिरुदितैर्व्रतादिभिर्निष्कृतैः । अघवान्न शुद्ध्यतीत्यन्वयः । वाक्यत्वसंपादकनमामीत्यादि क्रियासंबंधमनपेक्ष्यापि सर्वपापनिवर्तकत्वेनाहो भगवन्नाममाहात्म्यमित्यभिप्रेत्य नामभिरिति वक्तव्ये नामपदैरित्युक्तं । इतोऽपि नामोच्चारणं श्रेष्ठमित्याहुः ॥ तदिति । तत् नामोच्चारणं । उत्तमश्लोकः कीर्तिर्यस्य हरेर्गुणानां ज्ञानानंदादीनां । उपलंभकं स्मारकं भवति । न कृच्छ्रचांद्रायणादिवत् पापनिवृत्तिमात्रोपक्षीणमित्यर्थः ॥ ११ ॥ यस्मिन्निष्कृते कृतेऽपि असत्पथं शास्त्रविरुद्धमार्गे मनो धावति चेत् निष्कृतं नैवांतकं नात्यंतशोधकं । तत्तस्मात्कर्मनिर्हारं कर्मणां पापानां निर्हारमात्यंतिकं नाशमिच्छतां हरेर्गुणानुवादो गुणानां नामप्रवृत्तिनिमित्तभूतधर्माणामनुसंधानपूर्वकं वाद उच्चारणमेव प्रायश्चित्तं यतोऽसौ सत्त्वभावनाश्चित्तशोधकः खलु प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ १२ ॥ ननु भगवन्नामोच्चारणमात्रं न पापनिवर्तकं । किंतु भक्तिपूर्वकमेव । न चाजामिलस्य तदस्तीत्याशंकां परिहरति ॥ अथेति । यद्यस्मादसौ अजामिलो म्रियमाणः सन् भगवन्नाम समग्रहीत् भक्तिपूर्वकमुच्चारितवान् । अथ तस्मात्कृतं । अशेषाणामघानां निष्कृतं येन स तथा । तमेनमपमार्गेण नरकमार्गेण मा नयतेत्यन्वयः । म्रियमाण इत्यनेनांतकाले हरिस्मृतिर्जन्मनः परमो लाभ इति सूचयति ॥ तदुक्तं ॥ एतावान्सांख्ययोगाभ्यां स्वधर्मपरिनिष्ठया । जन्मलाभः परः पुंसामंते नारायणस्मृतिरिति ॥ १३ ॥ नन्वयं पुत्रनामजग्राह । न तु भगवन्नामेति तत्राहुः ॥ सांकेत्यमिति । सांकेत्यं पुत्रादौकृतसंकेतनिमित्तकं । पारिहास्यं भगवत्यो वयं देवस्त्रीस्वभावेन यद्यपि । भगवानसि केन त्वं हेतुना यातु नाशनेत्याद्युक्तप्रकारेण परिहासेन कृतं । स्तोभं गीताविलासपूर्णार्थं कृतं । हेलनं नारायणशब्देन संकेतिते पुरुषेऽवज्ञया सर्वदोषाश्रयस्त्वं कथं नारायणोऽसीत्यादि रूपमपि वैकुंठनामग्रहणमशेषाघहरं विदुरित्यर्थः । सांकेत्यादिषु मध्ये केनापि प्रकारेणोच्चारितभगवन्नाम्नस्तन्मुख्यवाच्यभगवत्स्मारकत्वेन भगवद्भक्तिजनकत्वेन सर्वपापनिवर्तकत्वं युज्यत इति भावः ॥ १४ ॥ नामव्याहरणं न ध्यानादि-

वदासनादि नियमसापेक्षमिति सुलभोपायः । स्मरणं सर्वदा योग्यं ध्यानोपासनमासन इत्यभिप्रेत्याहुः ॥ पतित इति । प्रासादिभ्यः सुपतितो मार्गे भग्नगात्रः संदष्टः सर्पादिभिस्तप्तो ज्वरादिभिराहतो दंडादिना । एतादृशः पुमान् । अवशेन भक्तिपारवश्येन हरिरित्याह । सो यातनां नार्हतीत्यर्थः । पुमानित्यनेन नात्र वर्णाश्रमादि नियम इत्युक्तं ॥ १५ ॥ ननु पापतारतम्येन कृच्छ्रादि तारतम्यवत् महतः पापस्य महदेव प्रायश्चित्तं युक्तं । न त्वल्पनामग्रहणमात्रमिति तत्राहुः ॥ गुरूणामिति । द्वाभ्यां । गुरूणां पापानां गुरूणि प्रायश्चित्तानि लघूनां लघूनि तारतम्यं ज्ञात्वा मन्वादिषूक्तानि । अतस्तत्र न तथैव व्यवस्था । श्रीहरिनामस्तुतेरियं व्यवस्थोक्ता । मुच्यते सर्वपातकैरिति वचनात् । न चेदं वचनमपि विश्वसनीयं । सुराबिंदुमात्रपानस्य महापातकत्वाभिधायकवचनस्यापि तथात्वापातादिति भावः । किंच तैस्तपोदानादिभिस्तान्यघानि पूयंते । नश्यंति अधर्माणां बीजमुत्पत्तिस्थानं हृदयं लिंगं मनो न शुद्ध्यति । तदपीशांघ्रिसेवया कीर्तनादि लक्षणया शुद्ध्यतीत्यर्थः ॥१६॥ ॥१७॥ वैवश्येनापि सकृदनुष्ठितभगवन्नामकीर्तनादिना सर्वपापनिवृत्तिद्वारा मोक्षो भवतीत्येतदधिकारिविषयं । शरीराद्वाचकाभ्यासो वाचकान्मनसो भवेत् । मानसाद्विवशान्मुच्येन्नान्यथा मुक्तिरिष्यत इति वचनात् । अजामिलस्य तदानीमेव मुक्त्यभावाच्च । अतो यावदधिकारपरिपाकं तावदावृत्तिः कर्तव्येत्यभिप्रेत्याह ॥ धर्म इति । यः कीर्तनादि लक्षणो धर्म उपन्यस्तोऽयं यदि पुरुषेणाहरहः क्रियेत । तर्ह्यमत्नोंऽतःकरणस्य शुद्धिर्भवति । तत्र दृष्टांतः ॥ वाससो यथेति । निर्णेजनेनेति शेषः ॥ १८ ॥ कीर्तनादि लक्षणभगवद्भजने इतिकर्तव्यतामाह ॥ नेति । कर्तुर्जीवस्य क्रियया कर्मणा । एकांतशुद्धिर्न स्यादित्यतस्तस्माद्धरिमनीहया फलानपेक्षया भजेतेत्यन्वयः । ननु हरिरेव कुतो भजनीय इत्यतः स्वतंत्रत्वादित्याह । यतो न विद्यते कर्ता यस्य तस्यात्मनः परमात्मनः कर्तृतां स्वातंत्र्यं । कर्तृत्वं तु स्वतंत्रत्वमित्युक्तेः । तस्माद्धरिरेव भजेतेत्यर्थः ॥ १९ ॥ ननु तथाऽप्यजामिलेन भगवन्नाम सर्वपापप्रायश्चित्तमिति ज्ञात्वा नोच्चारितमिति चेत्तत्राहुः ॥ अज्ञानादिति । बालकेनाज्ञानात्प्रक्षिप्तोऽग्निर्यथा काष्ठराशिं दहति तद्वदित्यर्थः । भक्तिमता गृहीतमेव नामाघहरमिति ज्ञापनाय दृष्टांते एध इत्युक्तं । अग्नेर्दाहकत्वसामर्थ्ये विद्यमानेऽपि स्वविषयं काष्टमेव दहति न त्वविषयं पाषाणं । तथा भगवन्नामापि भक्तिमंतमेव पुनाति न तु तद्रहितमिति भावः ॥ २० ॥ उक्तमर्थं दृष्टांतांतरेण समर्थयाति ॥ यथेति । यथा

वीर्यतममगदमौषधं यदृच्छाया दैवेच्छयोपभुक्तं भक्षितं सत् आत्मगुणं स्वसामर्थ्यमजानतोऽपि पुरुषस्यात्मगुणमारोग्यलक्षणं कुर्यादेव। तथोदाहृत उच्चारितो हरिनामलक्षणमंत्रोऽपि सकार्यं कुर्यादेवेत्यर्थः । पापनिवर्तनस्वभावमपि भगवन्नामज्ञानविशेषेण फलविशेषप्रदमिति ज्ञापनायौषधदृष्टांतः ॥ तदुक्तं ॥ औषधादिषु चैतस्मादेवा एव वरप्रदाः । औषधादि स्थिता देवास्तेऽज्ञे दृष्टफलप्रदाः । ज्ञानिन्यदृष्टदाश्च स्युर्न दैवात्किंचिदिष्यते । यथाऽस्यापि राज्ञस्तु भोजनं क्विप्रमिष्यते । न त्वविज्ञाय राजानं ग्रामप्राप्तिस्तथा भवेत् । एवं देवा दृष्टफलं दद्युरज्ञस्य चाल्पतः । किंचिदज्ञानकृता दृष्टा तच्च नैवान्यथा भवेत् । अदृष्टाख्यं फलं यत्तु तज्ज्ञस्यैव न चान्यगमिति ॥ २१ ॥ नास्मद्वाक्यमविश्वसनीयमित्याहुः ॥ पतिरिति ॥ २२ ॥ तं विप्रं मृत्योर्देहवियोगलक्षणात् । अमूमुचन् मोचयामासुरित्यन्वयः ॥ २३ ॥ प्रत्युदिता निराकृताः । विष्णुदूतैरिति शेषः । या त्वागत्वा यमराज्ञे यमराजाय यथा यथावत्कथयामासुः ॥ २४ ॥ प्रकृतिं सात्विकावस्थां । दर्शनोत्सुकान् स्वदर्शनेन जनानामुत्सवापादकान् ॥ २५ ॥ विवक्षुं वस्तुमिच्छंतं । अभिप्रेत्य ज्ञात्वा ॥ २६ ॥ कृष्णदूतानां सकाशात् । शुद्धं मोक्षसाधनं भागवतधर्मं भगवत्कीर्तनादि लक्षणधर्मं यमदूतानां सकाशात् । त्रैविद्यं वेदप्रतिपाद्यं । गुणाश्रयं गुणमयस्वर्गादिविषयं धर्मं च श्रुत्वेति विवेकेन योज्यं ॥२७॥ भक्तिमानासीदित्युत्तरस्यानुषंगः ॥२८॥ अनुतापं प्रपंचयति ॥ अहो इति चतुर्भिः । येनात्मना मया वृषल्यां पुत्रतया जायमानेन ब्रह्म ब्राह्मणजातिः प्लावितं नाशितं ॥२९॥ दुष्कृतं दोषकर्तारं कुलकज्जलं कुलस्य ब्राह्मणकुलस्य कज्जलं कलंकं ॥३०॥ नास्त्यन्यो बंधुः पुत्रादिर्ययोस्तौ तथा । तपस्विनौ संतप्तौ । अधुना तत्क्षणमेव त्यक्तौ ॥ ३१-३२ ॥ इदानीं तस्य विमर्शपूर्वकं मोक्षक्रममाह ॥ किमिदमित्यादिना । साक्षात्प्रत्यक्षं । इह जाग्रतो दृष्टं ॥ ३३ ॥ ये भुवोऽधो नरकं प्रति नीयमानं मां व्यमोचयन् । ते च क गता इत्यन्वयः ॥ ३४ ॥ यद्यप्यहमस्मिन् जन्मनि दुर्भगः पापीयान् । तथाऽपि जन्मांतरे नूनं पुण्यवानित्याह ॥ अथाऽपीति । विबुधोत्तमदर्शन इति निमित्तसप्तमी । तेषां दर्शनार्थं पूर्वेण मंगलेन महापुण्येन भवितव्यं । येन दर्शनेनात्मा मनः प्रसीदति । निर्मलं भवति । आत्मा परमात्मेति वा ॥ ३५ ॥ अन्यथा पूर्वपुण्यं विना ॥ ३६ ॥ ब्रह्मोऽज्ञस्त्यक्तब्राह्मण्यः ॥ ३७-३८ ॥ कामो राग आत्मवान्वशीकृतमनाः ॥३९॥ योषिन्मय्या स्त्रीरूपया । आत्मनो भगवतो मायया बंधकशक्त्या ॥ ४० ॥ अर्थधीः अर्थे मोक्षाख्यपुरुषार्थे धीर्यस्य सोऽहं

देहेंद्रियादौ विषये ममाहमिति मिथ्यामतिं भ्रांतिं हित्वा भगवति मनो धास्य इत्यन्वयः ॥ ४१ ॥ गंगाद्वारं नाम तीर्थविशेषं । मुक्तं सर्वमनुबंधनं पुत्रादि स्नेहो येन सः ॥ ४२ ॥ तस्मिन्गंगाद्वारे देवसदने त्रिविक्रमाख्य देवालये । गंगाद्वारे त्रिविक्रमामिति स्कांदोक्तेः । प्रत्याहृतो वशीकृर्दिंद्रियग्रामो येन स तथाभूतः सन् मन आत्मनि स्वांतर्यामिणि हरौ युयोज ॥ ४३ ॥ ततस्तदनंतरमात्मसमाधिना चित्तैकाग्रेणात्मानमंतर्यामिणं गुणेभ्यः स्वदेहेंद्रियादिभ्यो विविच्य स्फुटतरं वैलक्षण्येन ज्ञात्वाऽनुभवात्मानि ज्ञानस्वरूपे भगवद्धाम्नि समग्रैश्वर्यादि संपन्ने तेजोरूपे ब्रह्मणि व्याप्तरूपे परमात्मनि युयोज तदैक्येन चिंतितवानित्यर्थः ॥ ४४ ॥ यर्हि यदा तस्मिन्भगवद्रूपे उपारता निश्चिता धीर्यस्य स तथा । तस्मिन् काले पुरः पुरतः पुरुषानद्राक्षीदित्यन्वयः । ततश्च प्रागुपलब्धानेव तानुपलभ्य प्रत्यभिज्ञाय यदि नामकीर्तनश्रद्धातिशयं जनयन् ॥ ४५-४६-४७ ॥ उपसंहरति ॥ एवमिति द्वाभ्यां । विप्लाविताः सर्वे धर्मा येन हतं व्रतं स्वदारनियमादिकं यस्य स तथा ॥ ४८ ॥ कर्मनिबंधनस्य पापमूलस्य कृंतनं छेदनं । अतः परं नास्ति । कस्मात्परं तीर्थपदानुकीर्तनात् । यद्यस्मात्कीर्तनान्मनो रजस्तमोभ्यां कलिलं सत् कर्मसु पापेषु न सज्जते । अन्यथा कीर्तनाभावे न सज्जेत इत्येतन्नास्तीत्यर्थः ॥४९॥ श्रोतृवक्तृणां फलमाह ॥ य एनमिति त्रिभिः । यद्यप्यमंगलस्तथाऽपि अष्टाशीति वर्षपरिमितायुषो वैयर्थ्येऽप्यंतकाले पुत्रोपचारितानुसंधानाभिव्यक्तश्रद्धयाऽपि मुक्तिमगात् । किमुत स्वाभाविकया निरंतरभगवच्छ्रद्धया गृणन्निति भावः ॥ ५०-५१-५२ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां चेट्टीत्याख्यायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ ६—२ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ यमस्तद्भटसंवादव्याजेन परमात्मनोऽविवादं स्वतंत्रत्वमध्यायेऽस्मिन्निरूप्यते ॥ १ ॥ यमराज्ञे यथा सर्वमाचख्युरिति यत्पुरोक्तं ततश्च किं वृत्तमिति पृच्छति भूपतिः ॥ २ ॥ निशम्येति द्वाभ्यां । अयं जनो भटवर्गो यस्य वशे वर्ती । भटस्वामीति यावत् । स धर्मराजो देवः स्वभटोपवर्णितं निशम्य मुरारेर्नैदेशिकैराज्ञाकारिभिः । किंकरैरिति यावत् । विहितान्निराकृतान् । अत एव स्वयं हताज्ञो हता प्रतिहताऽऽज्ञा यस्य स तथा । तान्प्रति किमाहेत्यन्वयः ॥१॥ अत्यश्चर्यमेतदित्याह ॥ यमस्येति । ॥ ७ ॥
हे ऋषे यमस्य दंडभंग आज्ञाभंगः कुतश्चन कस्मादपि श्रुतपूर्वो नासीत् । अनेनैकः संशयः कोटिनिरूपितः । शुकोक्तिर्द्वितीयेति भावः । एवं कोटिद्वयप्रापितं सर्वलोकस्य वर्तमानं संशयं त्वत्तोऽन्यो न छिनत्ति । इति निश्चयो हि यस्मात्तस्मान्मे तु विशेषार्थ ज्ञापनाय । कथ-

येति शेषः । जानंतोऽपि विशेषार्थ ज्ञानाय स्थापनाय वा । पृच्छंति साधवो यस्मादिति वचनात् । अत एव लोकसंशयमित्युक्तमिति भावः ॥२॥ भगवतः पुरुषैः प्रतिहता उद्यमा येषां ते याम्याः पुरुषाः ॥३॥ त्रैविद्यं वेदविहितं । त्रैविध्यमिति पाठे सात्विकादि भेदेन त्रिविधं । स्वार्थे ष्यञ् प्रत्ययः ॥ यद्वा ॥ त्रिविधं यथा भवति तथा । कर्मकुर्वतो जीवलोकस्य जीवसमूहस्य फलाभिव्यक्तिहेतवः कर्मफलदातारः शस्तारः स्वामिनः कति संतीत्याक्षेपः । बहवः शास्तारो न संतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ स्वामिबहुत्वे किं बाधकमित्यत्राहुः ॥ यदीति । मृत्युर्दुःखं । अमृतं सुखं । तेषां विप्रतिपत्तौ ते उभे कस्य वा स्यातां । न कस्यापि । परस्परविरोधेनोभयोरपि प्रतिबंधात् । एकमत्ये तु कस्या वा न स्यातां । एकः सुखं कर्तुमिच्छति । दुःखं चान्यः । एकमत्ये च तयोः परस्परकार्यानुमोदे । अनेन उभयोरपि प्राप्तेः । कस्य वा ते उभेऽपि सहैव न स्यातामित्यर्थः ॥ ५ ॥ ननु बहूनां कर्मणां व्यवस्थया बहवः शास्तारो भवंतु । तथा च सति नायं दोषः स्यात्तत्राहुः ॥ किंत्विति । बहूनां कर्मणां व्यवस्थया शास्तृबहुत्वे शास्तृत्वं स्यात् घटेत् । किंतु यत्सर्वशास्तारि मुख्यं शास्तृत्वं तदेकदेशे उपचारमात्रमेव स्यात् । तत्र दृष्टांतमाह ॥ यथेति । यथा चक्रवर्तिन एव मुख्यशास्तृत्वं मंडलवर्तिनामुपचारमात्रं । निरंकुशत्वाभावात् । तद्वदित्यर्थः ॥ ६ ॥ यस्मादेवं शास्तृबहुत्वं न घटत इत्यतस्तस्मात्त्वमेक एव शास्ता शुभाशुभे विवेचयति विविनक्तीति ॥ ७ ॥ विहितो वर्तत इत्यन्वयः । तदेव विवृण्वाति ॥ चतुर्भिरिति । विप्रलंभिता वंचिता लंघितेत्यर्थः ॥ ८ ॥ तदेवाहुः ॥ नीयमान इति ॥ ९ ॥ यदि नोऽस्माकं क्षमं हितं मन्यसे इत्यर्थः । क्षिति क्षांत्योः क्षमा प्रोक्ता हिते शक्ते च वाच्यवदिति विश्वः । तत्स्वरूपज्ञानेन किं प्रयोजनमित्यत आहुः ॥ नारायणेति । श्रीनारायणेति केवलमभिहिते मा भयं कुर्विति वदंतो द्रुमं शीघ्रमागता इत्यर्थः । एवमतर्क्यप्रभवात्तेषां तत्ज्ञानेनास्माभिरवज्ञाने कृते तवाप्यनर्थः स्यात् । भृत्य कृतस्य राजकृतत्वादिति भावः॥१०-११॥ यदुक्तं त्वमेक एव शास्तेति तदयुक्तमित्याह ॥ पर इति । मत्तोऽन्यो जगतो जंगमस्य तस्थुषः स्थावरस्य च पर ईश्वरोऽस्ति । अहं तु जंगमानामेवेति । तत्रापि नृणामेव तत्रापि पापिनामेव तत्किंकरः सन् । ईश्वरो न तु सर्वेश्वरः । कोऽसावित्यतस्तस्य लक्षणान्याह ॥ ओतामिति । यत्र यस्मिन्नाधारभूते विश्वं जगत् । ओतं प्रोतं च दीर्घात्मना तिर्यगात्मना चावस्थितं । तत्र दृष्टांतः ॥ पटवदिति । यथा कंथाऽवयवाः खंडपटा आधारभूते सूत्रे ओतप्रोतत्वेन संस्थितास्तद्वदि-

त्यर्थः । एतेनोपादानोपादेयभावापन्नतंतुपटदृष्टांतोपादानेन जगद्ब्रह्मणोरुपादानोपादेयभाव इति शंका परास्ता । कंथपटानां सूत्रस्य चात्यंतभेदात् ॥ तदुक्तं ॥ यथा कंथापटाः सूत्रे ओताः प्रोताश्च संस्थिताः । एवं विष्णाविदं विश्वमोतं प्रोतं च संस्थितमिति स्कांदे । किंच यस्यांशतः स्वरूपांशेभ्यो विष्णुब्रह्मरुद्राख्येभ्यः । अस्य जगतः स्थित्यादयो भवंति ॥ तदुक्तं ॥ ब्रह्मविष्ण्वीशरूपाणि त्रीणि विष्णोर्महात्मनः ॥ ब्रह्मणिस्थः सृजेद्विष्णुः स्थित्वा रुद्रेत्वभक्षयन् ॥ १ ॥ पृथक् स्थित्वा जगत्पाति तद्ब्रह्माद्याव्हयो हरिः ॥ स्रष्टा पाता च संहर्ता स एको हरिरीश्वरः ॥ २ ॥ स्रष्टृत्वादिकमन्येषां दारुयोषावदिष्यत इति च। किंच यस्य वशे लोको वर्तते । तत्र दृष्टांतः ॥ नसीति । नासि नासिकायां प्रोत बलीवर्दवदित्यर्थः ॥ १२ ॥ एतदेव प्रपंचयति ॥ य इति । यो निजायां स्वाज्ञारूपायां ॥ १४ ॥ वाचि विधिनिषेधात्मकवेदवाग्रूपायां तंत्यां दामन्यां नामभिर्ब्राह्मणादि नामलक्षणैर्दामाभिरावांतरपाशैर्गोस्वामी गा इव जनं बध्नाति । त इमे जीवा नामकर्मभिः । नामभिर्ब्राह्मणादिभिः कर्मभिः शमादिभिः । निबंधैर्दृष्टबंधसाधनैर्बद्धाश्चकिता भीताः संतो यस्मै बलिं वहंति । गाव इव गोस्वामिने यदधीनाः कर्म कुर्वंति । भीषास्माद्वातः पवत इत्यादि श्रुतेरित्यर्थः ॥ १३-१४ ॥ तस्य च लीलादुर्विभाव्येत्यत आह ॥ अहमिति द्वाभ्यां । अस्पष्टं रजस्तमश्च यैस्ते तथा । सत्वप्रधानाः सात्विका अपि । ईहितमभिलाषितं चेष्टितं वा न विदुः । तत्र हेतुः ॥ स्पृष्टमायाः । मायास्पृष्टा भगवदिच्छावृत्ता इति ततस्तेभ्योऽन्ये न विदुरिति किं पुनर्वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥ भगवन्मायामोहितबुद्धित्वान्न जानंतीत्युक्तं । इदानीं तस्य करणाविषयत्वाच्च न विदुरित्याह ॥ यमिति । असुभृतः प्राणिनो गोभिश्चक्षुरिंद्रियैर्मनसा बुत्ध्याख्येंद्रियेण । आत्मा मनश्चितनं च शेमुषी बुद्धिरित्यपि । एकार्थवाचिका इत्यभिधानात् । हृदा मनइंद्रियेण । स्वांतं हृन्मानसं मन इत्यभिधानात् । गिरा वागिंद्रियेण । असुभिः प्राणैरितरेंद्रियैः । सप्तप्राणस्त्वगतेः पंचप्राणाश्च कर्मणः । एवं प्राणद्वादशकं मनो बुद्धी तु द्वादशेति वचनात् । यं न विचक्षते न विजानंति । दूरस्थत्वात्किं नेत्याह ॥ आत्मानमिति । आत्मनां सर्वप्राणिनां अंतर्हृदि नियमाकत्वेन वर्तमानं ॥ यद्वा ॥ आत्मानं सर्वद्रष्टारं । अन्येषां स्वविषयकज्ञानाभावेऽपि स्वयं सर्व पश्यतीत्यर्थः । तर्हि कुतो न जानंतीत्यत आह ॥ तत इति । तत इंद्रियेभ्यः परमिंद्रियाविषयं । यतो वाचो निवर्तंते । यद्वाचानभ्युदितमित्यादि श्रुतेरित्यर्थः । तत्र दृष्टांतमाह ॥

चक्षुरिति । तस्य चक्षुर्विषयत्वात् । ननु रूपं चक्षुः प्रकाशयति । चक्षुषो रूपं प्रति विषयत्वाभावात् । एवमेव भगवंतमविषयीकुर्वाणैश्चक्षुरादींद्रियैः सर्वेऽपि न जानंति भगवानेव सर्वं जानातीति भावः । ॥ यद्वा ॥ जीवानां भगवद्विषयकज्ञानाभावे तमेवं विद्वानित्यादि श्रुतिविरोधः स्यादित्यत आह ॥ यमिति । गोभिरिंद्रियाभिमानिभिरिंद्राद्यैः । इंद्राद्या इंद्रियात्मन इत्युक्तेः । मनसा चंद्रेण । मनश्चंद्रः प्रकीर्तित इत्युक्तेः । असुभिर्मुख्यप्राणादि मरुद्भिः । मरुतः प्राणमानिन इत्युक्तेः । हृदांऽतःकरणाभिमानिना रुद्रेण रुद्रोंऽतःकरणात्मक इत्युक्तेः । गिरा वेदाभिमानिन्या लक्ष्म्या सरस्वत्या च । वागाभिमानिन्या पार्वत्या च । उमैव वाक्समुद्दिष्टेत्यर्थः । सर्वज्ञत्वेन प्रसिद्धैरेतैः सहिता असुभृतः सर्वे जीवा यं न विचक्षते विशेषतो न जानंति । तत्र हेतुस्तत उक्तचेतनराशेः परो विलक्षणः । अलौकिकत्वादित्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । आकृतयः । रूपाभिमानिरुद्रपुत्रो व्यानस्ततो व्यानात्परमधिकमहिमोपेतं चक्षुस्तदभिमानिनं सूर्यं न वेद । तद्वदित्यर्थः । साकल्येन भगवद्विषयकज्ञानाभावेऽपि तदनुग्रहेण स्वयोग्यतया जानंतीति न श्रुतिविरोध इति भावः । तथा चोक्तं । ब्रह्माद्या यं न जानंति करणाद्यभिमानिनः । जानंत्यनुग्रहाच्चास्य प्रधानाग्निं यथाऽर्चिषः । अग्निपुत्र नमस्तस्मै यमाह श्रीश्च न स्फुटं । वेदरूपा परं देवं वैलक्षण्यात्समस्तशः । आनंदो नेदृशानंदो इत्युक्तेः लोकतः परं । प्रतिभाति न चाभाति यथावद्दर्शनं विनेति ब्रह्मतर्के । एवं भूतः परमेश्वरो मदन्योस्तीति पूर्वेणान्वयः ॥ १६ ॥ भवत्येवं भूतः परमेश्वरो ये पुनरस्मान्निर्भर्त्स्य पापिनं रक्षितवंतस्ते क इत्यतस्तानाह ॥ तस्येति द्वाभ्यां । तद्रूपगुणस्वभावास्तस्य हरेरिव रूपं श्यामवर्णादि गुणाः प्रभावादयः स्वभावश्च भक्तवात्सल्यादिश्च येषां ते तथा । अत एव मनोहराः श्रीहरेर्दूताश्चरंतीत्यन्वयः । आत्मतंत्रस्य स्वतंत्रस्याधीशितुः पूर्णैश्वर्यस्य । परस्य निर्दोषगुणपूर्णस्य मायाधिपतेर्लक्ष्मीपतेः ॥ १७॥ श्रीविष्णोर्भूतानि भृत्याः । दुर्दर्शानि द्रष्टुमशक्यानि लिंगानि रूपाणि येषां तानि तद्भक्तिमतः श्रीविष्णुभक्तान्परेभ्यः शत्रुभ्यः । परोरिपरमात्मनोरित्यभिधानात् । सर्वतोऽग्न्यादिभिश्च रक्षतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ ननु श्रीविष्णुभक्ताश्चैते कथमधर्मिपक्षपातं कृतवंतस्तत्राह ॥ धर्मं त्विति ॥ १९ ॥ ननु तेऽपि चेन्न जानंति तस्य सत्वे किं प्रमाणमिति तत्राह ॥ स्वयंभूरिति । कुमारः सनत्कुमारो मनुः स्वायंभुवो वैय्यासकिः श्रीशुकः । वयमित्यात्मानमेव बहुमन्यमानो निर्दिशति । न तु भटसाहित्येन बहुवचनं॥२०॥ हे भटाः ॥ २१ ॥ तमेव धर्ममाह ॥

एतावानिति । तस्य हरेर्नामग्रहणादिभिर्भगवति भक्तियोग एतावान्पर उत्तमो धर्मः । एषमेव सर्व धर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः । यद्भक्त्या पुंडरीकाक्षं स्तवैरर्चेन्नरः सदेत्युक्तेरित्यर्थः ॥ २२ ॥ न चात्र प्रमाणं वक्तव्यं । दृष्टत्वादित्याह ॥ नामोच्चारणेति । भक्तिपूर्वकनामोच्चारणमाहात्म्यमित्यर्थः । येनैव सहायांतरमंतरेण भक्तिपूर्वकनामोच्चारणेनेत्यर्थः ॥२३॥ येनैवेत्युक्तं विवृणोति ॥ एतावतेति । भगवतो गुणकर्मनाम्नां नारयणेत्यादि गुणनाम्नां मधुसूदनेत्यादि कर्मनाम्नां च गुणानां कर्मणां नाम्नां वा संकीर्तनं सम्यक् भक्तिपूर्वकं कीर्तनं पुंसामघानिर्हरणायालं पर्याप्तं । अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकमित्यभिधानात् । ननु नैतावन्मुक्त्यर्थमपेक्षितं । भक्त्याद्यभावेऽपि पुत्रोपचरितेन नामोच्चारणेनैवाजामिलस्य मुक्तिदर्शनादित्यत आह । विक्रुश्येति । यद्यस्मादघवानजामिलोऽपि म्रियमाणः सन् नारायणेति नाम्ना पुत्रं विक्रुश्याहूयानंतरमेवैतावता नामस्वामिस्मरणाभिव्यक्तभक्तिपूर्वककीर्तनेनैव मुक्तिमुपैत्यवाप । तस्मादिति पूर्वेणान्वयः ।॥ यद्वा ॥ यच्छब्दः प्रश्नार्थे च क्वचिद्भवेत् । क्वचित्परामर्शवाची । क्वचिदाक्षेपवाचीत्यभिधानात् । ततोऽजामिलोऽपि पुत्रं विक्रुश्य मुक्तिमगाद्यत् अगात्किं नैव । किंतु एतावता प्रागुक्तभक्तिपूर्वकसंकीर्तनेनैवेत्यर्थः । यत्तु श्रीधरनामकौमुदीकाराभ्यामुक्तं । अनेन श्लोकेन भक्तिरहित कीर्तनस्य कृत्स्नपापक्षयहेतुत्वमेव समर्थ्यते । यदि पर्याप्तिवचनोऽयमलं शब्दस्तर्हि प्रथमाप्रयोगेन भवितव्यं । अलं मल्लो मल्लायेतिवत् । इह तु तृतीयाप्रयोगो दृश्यते । अतो निवारणवचनोऽयं । अलमिति । प्रसंगेनेतिवत् । ततश्चायमर्थः । भगवद्गुणकर्मनाम्नां । सम्यक्कीर्तनमिति यावत् । पुंसामघनिर्हरणायैतावतालमेतावन्नानुष्ठेयं । पापक्षयमात्रस्यातितुच्छत्वात् । भगवत्कीर्तनस्यातिगरीयस्त्वात् । तदेव विवृणोति ॥ विक्रुश्येति । आमरणमभ्यस्तमहापापोऽजामिलोऽपि नारायणेति विक्रुश्य न तु सम्यक्कीर्तयित्वा तच्च पुत्रं विक्रुश्य न तु श्रीहरिं कीर्तयित्वा तदपि न स्पष्टं म्रियमाणत्वेन शिथिलकरणत्वात् । तथाऽपि दैवगत्या तु पुत्रनाम्नो भगवन्नामत्वान्मुक्तिं समस्तानर्थनिवृत्तिलक्षणां निरतिशयानंदरूपां च प्राप । नानर्थैकदेशस्य पापस्य निवृत्तिमात्रा । तत्रापि मुक्तिः किल बभूवेति । नैतन्मात्रं किंत्वद्युनैव मुक्तिमुपैति । सांगुलिनिर्देशमभिधीयते । धर्मराजेन तत्समये तस्य जनस्य वर्तमानत्वाद्वेति । तदतितुच्छं । नामाभासस्यैव कृत्स्नपापक्षयहेतुत्वांगीकारे शरीरारंभककर्मणामपि नाशावश्यंभावेनानादौ

संसारे कदाचिन्नामाभासमुच्चारयतां तत्सिद्धांतानुवर्तिनां सर्वेषामपि सद्यो मरणापातात्सर्वपुराणेषु श्रद्धाभक्त्याद्यादेरपि विधाना-
त्केवलनामकीर्तनेन सर्वपापक्षयायोगाच्च । तथाहि । सायंप्रातर्गृणन्भक्त्या दुःखग्राहाद्विमुच्यत इति । अनुदिनमिदमादरेण गृण-
न्निति । श्रवणं कीर्तनं ध्यानं हरेरद्भुतकर्मणः । जन्मकर्मगुणानां च तदर्थोऽखिलचेष्टितमित्यादि अस्मिन्नेव पुराणेषु पठ्यते ।
तत्र तत्र पुराणांतरे च पापक्षयश्च भवति । स्मरतामहर्निशमित्यादि । अत्रैव च । तस्मात्संकीर्तनं विष्णोर्जगन्मंगलमंहसां महतामपि
कौरव्य विध्येकांतविनिष्कृतिमित्यादिना सम्यक्कीर्तनादवगम्यते । किंच तथा सति किमिति मन्वादयो द्वादशाब्दानि प्रायश्चित्तानि
स्मरेयुः । तेषामतिक्लेशसाध्यत्वात् । नामाभासस्य च सर्वसौलभ्यात् । नन्वावृत्तिः श्रद्धादि विधयः पापवासनाक्षयार्था इति वाच्यं ।
तथात्वे वासनाक्षयार्थत्वेनापि भक्त्यादेरावश्यकत्वेन केवलकीर्तनस्य मुक्तिसाधनत्वप्रतिज्ञाव्याकोपात् । तस्माद्भक्तिपूर्वकमेव
कीर्तनादिकमघहरं । तथा चोक्तं । सर्वपापहरं विष्णोर्नाम तद्भक्तिपूर्वकं । अभक्त्योदाहृतं नैव फलदातृ भविष्यति । नामस्वा-
मितया तस्य स्मरणं जायते यतः । भक्तस्यातो नामकीर्तिः संकेतादावपीरिता । अजामिलोऽपि स्मरणाद्भक्त्या मृत्योर्विमुच्यतेति
नारदीये । न चालं शब्दस्य पर्याप्त्यर्थत्वे एतावतेति तृतीयानुपपत्तिरिति वाच्यं । अस्यास्मदुक्तिप्रकारेणोत्तरार्धेनान्वयात् । न
च व्यवधानेनान्वयदोषः । संनिधानापेक्षया योग्यतायाः प्रबलत्वात् ॥ उक्तं च व्यवधानेनान्वयोऽपि योग्यतापेक्षया भवेदिति
॥ २४ ॥ नन्वेवं भक्तिपूर्वकं भगवन्नामकीर्तनं मुक्तिसाधनं चेत्सर्वे एतत्कुतो नानुतिष्ठंतीत्यत आह ॥ प्रायेणेति । प्रायेण प्राचुर्ये-
णायं महाजनो बहुशो जनो देव्या द्योतमानया मायया भगवदिच्छयाऽलं मोहितमतिरत एव मधुपुष्पिकायां । आपाततः स्वर्गाद्य
पुष्पमतिपादिकायां त्रय्यां श्रुतौ जडीकृताऽभिनिविष्टा मतिर्यस्य स तथा । आपातप्रतीतिमादाय वेदमुख्यार्थभूतमोक्षतत्साधन-
ज्ञानशून्यः । अत एव महति महायाससाध्यवैतानिके यज्ञसंबंधिनि कर्मणि युज्यमानः संसक्तः सतन्मोक्षाख्यं फलमिदं तत्साधनं
भगवदनुस्मरणं च न वेदेत्यर्थः । तथा चोक्तं । मंदाधिकारिणा नित्यं तपसैव प्रतीक्षितुं । मोक्षो न शक्यते धैर्यात्ततः स्वर्गा-
दिकं वदन् । स्वर्गादि पुष्पफलतां ज्ञापयित्वा विमोक्षदं । ज्ञानं वक्तुं तूत्तमानां नित्यो वेदः प्रवर्तते । इक्षुदंडं ददानीति यथा
भैषज्यरोचनं । एवं मंदेषूत्तमेषु मोक्षमाहात्म्यमुच्यते । न ह्यल्पफलभाग्वेदो वासुदेवैकसंश्रय इति ॥ २५ ॥ प्रायेणेत्यस्य व्यावर्त्य-

माह ॥ एवमिति । ये सुधियो ज्ञानिन एवं भक्तिसहितमेव कीर्तनं मुक्तिसाधनमित्युक्तप्रकारेण विमृश्य सम्यगालोच्य भगवति भावयोगं भक्तियोगं । भावो भक्तिःसमुद्दिष्ट इति वचनात् । विदधते कुर्वंतीत्यर्थः । अमीषां तावत्पातकं न स्यादेव । यदि स्यात् । उरुगायस्य नारायणस्य वादः कीर्तनं तदपि हंति ॥ २६ ॥ तदेव धर्मतत्त्वं विनिर्णीय भृत्याननुशास्ति ॥ त इति । ये भगवंतं प्रपन्नास्ते देवैः सिद्धैश्च परिगीतपवित्रकथा वर्णितपुण्यगाथाः । अतस्तन्नोपसीदत । तत्समीपमपि न गच्छतेत्यर्थः ॥ २७ ॥ के तर्हि दंडार्थमानेया इत्यत्राह ॥ तानिति द्वाभ्यां । असतो दुष्टान् । तानेवाह । मुकुंदपादारविंदयोर्यो मकरंदरूपो रसस्तस्माद्विमुखान् । कथं भूतान् । निष्किंचनैरजस्रं जुष्टात् । तेषां दुष्टत्वज्ञापकमाह । निरयवर्त्मनि नरकद्वारे गृहे भार्यादौ बद्धा तृष्णा यैस्तान् ॥ २८ ॥ किंच यत् येषां जिह्वेत्याद्यन्वयः । अत्र श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनं । अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनं । इत्युक्तनवके कीर्तनं स्मरणं वंदनं चेति त्रिकं साक्षादुक्तं । तदितर षट्कं तु विष्णुकृत्यपदेनोच्यत इति ज्ञातव्यं ॥ २९ ॥ दंड्यानुक्त्वेदानीं भगवद्भजनमेवाशेषपापनिवर्तकं न कर्मादिकमित्युपसंहरति ॥ कृष्णेति । श्रीकृष्णांघ्रिपद्मयोर्मधुलिट् आस्वादयतीति तथा । मधुलिहस्तान् तुच्छत्वेन विसृष्टा ये मायागुणा विषयास्तेषु पुनर्न रमते । अन्यस्तु मध्वास्वादनरहितोऽत एव कामाभिभूतः सन् आत्मनो रजः पापं प्रमार्ष्टुमपि कर्मैव प्रायश्चित्तरूपमीहते करोति । यतो यस्मिन्कर्मण्यनुष्ठितेऽपि रजः पापं पुनः स्यादेव । समूलं न निवर्तत इत्यर्थः । पापपरिहारमार्जनबुध्या कृतमपि कर्म भगवद्भक्तिशून्यं न पुनातीति भावः ॥ ३० ॥ भगवंतं क्षमापयति ॥ तदिति । सः भगवान् नः स्वपुरुषैर्यद्यस्मादसत् अन्याय्यं कृतं । तत्तस्मात्स्वयमेव क्षम्यतां सहतां । तदर्थं नास्माभिः प्रार्थनीयमिति भावः । इदानीमस्मत्प्रार्थनयाऽपि क्षम्यतामित्याह ॥ स्वानामिति । स्वानां भक्तानां । अहो आश्चर्यभूतमाहात्म्यं न विदुषामजानतां । किंच भूम्ने पूर्णाय पुरुषाय नम इत्युक्तिपुरःसरं रचतांजलीनां न इति पूर्वेणान्वयः । यद्यपि यमो भगवद्भक्तमाहात्म्यं जानाति । अन्यथा स्वभृत्यान्प्रति पूर्वोक्तोपदेशासंभवात् । तथाऽपि भृत्यकृतापराधं स्वकृतापराधमिति मत्वा न विदुषामित्युक्तवानिति ज्ञातव्यं । क्षांतिरहितपुरुषप्रार्थनाया निष्फलत्वादित्यत आह ॥ क्षांतिरिति । वरीयसि महत्तमे भगवति क्षांतिरस्त्येवेत्यर्थः । क्षमा महतां स्वभावः । किं पुनर्महत्तमस्य भगवत इति भावेन वरीयसीत्युक्तामिति

ज्ञातव्यं ॥ यद्वा ॥ स भगवान्स्वपुरुषैः स्वभृत्यैरस्माभिर्यदसत्कृतं । नस्तदन्याय्यं क्षम्यतां । अत्र हेतुत्रयं । स्वानां स्वकीयानां न विदुषामज्ञानां रचितांजलीनां विहितकरसंपुटानामिति । ननु द्रव्यादि दंडमंतरेण कथं भगवान्क्षमिष्यतीति तत्राह ॥ क्षांतिरिति । पुरुषाय नम इत्युक्तिमात्रेण वरीयसि क्षांतिरुदेत्यहो आश्चर्यमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ जगतोऽपि मंगलरूपं महतां प्रायश्चित्तांतरनिवृत्त्या नामप्यंहसामेकांतविनिष्कृतमात्यंतिकप्रायश्चित्तं ॥ ३२ ॥ तदेवाह ॥ शृण्वत इति । व्रतादिभिस्तथा न सिद्ध्येत् ॥ ३३ ॥ तेन विस्मितधिय इत्यन्वयः ॥ यद्वा ॥ तेन भगवता निमित्तेन परिशंकमाना अस्मानेवैष हन्यादिति शंकावंतः । अच्युतजनं द्रष्टुमपि बिभ्यति स्मेत्यन्वयः ॥ ३४ ॥ कुंभसंभवोऽगस्त्यो मलयपर्वते आसीनः श्रीहरिमर्चयन्पुनः पुनर्विश्वासार्थं श्रीहरेः पादं स्पृशान्नि-त्यर्थः ॥ ३५ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां चेट्टीत्याख्यायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ६–३ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ स्रष्टृत्वं प्राक् प्रतिज्ञातं जन्माद्यस्येति श्रीहरेः प्रपंच्यतेऽस्मिन्नध्याये । तद्राजा तत्र पृच्छति ॥ देवासुरेति द्वाभ्यां । सामासिकः संक्षिप्तः । प्रोक्तस्तृतीयस्कंधे ॥ १ ॥ व्यासं विस्तारं ते त्वत्तो यथा यथावज्ज्ञातुं शक्त्या स्वसामर्थ्येन अनुसर्गमंडांतरावांतरसृष्टिं । महदाद्यंडपर्यंतः सर्गोंऽडे ब्रह्मणस्तु यः । अनुसर्ग इति प्रोक्तः पौरुषश्चेति कथ्यत इति वचनात् । यथा ससर्ज दक्षादि रूपेण ससर्जेति वक्तुं दक्षजन्मप्रस्तावनयाऽऽह ॥ यदेत्यादिना । प्राचीनबर्हिषः पुत्राः प्रचेतसो प्रचेतोनामका यदांऽतः समुद्रात् समुद्रमध्यादुन्मग्ना निर्गतास्तदा गां पृथिवीं द्रुमैर्वृतां ददृशुः । नारदोपदेशतः प्राचीनबर्हिषोनिवृत्त्याऽराजके साति कृष्याद्यभावादिति भावः ॥ ४ ॥ तपसा दीपितो मन्युर्येषां ते तथा । तद्दिधक्षया तेषां द्रुमाणां दग्धुमिच्छया ॥ ५ ॥ ताभ्यां वाय्वग्निभ्यां दह्यमानान् तान् द्रुमानुपलभ्य निरीक्ष्य वनस्पतीनां राजा सोम उवाच ॥ ६ ॥ मा द्रुमेभ्य इति नवभिः । हे महाभागा द्रुमेभ्यो द्रोग्धुं द्रोहं कर्तुं । क्रुधद्रुहेर्ष्येत्यादीनां संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । यतो विवर्धयिषवो विशेषेण वर्धयितुमिच्छवः । प्रजानां पतयः पालकाश्च ॥ ७ ॥ प्रजापालकानां भवतां प्रजाभोग्यदाहोऽनुचित इत्याह ॥ आदाविति त्रिभिः ॥ ऊर्जं पित्रन्नं मिषं देवान्नं । वनस्पत्यादीनूर्जादित्वेन ससर्जेत्यर्थः ॥ ८ ॥ तदेवाह ॥ अन्नमिति ॥ ९ ॥ पित्रा प्राचीनबर्हिषा । देवदेवेन चतु-र्मुखेन ॥ १० ॥ तस्मादातिष्ठत आश्रयत । सतां मार्गमुपशमं पित्रादिभिर्जुष्टं ॥ ११ ॥ प्रजानां प्रजापतिरेव बंधुरतस्तज्जीविका-

नाशो न कर्तव्य इति दृष्टांतपंचकेनाह ॥ तोकानामिति । तोकानां बालानां पितरौ मातापितरौ बंधुपदं सर्वत्रान्वेतव्यं । अज्ञानां ज्ञानदो बुध एव सुहृत् ॥ १२ ॥ ईश्वराधिष्ठानत्वाच्च भूतद्रोहो न युक्त इत्याह ॥ अंतर्देहेष्विति । एवं चेन्न वो युष्माभिस्तोषितो भवति ॥ १३ ॥ आकाशाद्देहे समुत्पतिते । आकस्मिकमित्यर्थः । आप्तजिज्ञासया भगवत एव स्वतंत्रत्वादन्यः कोऽपि विषयो नास्तीति परमात्मविचारेण यो नियच्छेत् । सः गुणान्सत्त्वादीन् । अतिवर्तते अतिक्रांतो भवति । मुक्तो भवतीति यावत् ॥ १४ ॥ शेषाणां द्रुमाणां वो युष्माकं च शिवमस्तु । वः सकाशादिति वा । वृक्षरक्षणार्थं तदीयां कन्यां ददाति वार्क्षीति वृक्षैः पालिता ॥ १५ ॥ आमंत्र्य सांत्वयित्वा वरारोहा नितंबप्रदेशो यस्यास्तां । आप्सरसीं अप्सरसः प्रम्लोचायाः सुतां ॥१६-१७॥ दुहितृवत्सल इत्यनेन तस्य कन्यावंश एवेति सूचयति । मम सकाशात् ॥१८॥ मनसा ससर्जेत्युक्तं विवृणोति ॥ मनसेति । प्रजापतिर्दक्षः ॥१९॥ अबृंहितं असंवृद्धं विंध्यस्य पादान्सन्निहितपर्वतान् ॥२०॥ तत्र तीर्थमस्ति तत्र तीर्थेऽनुसवनं प्रतिसंध्यमुपस्पृश्य स्नात्वा ॥२१॥ हंसगुह्याख्येन स्तोत्रेण कस्य दक्षस्य । यतो येन स्तोत्रेण ॥२२॥ तदेवाह ॥ नम इति द्वादशभिः ॥ अत्र सर्वत्र गुणिनिष्ठगुणाभिधानलक्षणायाः स्तुतेर्देवतातोषत्वेन मंत्रावृत्तिवन्न पौनरुक्त्यं न वाऽत्यंतसंगत्यपेक्षेति ज्ञातव्यं । पराय परमात्मने नमः । तस्य लक्षणमाह । पराय निर्दोषगुणपूर्णाय । निर्दोषगुणपूर्णत्वात्परमाहुर्जनार्दनमित्युक्तेः । परत्वमुपपादयति ॥ अवितथेत्यादिना । अवितथा यथार्था क्वाप्यप्रतिहताऽनुभूतिर्यस्य तस्मै सत्यज्ञानाय । सत्यं ज्ञानमिति श्रुतेः । गुणत्रयेणाभासः सृष्टिस्तत्र निमित्तयोः प्रकृतिपुरुषयोर्बंधुभूताय । तत्र स्थित्वा ताभ्यां सृष्टौ प्रवर्तमानाय गुणत्रयप्रवृत्तिनिमित्ताव्यक्ताश्रयाय वा । स नो बंधुमसति निरविंदन्निति श्रुतेः । निवृत्तमाने परिमाणे ज्ञानेवाऽवधिर्मर्यादा यस्मात्तथा । सत्यं ज्ञानमनंतमिति श्रुतेः । मानं ज्ञानं लयश्चेति मर्यादा चेति कथ्यत इत्यभिधानं ॥ यद्वा ॥ निवृत्तं मानं प्रमाणं यस्मात्स तथा । यतो वाचो निवर्तंत इति श्रुतेः । व्याप्तश्चेत्कुतो नोपलभ्यत इत्यत आह ॥ अदृष्टेति । गुणेषु शब्दादि विषयेषु तत्त्वबुद्धिः पुरुषार्थबुद्धिर्येषां तैः । विषयलंपटैरिति यावत् ॥ अदृष्टधाम्ने । अज्ञातस्वरूपाय । न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेनमिति श्रुतिः । स्वयंभुवे स्वतःसिद्धाय । स भगवान् कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । स्वे महीम्नीति श्रुतेरित्यर्थः ॥ २३ ॥ अदृष्टधामत्वमुपपादयति ॥ न यस्येति द्वाभ्यां । सखा पुरुषो जीवोऽस्मिन्पुरे देहे वसन्नप्यत्रैव संवसतः

सख्युर्यस्य सख्यं । शरीरेंद्रियादि प्रवर्तकत्वं लक्षणं न वेत्ति । परस्परसखित्वं त्वेकशरीराश्रयत्वेन । द्वा सुपर्णेति श्रुतेः । तत्र दृष्टांतमाह ॥ गुण इति । यथा कश्चिद्गुणोऽप्रधानः । भृत्य इति यावत् । गुणिनो भृत्यस्वामिनः प्रधानभूतस्य राज्ञः पुरःस्थितोऽपि ममासौ सखेति । गंभीरेण राज्ञा चिंतितमपि न जानाति । यतो व्यक्तदृष्टिः । स्थूलदृष्टिः । अनेंगितज्ञस्तथेत्यर्थः ॥ तदुक्तं ॥ यथा राज्ञः प्रियत्वं तु भृत्यो न वेद न चात्मनः । तथा जीवो न यत्सख्यं वेत्ति तस्मै नमोऽस्तु त इति स्कांदे ॥ महेशाय । प्रति-समर्थाय । समर्थ ईश इत्युक्त इति वचनात् ॥ २४ ॥ ननु साधारणानां भगवत्ज्ञानाभावेऽपि देवानां तत्स्यादित्यत आह ॥ देह इति । देहो तदभिमानी कुबेरः ॥ असवः । प्राणाभिमानिनो मरुतः । अक्षमिंद्रियमेषामस्तीति नियम्यत्वेनेत्यक्षाः । इंद्रियाद्य इत्यनेन सर्वत्राभिमानिनो मरुतः । एतेन सर्वत्राभिमानिनो ग्राह्या इति सूचितं । अन्यथा लिंगव्यत्ययापत्तेः । ॥ मनसः । मनो-भिमानी रुद्रः । मनसो वृत्तिबाहुल्यात् । बहुवचनाद्भूताभिमानिनो गणपत्यादयः ॥ मात्राः । शब्दाद्यभिमानिनो बृहस्पत्यादयः । एते सर्वेऽप्यात्मानं स्वस्वरूपमन्यं स्वव्यतिरिक्तं प्रपंचं यत्परंब्रह्म तच्च सर्वथा न विदुः। प्रपंचविषयकज्ञानमपि नास्ति किमुत ब्रह्मज्ञान-मिति कैमुत्यप्रदर्शनार्थमात्मानमन्यं चेत्युक्तं ॥ पुमान् । जीवाभिमानी ब्रह्मा तु स्वात्मानमन्यं चेति सर्वं वेद । न केवलं तावदेव किंतु गुणान् तद्वस्तुसमवेतान् । च शब्दस्तत्तद्विशेषक्रियादींश्च वेद। सोऽपि भगवंतं न वेदेत्याह॥ तदिति । तानि सर्वाणि जानातीति तज्ञोऽपि ब्रह्माणं न वेद । तमीड इत्यन्वयः । सर्वतस्तत्ज्ञानाभावेऽधिकार्युत्तमत्वं न स्यादित्यत आह ॥ अनंतमिति । अनंतगुण-त्वात्साकल्येन न वेद । स्वयोग्यतानुसारेण जानात्येवेति भावः । कस्यापि साकल्येन ज्ञानाभावे गुणानंत्यस्यासत्वमेव स्यादित्यत आह ॥ सर्वज्ञमिति । भगवत्ज्ञानमेव तत्र प्रमाणमिति भावः ॥ तदुक्तं ॥ देहाभिमानी वै श्रवणो मरुतः प्राणमानिनः । इंद्राद्या इंद्रियात्मानो रुद्रोंऽतःकरणात्मकः । नैते विदंति स्वात्मानं परं चापि विमोहिताः । जीवाभिमानी ब्रह्मा तु सर्वं वेद प्रजापतिः । सोऽपि वेद हरिं नैव सम्यक् सैव हि सर्वविदिति ॥ २५ ॥ ननु भगवतो दोषित्वेनानुभवासिद्धजीवाभिन्नत्वात् । पूर्वोक्तमाहिमा नोपपद्यत इत्याशंक्य तस्य जीवभेदेऽर्थापत्तिं तावत्प्रमाणयति ॥ यदेति । भगवान् यदा यस्मिन्काले नामरूपरूपस्य नामरूपात्मकप्रपंचप्रत्यायकस्य मनसः । केवलया सुप्त्यादि जीवेच्छानधीनत्वेन जीवेच्छाविश्लिष्टया स्वसंस्थया स्वेच्छालक्षण-

महिम्ना उपरामो व्यापारोपरमो भवति । तदा तत्कार्यात् दृष्टिस्मृतिसंप्रमोषात् । दृष्टिरनुभवः । स्मृतिः स्मरणं तयोः संप्रमोषो विलयो यस्मिन्स तथा । तस्मात्सुप्त्यादेः प्रबुध्येन पुरुषेण केवलया स्वसंस्थया जीवव्यतिरिक्ततया विद्यमानत्वेनेयते ज्ञायते तस्मै हंसाय । नित्यनिर्दोषसाररूपाय शुचिसद्मने । शुचिर्वायुः सद्म मुख्याधिष्ठानं यस्य । नित्यहीनोऽखिलैर्दोषैःसाररूपो यतो हरिः । हंस इत्युच्यते तस्माद्वायुस्थः शुचिसद्मन इति वचनात् । तस्मै नम इत्यन्वयः । जीवस्य सुप्त्याद्यवस्थासु ज्ञानकरणस्य मनस उपरतत्वेन जीवव्यतिरिक्ततयाऽवस्थाकारणभगवत्ज्ञानाभावेऽपि प्रबोधानंतरं तदन्यथाऽनुपपत्त्याऽवस्थाप्रबोधादिकारणत्वेन भगवान् ज्ञायत इति भावः ॥ २६ ॥ भगवतो जीवभेदे सर्वसाधारणमर्थापत्तिमुक्त्वेदानीं विद्वत्प्रत्यक्षं प्रमाणयति ॥ मनीषिण इति । इह जीवराशौ मनीषिणो मनसेषिणो धीराः । विद्वांस इति यावत् । पृषोदरादित्वात्साधुः । अंतर्हृदि हृत्कमलमध्ये । त्रिवृद्भिरिच्छाज्ञानाक्रियारूपेण त्रिधा वर्तमानाभिः । विमलोत्कर्षण्यादिभेदेन नवभिः स्वाभिः स्वरूपभूताभिः शक्तिभिः शकनाच्छक्तिसंज्ञाभिर्मूर्तिभिस्तथा स्वशक्तिभिस्तन्नामसंख्याविशिष्टजीवाख्यस्वाधीनशक्तिभिश्च सह सन्निवेशितं । तथाऽपि ॥ गूढं । अयोग्यैरनुपलभ्यमानं ॥ पांचदश्यं । दशेंद्रियमनोबुद्धिप्राणप्रधानाख्यानां चतुर्दशतत्त्वानां नियामकत्वेन स्थितं यं भगवंतं मनीषया स्वप्रतिभया ॥ निष्कर्षंति । जीवादिभ्यो विविच्य जानंति । स मम प्रसीदतामित्युत्तरेणान्वयः । तत्र दृष्टांतः । अग्निचितो यथा दारुण्यरण्यादौ गूढं वह्निं मथनाद्युपायेन ततो निष्कृष्य प्रत्यक्षीकुर्वंति तथेत्यर्थः । अयमर्थ इच्छादित्वेन त्रिविधा इत्यादि तात्पर्योदाहृतप्रमाणप्रसिद्धः ॥ २७ ॥ नन्वंतर्हृदिसन्निवेशितमित्युक्तं तर्हि दुर्भगशरीरप्रविष्टस्य जीवदुःखादिदोषलेपः स्यादित्यत आह ॥ अशेषेति । अशेषेषु गुणेषु विशेषः । इयत्तालक्षणपरिच्छेदो माया प्रकृतिस्तयोर्निषिद्धो यस्य स चासौ निर्वाणसुखानुभूतिश्च निर्वाणं नित्यं यत्सुखं तस्यानुभूतिः पूर्णगुणोऽप्राकृतो नित्यसुखानुभवरूपश्चेत्यर्थः । पूर्णगुणत्वं कथमित्यत । आह ॥ सर्वनामेति । सर्वाणि नामानि मुख्यतो वाचकत्वेन यस्य स तथा । सर्वनाम्नां प्रवृत्तिनिमित्तस्य भगवति मुख्यत्वात्पूर्णत्वं युज्यत इति भावः । ॥ १२ ॥ ब्रह्मादीन्विहाय भगवानेव कुतः प्रसाद्यत इत्यतो ब्रह्मादि जगतो भगवत्प्रतिबिंबत्वेन बिंबस्यैव प्रधानत्वादित्याह ॥ सर्वरूप इति । सर्वं जगद्रूपं प्रतिबिंबं यस्य सः तथा । दुर्भगशरीप्रविष्टस्यापि दोषलेशो नास्तीत्युक्तं । तत्कुत इत्यतः पूर्णशक्तित्वादित्याह ॥

आनिरुक्तेति । अनिरुक्ता वेदैः साकल्येनानिरूपिता स्वरूपभूता शक्तिर्यस्य स तथा । एतादृशः स भगवान् प्रसीदतामित्यन्वयः । अयमर्थ इयत्ता तु विशेषः स्यादानंदावित्यादि प्रमाणादवगंतव्यः ॥२८॥ स च विश्वरूप इति ब्रह्म जगतो बिंबप्रतिबिंबभावोक्त्या सूचितं भेदं स्पष्टमाह ॥ यद्यदिति । वचसा घट इत्यादि रुपेण निरुक्तं प्रतिपादितं यच्च धियाऽक्षिभिरक्षैर्मनसा च निरूपितं ज्ञातं तत्सर्वं यस्य हरेः स्वरूपं मा भूत् । न भवत्येव तस्य लोकप्रमाणाविषयत्वादिति भावः । वै इत्यनेनालौकिकत्वान्नो विष्णुर्निरुक्तोऽतो निरूपितः । तथापि वेदेषूक्तत्वादुक्तो रूपी स एव चेति स्मृतिसिद्धं दर्शयति । लौकिकत्वालौकिकत्वाभ्यां भेद इति भावः । इतोऽपि भेद इत्याह ॥ गुणेति । गुणपूगबृंहितं सत्त्वादिगुणबद्धं । स हरिस्तु गुणापायनिसर्गलक्षणः । गुणानां सत्त्वादीनां । आपायराहित्यमेव निसर्गलक्षणं स्वाभाविकलक्षणं यस्य स तथा । विरुद्धधर्माधिकरणयोरेतयोर्भेद इति भावः ॥ २९ ॥ ब्रह्मणो जगत्कारणत्वेनापि तस्माद्भेद इत्याह ॥ यस्मिन्निति । यस्मिन्नधिकरणे यतोऽपादानात् । येन करणेन यस्य संबंधि । यस्मै संप्रदानाय । यः कर्ता कुरुते । यदीप्सिततमं यः कर्ता कुरुते स्वतंत्रः कार्यते वाऽन्येन प्रयोज्यकर्ता तेषां सर्वेषां ब्रह्म हेतुरिति । प्रत्येकं संबंधः । प्रातिपदिकार्थकर्मत्वकर्तृत्वकरणत्वसंप्रदानत्वापादानत्वस्वस्वामिभावाद्याधाराधेयभावादिरूपस्येत्यादि सप्त विभक्त्यर्थस्य कुरुत इत्यादि तिङर्थभूतस्य भूतभविष्यद्वर्तमानकालस्य सुप्तिङर्थेषु एकत्वद्वित्वबहुत्वरूपाणां यथेत्युक्तप्रकाराणां च ब्रह्मैव कारणमिति भावः । ननु चतुर्मुखादीनां सृष्ट्यादौ कुलालादीनां च घटादौ कर्तृत्वदर्शनात्कथं ब्रह्मैव सर्वकारणमित्युच्यत इत्याशंक्य तदपि भगवदधीनमेव तस्यैव स्वतंत्रत्वादित्याह ॥ परावरेषां परममिति । ननु न ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमुपपद्यते । ब्रह्मव्यतिरेकेणान्यस्य सृज्यस्याभावात् । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति श्रुतेरित्यत आह ॥ अनन्यदिति । न विद्यतेऽन्यत्सदृशं यस्येति तथा । श्रुतिस्तु सदृशद्वितीयपरेति भावः । ननु नरसिंहादीनां संहारकारणत्वदर्शनात् । ब्रह्मैव सर्वहेतुरित्ययुक्तमित्यत आह ॥ एकमिति । सर्वावताराभिन्न इत्यर्थः । सर्वकारणत्वोपयोगिपूर्वभावित्वमाह ॥ प्रागनादितोऽपिस्वत एव सिद्धमिति । तस्मै नम इत्युत्तरेणान्वयः । अयमर्थः सप्तविभक्त्यर्थस्य कालस्येत्यादि प्रमाणादवगंतव्यः ॥३०॥ अनिरुक्तात्मशक्तिरित्येतद्विवृणोति । यच्छक्तय इति वदतां । ब्रह्म निर्गुणं सगुणंवेति विवदतां वादो विवादः संमोक्त इति वचनात् । वादिनां यच्छक्तयो यस्य हरेः शक्त्यादि गुणा विवादसं-

वादभुवो विप्रतिपत्तिसंमतिपत्तिस्थानानि । तद्विषया इति यावत् । भवंति । केचिद्भगवतो गुणान्नांगीकुर्वंतीत्यर्थः । उभयेऽपि तत्र मुह्यंतीत्याह ॥ कुर्वंतीति । तेषामुभयेषामपि यच्छक्तय आत्ममोहं स्वविषयकाज्ञानं कुर्वंति जनयंति । उभयेऽपि न जानत इति यावत् । तत्र हेतुमाह ॥ अनंतगुणायेति । योग्या गुणानामानंत्यात्साकल्येन न जानंति । अयोग्यास्तु सर्वथा न जानंतीति भावः । भूम्ने सर्वोत्तमाय ॥ ३१ ॥ विवादसंवादविषयत्वमेवोपपादयाति ॥ अस्तीति । यद्भिन्नयोर्विरुद्धयोर्धर्मयोरपोक्षितं विषयः । किमाकारयोर्मदन्य इश्वरोऽस्ति नास्तीति वादिभिः प्रतिपाद्यमानयोर्भिन्नत्वविरुद्धत्वे कथमत्राह ॥ वस्त्विति । भिन्नवस्तुनिष्ठत्वादेकस्मिन्स्थितयोरित्यंगीकारे विरुद्धयोः । यद्यप्येकस्य स्वरूपेण सत्वं पररूपेणासत्वमिति द्वौ धर्मौ स्तः । तथाऽपि नैऽद्दश्येते सत्वासत्वे किंतु स्वरूपस्यैवेति द्योतनाय वस्तुनिष्ठयोरेकस्थयोरिति पदद्वयं । यच्च किंचन । अलौकिकं यच्च सांख्ययोगयोःसमं । एकवाक्यतया प्रतिपाद्यं । यच्चानुकूलं । उभयविधज्ञानानुसारेण फलदं तत्परं बृहत् परं ब्रह्म । प्रसीदतामित्युक्तस्यानुषंगः । जीवभिन्न इश्वरोऽस्तीति पक्ष एव श्रेयान् सांख्यादि शास्त्रेषु तथा प्रतिपादितत्वादित्यभिप्रेत्य सांख्ययोगयोः सममित्युक्तं । हि शब्देन तु मदन्यो नास्ति सर्वेश इत्यादि प्रमाणप्रसिद्धिं दर्शयति ॥ ३२ ॥ ननु पूर्णकामत्वेनोदासीनस्य प्रार्थने को लाभ इत्यत आह ॥ य इति । योऽनंतो भगवान् अनामरूपोऽन्यैर्दृष्टप्रवृत्तिनिमित्तान्यल्पानि वा नामान्यैर्दृष्टानि रूपाणि रुग्मवर्णादीनि च न विद्यंते यस्य स तथा । मूलरूपेण तादृशोऽपि स्वपादमूलं भजतामनुग्रहार्थं जन्मकर्मभिर्जन्मभिरवताररूपैः रूपाणि भेजे व्यक्तो भवति । कर्मभिरुदरे दामबंधनादि कर्मभिर्नामानि दामोदरादीनि भेजे लोकानां ज्ञापयति । स परमः प्रसीदतामित्यर्थः । हि शब्देन तत्कर्मणाम दृष्टत्वादित्यादि प्रमाणसिद्धतामुक्तार्थस्य दर्शयति ॥ ३३ ॥ यच्छक्त्या विवादसंवादभुव इत्युक्तं स्पष्टयाति ॥ य इति । देहगतो यो भगवान् ज्ञानपथैः सदागमैः प्राकृतैर्दुरागमैश्च ज्ञानकरणैर्निमित्तैर्जनानां यथाऽऽशयमनादिवासनावासितांतःकरणानुसारेण विभाति विविधतया ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थः । तत्र दृष्टांतमाह ॥ यथेति । पार्थिवं भौतिकं गुणं देहमाश्रितोऽनिलः प्राणः । यथा ॥ १३ ॥
जनानां यथाऽऽशयमंतःकरणानुसारेण विभाति तथेत्यर्थः ॥ तदुक्तं ॥ स्वदेहस्थं हरिं प्राहुरधमा जीवमेव तु । मध्यमाश्चाप्यनिर्णीतं जीवाद्भिन्नं जनार्दनं । पूर्णानंदादि गुणकं सर्वजीवविलक्षणं । उत्तमास्तु हरिं प्राहुस्तारतम्येन तेषु च । बुद्धिशुध्यनु-

सारेण यथाप्राणं शरीरगं । श्वासमात्रं जनाः प्राहुरनिर्णीतं च मध्यमाः । देवदेवेश्वरं सूत्रमानंदं प्राणवेदिन इति ॥ ३४ ॥ संस्तुवतो दक्षस्य स भगवान्प्रत्यक्षोऽभूत् ॥ ३५ ॥ तं वर्णयाति ॥ कृतपाद इत्यादि सार्धचतुर्भिः । सुपूर्णस्यांसे स्कंधे कृतौ पादौ येन स तथा । प्रलंबा दीर्घा अष्टौ महांतो भुजा यस्य । चक्राद्यष्टायुधधरः ॥ ३६ ॥ प्रसन्नं वदनमीक्षणे च यस्य वनमालया । निवीतं कंठादिपादांतं व्याप्तमंगं यस्य लसंतौ श्रीवत्सकौस्तुभौ यस्य ॥ ३७ ॥ महांति किरीटकटकानि यस्य स्फुरती मकरकुंडले यस्य कांच्यादिभिर्विभूषितो वलयमत्र पादभूषणं दृष्टव्यं । कटकस्योक्तत्वात् ॥ ३८ ॥ सुरयूथपैः सुरयूथपालैः ॥ ३९ ॥४०॥ हृदिन्यो नद्यो निर्झरैरिव प्रवाहैः । यथाऽऽपूर्यंते । एवमेव तीव्रयाऽनर्गलया मुदाऽऽपूरितानि मनोद्वाराणींद्रियाणि यस्य स तथा । वागींद्रियाणां महानंदपूर्णत्वेनावृत्तिकत्वान्न किंचिद्वक्तुं शक्तोऽभूत्तदित्यर्थः । यद्यप्यसौ नावोचत्तथाऽपि चित्तज्ञ इदं वक्ष्यमाणमाह ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ भावं भक्तिं गतः प्राप्तः ॥ ४३ ॥ यद्यतस्ते तपो बृंहणं प्रजावृद्धिकरं । अतस्तेऽहं प्रीतो मत्तपसो लोकसमृत्ध्यर्थत्वे त्वत्प्रीतेः किं कारणमत्राह ॥ ममेति । भूतानां विभूतयः समृद्धयो भूयासुरिति यत् । एष एव मम कामः। अतो मत्कामपूरणादेवाहंप्रीतोऽस्मीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ भूतविस्तारप्रयत्नश्च तवोचित एवेत्याह ॥ ब्रह्मेति । भवंतः प्रजापतयो मम विभूतयो विशेषाभिव्यक्तस्थानानि । एता विभूतयो भूतैरुद्भवस्य हेतवः ॥ ४५ ॥ विश्वसृष्ट्यर्थत्वेन त्वत्तपसाऽहं प्रीत इत्युक्तं । तदेव तपः स्तुवन् प्रसंगादन्यान्यपि लोकवृद्धिकराणि विद्यादीनि स्तौति ॥ तप इति । अत्र तप आदि शब्दः प्रसिद्धतप आद्यास्तदभिमानिनो देवाश्च ग्राह्याः । ब्रह्म पूर्ण तपो मे हृदयं प्रियं कुतः । तपोऽभिमानी रुद्रो मम हृदयाज्जातस्तदाश्रितश्चेत्येवं व्याख्येयं । विद्या तदभिमानिन्युमा तनुस्तनोर्जाता तदाश्रिता च । क्रिया क्रियाऽभिमानींद्र आकृतिः शृंगाराद्याकृतेर्जातस्तदाश्रितश्च सर्वे क्रतवो यज्ञास्तदभिमानिनो देवाश्चांगान्यंगेभ्यो जातास्तदाश्रिताश्च । शिरो वैतद्यज्ञस्य यत्प्रवर्ग्यो श्रीवोपसदश्चक्षुष्याद्यभागावित्यादि श्रुतेः । धर्मस्तदभिमानी धर्मराजश्चात्मा मध्यदेहाज्जातस्तदाश्रितश्च । असवः प्राणाः सुरास्तदभिमानिनो ब्रह्माद्याश्चासवः प्राणेभ्यो जातास्तदाश्रिताश्चेत्यर्थः । एतत्सर्वं तपोऽभिमानी रुद्र इत्यादि प्रमाणादवगंतव्यं ॥ ४६ ॥ तपसः संतानवृद्धिहेतुत्वं दर्शयितुं द्वितीयतृतीययोरनुक्तमितिहासमाह ॥ अहमेवेत्यादि चतुर्भिः । आंतरं सर्वांतःस्थितं बहिः सर्वस्माद्बहिरपि स्थितं

संज्ञानमात्रं शुद्धज्ञानादिरूपं । मात्र शब्दादशुभव्यावृत्तिः । अव्यक्तं स्वानुग्रहमंतरेण द्रष्टुमशक्यं विश्वतो विश्वं पूर्णं प्रलये प्रसुप्तं सुप्त्यवस्थापन्नमिव वर्तमानं । मुख्यसुप्त्यभावादिवेति । अहंतु मम । सप्तसु प्रथमेति सूत्रात् । यदि त्वया तपसा दृष्टं रूपं तदेवाग्रे प्रलयकाले आसीदित्यर्थः । अनेन ब्रह्मणः सगुणनिर्गुणभेदेन रूपद्वयमस्तीति वदंतो निरस्ताः ॥ ४७ ॥ कारणत्वोपपादकपूर्वभावित्वमुक्त्वा सृष्टिमाह ॥ मयीति । अनंतगुणेऽसंख्यातज्ञानादि गुणे । गुणतोऽनंते प्रत्येकशोऽप्यसंख्याते । अनंतविग्रहे असंख्यातरूपे । मयि । यत्पद्ममासीत्तत त एव स्वयंभूर्ब्रह्मा समभूत् ॥ ४८ ॥ अकल्पं सृष्टावसमर्थं ॥ ४९ ॥ मे मया तपस्तेपेत्यभिहितो येन तपसा ॥ ५० ॥ संततिवृद्ध्युपायमाह ॥ एषामिति । अंग हे दक्ष । पंचजनाख्यस्य प्रजापतेः ॥ ५१ ॥ मिथुनस्य यो व्यवाय इति स एव धर्मो यस्य सत्वं तथा भूतायां तस्यां ॥ ५२ ॥ अधस्तादर्वाचीनाः प्रजा मायया स्त्रिया सह मिथुनीभूय । मदीयया मायया मत्सामर्थ्येन भविष्यंति । पुत्रादि रूपेणोत्पत्स्यंते मे मह्यं हरिष्यंति । दास्यंति ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ मिषतः पश्यतः ॥ ५५ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ६-४ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ संसारासारतां ज्ञात्वा हरिः सेव्यो बभूषुभिः । हर्यश्वादिवदित्येतदध्यायेऽस्मिन्निरूप्यते ॥ माया । सामर्थ्यं ॥ १ ॥ अपृथग्धर्मशीला एकाचारस्वभावाः । प्रजासर्गे प्रजासृष्ट्यर्थं ॥ २ ॥ तत्र प्रतीच्यां दिशि । सिंधोर्नद्याः समुद्रस्य च यत्र संगमः । तत्रस्थं नारायणसरोनामतीर्थं प्रययुरित्यन्वयः । सुमहान् अतिपूज्यः ॥ ३ ॥ विनिर्धूतो मलो रागादिर्यस्मात्स आशयो येषां तान् । ऊर्ध्वरेतस्कत्वादिलक्षणधर्मे कृतनिश्चया अपि पित्राज्ञावशवर्तिनः । संतः प्रजावृद्ध्यर्थं तप एव तेपिर इत्यर्थः । प्रजावृद्धये यत्तानुद्युक्तान्नारदो ददर्श ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ अहो मोक्षमार्गाधिकारिणः संत एते प्रवृत्तिनिष्ठैः कर्मभिर्भ्रंस्येरन्निति कृपया । तान्निगूढार्थैर्वाक्यैर्नारद उपदिशतीत्याह ॥ उवाचेत्यादि चतुर्भिः । हे हयाश्वा बालका अत एव बालिशा अज्ञानिनो यूयं कथं प्रजाः स्रक्ष्यथ । बत खेदे ॥ ६ ॥ एक एव पुरुषो यस्मिंस्तद्राज्यमदृष्ट्वेत्यनुषंगः । बिलं चेत्यादि द्वितीयांतानामविज्ञाय कथं सर्गं करिष्यथेति तृतीयेणान्वयः ॥ ॥ ७ ॥ पंचपंचानां पंचविंशतेऽद्भुतं गृहं क्षुरस्यांतर्भाग इव वर्तमानं । अतितीक्ष्णमित्यर्थः । स्वयं स्वतंत्रं भ्रमिं भ्रमणस्वभावं ॥ ८ ॥ विपश्चितः सर्वज्ञस्य पितुरादेशमात्मनोऽनुरूपं । अविद्वांसो जानंतः

पूर्वोक्तं चैकपुरुषं राजमित्याद्यविज्ञायाहो सर्ग करिष्यथेत्यन्वयः ॥ ९ ॥ वाचकूटं परोक्षवादेनार्थांतरप्रतीयमानमौत्पत्तिकी सहजा मनीषा विचारशक्तिर्यस्यास्तया धिया स्वयमेव विममृशुर्विचारितवंतः ॥ १० ॥ नारदोक्तदशवाक्यानां तैर्विमृश्य निर्णीतार्थानाह दशभिः । तत्र दृष्टांतं भुव इत्यत्र भू शब्दार्थमाह ॥ भूरिति । क्षेत्रलिंगशरीरं भूशब्देनोच्यते । यल्लिंगशरीरं बीजसंज्ञस्य जीवस्यानादिनिबंधनमनादिकालतोऽपि नितरां बंधकारणं । जीवस्य तुषारछिन्नस्यैवांकुरोत्पादकत्ववज्जीवस्यापि लिंगशरीरावच्छिन्नस्यैवानेकशरीरारंभककर्मकर्तृत्वेन तन्नाशार्थः । अवश्यं प्रयत्नः कर्तव्य इति ज्ञापनाय बीजसंज्ञस्येत्युक्तं । अंत शब्दार्थमाह ॥ निर्वाणमिति । नाशमित्यर्थः । असद्भिर्मोक्षानुपयोगिभिः कर्मभिः किंभवेन्न किंचित् ॥ ११ ॥ एकपुरुष इत्यस्यार्थमाह ॥ एक एवेति । सर्वस्यापि जगतो भगवानेक एवेश्वरः स्वामी । एष सर्वेश्वर इत्यादि श्रुतेः । तुर्यो जाग्रदाद्यवस्थात्रयातीतः । अभवं नित्यमुक्तं । असद्भिरीश्वरेऽसमर्पितैः कर्मभिः ॥ १२ ॥ बिलं चादृष्टनिर्गममित्यस्यार्थमाह ॥ पुमानिति । पुमान्यद्ब्रह्म गत्वा प्राप्य बिलं स्वर्ग पातालं गत इव नापैति नावर्तते तत् । प्रत्यक्सर्वांतर्यामी । अतिशयितबलात्मकत्वाद्बिलशब्दवाच्यं । धाम तेजोमयं । ब्रह्मरूपमविदोऽविदुषोऽसद्भिर्नश्वरैश्वर्यस्वर्गादिसाधनैः कर्मभिः । ॥ १३ ॥ बहुरूपामित्यस्यार्थमाह ॥ नानारूपेति । या आत्मनो जीवस्य बुद्धिः स्वैरिणीं पुंश्चलीव विमोहकै रज आदि गुणैरन्विता अत एव नानारूपा । तन्निष्ठां तस्या बुद्धेर्निष्ठामवसानं विवेकमगतस्याप्राप्तस्यासद्भिरशाश्वतैः कर्मभिः ॥ १४ ॥ पुमांसं पुंश्चलीपतिमित्यस्यार्थमाह ॥ तत्संगेति । तस्या गुणत्रयोपरक्तबुद्धेः संगेन वशवर्तित्वलक्षणेन भ्रंशितं विगलितमैश्वर्यं भगवत्ज्ञानलक्षणं यस्य तं । अत एव कुभार्यावत्संसरतं सुखदुःखभुजं जीवं तद्गतस्तितस्य जीवस्य गतीः स्वर्गनरकादिलक्षणाश्चाबुधस्याजानतः पुंसोऽसद्भिर्बुध्याविवेकप्राप्तैः राजसादि कर्मभिः । कुत्सिता पुंश्चली भार्या यस्य स तथा । तद्वदित्यनेन पुंश्चलीपतिमित्यस्यार्थ उक्तः । सात्त्विकादि भेदेन बुद्धित्रैविध्यं ज्ञात्वाऽनर्थसाधनत्वाद्राजसबुद्धीं विहाय केवलसात्त्विकबुद्ध्या भगवंतं प्रतिपद्योदिति भावः ॥ १५ ॥ नदीमुभयतो वाहामित्यस्यार्थमाह ॥ सृष्टीति । सृष्टयप्ययौ सृष्टिसंहारौ करोतीति तथा । तामित्यनेनोभयतः प्रवाहो दर्शितः । यथा समुद्रसमीपे नदीवृद्धिह्रासाभ्यां कदाचिदुत्तराभिमुखी कदाचिद्दक्षिणाभिमुखी च प्रवहति । एवमेव भगवदिच्छाऽपि कदाचित्सृष्टयुन्मुखी चेति । वेलाकूलांतवेगितां वेलाकूलं

संसारप्रवाहपतितानां निर्गमस्थानं तपोविद्यादि । तस्यांते समीपे वेगिता निर्गमप्रतिबंधाय कामक्रोधादिजननलक्षणो वेगो यस्य
तां मायां भगवदिच्छालक्षणसामर्थ्यं प्रतिमत्तस्य तद्विषयश्रवणादिशून्यपुंसः । तदविज्ञानात् जननमरणलक्षणसंसारापादकभगवदि-
च्छाभिमुखीकरणोपायज्ञानाभावात् । असद्भिः कामक्रोधादिकलुषितैस्तप आदिभिः कर्मभिः ॥ १६ ॥ पंचपंचेत्यस्यार्थमाह ॥
पंचविंशतीति । एकादशेंद्रियाणि पंच भूतानि पंच तन्मात्राः प्रकृतिमहदहंकारा जीवश्चेति पंचविंशतिसंख्यानां तत्त्वानां पुरुषः
पूर्णषड्गुणत्वात्पुरुषनामा भगवान् । आश्रय इति शेषः । कीदृशोऽद्भुतदर्शनोऽद्भुतमाश्चर्यं दर्शनं ज्ञानं यस्मात्सः पंचविंशतितत्त्वाश्र-
यत्वेन जीवदेहे स्थित्वा ज्ञानप्रद इत्यर्थः ॥ तदुक्तं ॥ अंतस्थः पुरुषो नाम ज्ञानदः सर्वदेहिनां । बहिस्थ ईश्वरो नाम ज्ञानादि
फलदो हरिरिति मात्स्ये । अध्यात्मं नियामकत्वेन देहेंद्रियाद्यधिष्ठातारं तं । अबुधस्याविदुषः । असद्भिर्मिथ्यास्वातंत्र्यकृतैः
कर्मभिः । अयं श्लोको जीवपरत्वेनाप्यूहनीयः ॥ १७ ॥ क्वचित्ध्वंसमित्यस्यार्थमाह ॥ ऐश्वरमिति । ऐश्वरमीश्वरप्रतिपादकं ।
विविक्तं विविच्य ज्ञापितं पदं परापरतत्त्वाख्यं वस्तु येन तत्तथा । पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्मांघ्रिवस्तुष्वित्यभिधानात् । अनेन
हंसपदं व्याख्यातं । हंसस्यापि क्षीरनीरविवेचकत्वात् । बंधमोक्षावनुदर्शयतीति तथा । अनेन चित्राः कथा यस्येति व्याख्यातं ।
तच्छास्त्रमुत्सृज्यानभ्यस्य । अत एवाज्ञात्वाऽसद्भिर्बहिर्मुखैः कर्मभिः ॥ १८ ॥ क्षुरांतं च स्वयं भ्रमिमित्यस्यार्थमाह ॥ कालचक्र-
मिति । भ्रमिमित्येतद्भ्रममित्यनेनानूद्य सर्वजगन्निष्कर्षयेद्भ्रमयेदिति व्याख्यातं । क्षुरांतमित्यस्यार्थस्तीक्ष्णमिति । क्षुरस्यांतो धारा
तद्वत्तीक्ष्णमित्यर्थः । स्वयमित्यस्यार्थः स्वतंत्रमिति । भगवदितरेणाप्रवर्त्यमित्यर्थः । एतादृशं कालचक्रमरस्थानीयद्वादशमासोपे-
तत्वाच्चक्रत्वव्यपदेशः । तत्स्वरूपमजानतः पुंसोऽसत्कर्माभिः स्वर्गादि फलेषु नित्यताबुध्याऽनुष्ठितैः काम्यकर्मभिः । कर्मोचित-
कालज्ञानाभावादकाले कृतकर्मभिरिति वा ॥ १९ ॥ स्वपितुरादेशमित्यस्यार्थमाह ॥ शास्त्रस्येति । स्वपितुर्द्वितीयजन्महेतोस्तदनु-
रूपाय निवृत्तिमार्गार्हाय निवर्तकमादेशं यो न वेद स केवलं गुण विश्रंभिगुणमयप्रवृत्तिमार्गविश्वासवान्कथं निवृत्तिमार्गमुपक्रमेत् । ॥ १५ ॥
अनुतिष्ठेतेत्यर्थः । निवृत्तिमार्गार्हेण पुरुषेण निवर्तकशास्त्रतात्पर्यं ज्ञात्वा भगवानेव भजनीयो न तु सृष्ट्यादिरूपे प्रवृत्तिकर्माणि
प्रवाततव्यमिति भावः ॥ २० ॥ इति व्यवसिता एवं नारदोक्तं निश्चितवंतः । एकमेधस एकमत्ययुक्तास्तं नारदं परिक्रम्य प्रद-

क्षणीकृत्यानिवर्तकमपुनरावृत्तिमार्गं प्रययुः ॥ २१ ॥ स्वरब्रह्मणि । षड्जादि स्वरलक्षणे ब्रह्मणि गांधर्वे निर्भाते प्रकाशिते । अखंडमिति क्रियाविशेषणं । मुनिर्नारदः ॥ २२ ॥ नाशमर्दनं । नश अदर्शनेति धातोः । प्रजावृद्धिलक्षणस्वधर्मभ्रंशं वा । शीलेन सत्स्वभावेन सद्वृत्तेन वा शीलंते शोभंत इति तथोक्तास्तेषां । शीलं स्वभावे सद्वृत्त इत्यमरः । को दक्षः सुप्रजास्त्वं सुपुत्रवत्त्वं शुचां शोकानां पदं स्थानं हीति शुकोक्तिः ॥ २३ ॥ अजेन चतुर्मुखेन । सहस्रं संख्या एषामस्तीति सहस्रिणः ॥२४॥ ॥२५॥ परमं ब्रह्म परब्रह्मप्रतिपादकं प्रणवं वक्ष्यमाणमंत्रं वा । तेपुश्चक्रुः ॥ २६ ॥ अभ्यसंत इडस्पतिं । इडां वाचां मंत्राणां पतिं । श्रीविष्णुमाराधयन् आराधयामासुः ॥ २७ ॥ ॐ नामकं भगवंतं धीमहि ध्यायेम इत्यन्वयः । चतुर्थ्यंतानां नमः शब्देनान्वयः । एतदुपासनं न जीवब्रह्माभेदेन कर्तव्यं । किंतु स्वामिभृत्यन्यायेनेति ज्ञापनाय नम इत्युक्तिः ॥ तदुक्तं ॥ मम स्वामी हरिर्नित्यं सर्वस्य पतिरेव च । इति ध्येयःसर्वदैव भगवान्विष्णुरव्यय इति । ॐ सकलगुणपरिपूर्णं । ओतस्मिन्जगत्सर्वमत्युच्चश्चाखिलैर्गुणैः । इत्योमिति सदोपास्योऽक्षरः पुरुषोत्तम इति वचनात् । इतरत्सर्वमोंकारव्याख्यानरूपं । देहोऽयं मे सदानंदो नायं प्रकृतिनिर्मितः । परिपूर्णश्च सर्वत्र तेन नारायणः स्मृत इति वचनात् । नारायण शब्दार्थो ज्ञातव्यः । पुरुषेषु सर्वशरीरेषु नियामकत्वेन शेते वर्तत इति शेषः । तस्मै । स वाऽयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयो नैनेन किंचनासंवृतमितिश्रुतेः । महान् सर्वोत्तमत्वादिगुणकः । तस्मै । यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिति । यच्चास्य संततो भावस्तस्मादात्मेति भण्यत इति भारतोक्तेः । विशुद्धं निर्दोषं सत्त्वं बलज्ञानादिगुणराशिस्तस्य धिष्ण्याय । आश्रयाय । बलज्ञानसमाहारः सत्त्वमित्युच्यते बुधैरिति वचनात् । महाहंसाय । प्राप्यं प्राप्तं यतो नित्यं पूर्णं सर्वोत्तमं मया । अतः परमहंसोऽहमिति भगवद्वचनात् । ॐ आदि शब्दवाच्याय भगवते । नमो धीमहि । नमस्कुर्म इति वा । इति मंत्रमभ्यस्यतं इति पूर्वेणान्वयः ॥ २८ ॥ प्रजासर्गे धीर्येषां तान् । वाचः कूटान्यदृष्ट्वा तं ध्रुव इत्यादीनि पूर्वोक्तानि प्राह ॥ २९ ॥ पुनरन्यदपि प्राह ॥ दाक्षायणा इति । हे दाक्षायणा निगममुपदेशं पदवीमन्विच्छत । अवलोकयत ॥ ३० ॥ प्रापणं प्रकृष्टं गमनं पुण्यमेव बंधुर्यस्य स तथा । मरुद्भिर्देवैर्वृंदारकानिर्जराश्च मरुतो बुधवोऽमराः इत्याभिधानात् ॥ ३१ ॥ अमोघदेवदर्शनं यस्य स तथा । हे मारिष आर्य । आर्यस्तु मारिष इत्यभिधानात् ॥ ३२ ॥

सध्रीचीनं समीचीनं प्रत्यग्दृष्टिभिर्गम्यं । परस्य परमात्मनः । अनुपथमनुगुणं पंथानं स्वानुगुणं । भगवन्मार्गमिति यावत् । पश्चिमा यामिनीरतीतरात्रय इव ॥ ३३ ॥ प्रजापतिर्दक्षः पुत्राणां पारमहंस्यनिष्ठामुपश्रुत्य दक्षोऽपि प्रायशो निरुक्तःस्यादिति । तदनुग्रहार्थं नारदस्तत्पार्श्वं गतः ॥ ३४ ॥ तदा तमुपलभ्य दक्ष आह ॥ अहो असाधु इति । साधोरिव लिंगं वेषो यस्य तेन त्वया नोऽस्मदीयानामर्भकाणामसाध्वकारि कृतं तदेवाह ॥ ३५ ॥ साधूनां स्वधर्मे प्रवृत्तानां भिक्षोर्यो मार्गः स प्रदर्शितः ॥ ३६ ॥ ननु संन्यासिनां मार्गः साधुरेव । मोक्षहेतुत्वादिति चेत् । सत्यं । ऋणत्रयापकारणं विना तु महानर्थ एवेत्याह ॥ ऋणैरिति । जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणी वा जायते । ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः । एष वाऽनृणो यः । पुत्री यज्वा ब्रह्मचारीति श्रुत्युक्तप्रकारेण त्रिऋणैरमुक्तानां । तत्र हेतुः । न मीमांसितानि विचारितानि कर्माणि यैस्तेषामिति । अमीमांसितकर्मणां तावद्दृष्येण यो विमोक्षो नास्ति । ततश्च तदुत्तरकालभाविनोः पुत्रोत्पादनयज्ञानुष्ठानयोरप्यभावेन पितृदेवऋणमुक्तिश्च नास्ति । अतः पापविषयभोगत्यागादिह लोके श्रेयसो विघातः कृतः । मोक्षानधिकारित्वाच्च परलोकेऽपि श्रेयसो विघातः कृत इत्यर्थः ॥ तथा च मनुः ॥ ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् । अनपाकृत्य मोक्षंतु सेवमानः पतत्यध इति ॥ ३७ ॥ बालादीनां मतिं पुत्रादि विषयां भिनत्तीति तथा । एवं निरनुक्रोशो निर्घृणः श्रीहर्यशोनाशकःसन् । तत्पार्षदानां मध्ये चरसि । अतो निरपत्रपो निर्लज्जः ॥ ३८ ॥ निर्लज्जत्वमुपपादयति ॥ नान्विति । ननु त्वामृते भागवताः सर्वेऽपि भूतानुग्रहपरवशाः । त्वं तु भूतविप्रियं कुर्वन् कथं न लज्जस इति भावः ॥ ३९ ॥ ननु वैराग्ये उपशम उपशमे च स्नेहपाशच्छेदनं भवति । न च विरक्तस्य ऋणत्रयापकरणमावश्यकं । यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् । यदि वेतरं या ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति श्रुतेः । अतो वैराग्योपदेशेन तेषां मयाऽनुग्रह एव कृत इति चेत्तत्राह ॥ नेत्थमिति । विनेत्यनंतरं विषयानुभवमिति शेषः । यद्यपि त्वमेव मन्यसे तथाऽपि केवलिना ज्ञानाभावेऽपि केवलं वेषमात्रधारिणा त्वया इत्थं मतिचालने कृते विषयानुभवं विना पुंसो विरागो नैव स्यात् । न च विरागं विनोपशमः । न च तेन विना स्नेहपाशनिकृंतनमित्यर्थः ॥ ४० ॥ विषयानुभवं विना पुंसो विरागो न जायते । इत्येतद्विवृणोति ॥ नानुभूयेति । नानुभूय विष-

याणां तीक्ष्णतां । दुःखहेतुत्वं न जानाति । तस्माद्विषयानुभवेन तीक्ष्णत्वज्ञानात् । पुमान्स्वयमेव यथा निर्विद्येत विरक्तो भवति । तथेतरैर्भिन्नधीश्चालितबुद्धिः । न निर्विद्येतेत्यन्वयः ॥ ४१ ॥ अतस्त्वयाऽस्माकमप्रियमेव कृतं यत्तथाऽप्यस्माभिः क्षांतमित्याह ॥ यदिति । कर्मणि प्रजावृद्धिलक्षणभूतानां नियुक्तानां नो दुर्मर्षं दुःसहं यद्विप्रियमहितं कृतवानासि तन्मर्षितं सोढव्यं ॥ ४२ ॥ तथाऽपि द्वितीयापराधादभद्रं भविष्यत्येवेत्याह ॥ तंतुकृदिति । हे तंतुकृत् । संतानच्छेदककृती छेदनेति धातोः । यद्वा । तंतुकृत्त-नयानामित्येकं पदं वा । तंतुकृतां संतानवृद्धिकराणां तनयानामभद्रं स्थानभ्रंशं पुनर्द्वितीयवारं यद्यस्मादचरस्तस्माद्धे मूढ लोकेषु भ्रमतस्ते पदं स्थानं न भवेदिति । मृदुच्छलेन शापः ॥ ४३ ॥ बाढं तथेति । प्रतिजग्राह स्वीकृतवान् । ननु नारदः समर्थोऽपि किमर्थं न प्रतिशप्तवानित्यतः साधूनां स्वभावस्तादृश इत्याह ॥ एतावानिति । ईश्वरोऽपि स्वयं प्रतिशप्तुं समर्थोऽपि तितिक्षेतेति यदेतावान्साधूनां वादः । हीत्यनेन साधूनां भूषणं क्षमेति स्मृतिप्रसिद्धिं दर्शयति ॥ ४४ ॥ इति श्रीभागवताटिप्पण्यां पंचमोऽध्यायः ॥ ६-५ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ प्राचेतसो दक्षः । अनुनीतः सांत्वितः । नारदात्पुत्राणां नाशमाशंकमानो दुहितॄर्जनयामासेति भावः ॥१॥ कालस्य नयने ज्ञापने ॥ २ ॥ तार्क्ष्यायारिष्टनेमिसंज्ञायापरा अवशिष्टाश्चतस्रः । ददाविति सर्वत्रानुषंगः । सापत्यानामपत्यसहि-तानां । मे मत्तः ॥ ३ ॥ प्रसूतिप्रभवैः पुत्रपौत्रादिभिः ॥ ४ ॥ ततो विद्योतान् स्तनयित्नवः । यतः संकटात् । कीकटस्तनयो जातः । भुवो भूमेर्दुर्गाण्यगम्यस्थानानि तदभिमानिनो देवा जामेयास्ताभ्यः पुत्राः स्वर्गः स्वर्गाभिमानी देवोऽपि जामिपुत्रस्ततः स्वर्गान्नंदिः ॥ ६ ॥ अप्रजान्पुत्ररहितान् । तत्सुतः साध्यानां सुतः ॥ ७ ॥ ८ ॥ मौहूर्तिका दिनावयवभूतमुहूर्ताभिमानिनो देवाः । स्वस्वकालजं स्वस्वमुहूर्तानुष्ठितकर्मजन्यफलं । यथा स्वनामानुसारेण प्रयच्छंति ॥ ९ ॥ वसोर्वंशस्य भूयस्त्वादंते निर्देशः । मे मत्तः ॥ १० ॥ विभावसुरिति तेषां नामानीति शेषः । द्रोणस्याभिमान्यभिमानाभिमानित्वादभिमतिनाम्नी पत्नी आसीत् । हर्षादयो हर्षाद्यंतःकरणधर्मदेवताः । तस्याः पुत्रा इति शेषः । सह आदयस्त्रय ऊर्जस्वत्याः पुत्राः ॥११॥ पुरः पुराणि । तदभि-मानिनो देवान् ॥ १२ ॥ अग्नेर्भार्या वसोर्धारा नाम्नी ॥ १३ ॥ स्कंदश्च कृत्तिकासु जातोऽग्नेः पुत्रः षण्मातुर इति । अग्निभूरिति

प्रसिद्धेः । ततः स्कंदाच्छर्वरी नामभार्या ॥ १४ ॥ आंगिरसी नामभार्या कृती कर्मसु निपुणः ॥ १५ ॥ पतिः शिल्पाचार्यः कृत्या देव्याः पतिरित्येकं पदं वा । ततो विश्वकर्मण उषा भार्या । अथातपात् । पंचयामो दिवसो जातः । अत एव रात्रिस्त्रियामप्रदोषप्रत्यूषयोर्दिवसावयवत्त्वात् । अत्र सर्वत्र तप आदि शब्दैरभिमानिनस्तदभिमन्यमानाश्च ग्राह्याः । येन दिवसेन भूतानि प्राणिनः कर्मसु विषयेषु जाग्रति जागरं प्राप्नुवंति ॥ १६ ॥ भूतस्य द्वे भार्ये तयोर्वंशमाह ॥ सुरूपेति । सुरूपा नाम्नी भार्या कोटिशो रुद्रानसूत ॥ १७ ॥ तत्र प्रधानानां नामान्याह ॥ रैवत इति । महानित्येकादशरुद्राः । प्रधाना इति शेषः । रुद्रपार्षदान्घोरान्प्रेतादींश्च । अन्यान् अन्यस्यां भार्यायां जातान् । विद्धीति शेषः ॥ १८ ॥ आंगिरसः स्वधा सती चेति द्वे भार्ये । तयोर्वंशमाह ॥ प्रजापतेरिति । स्वधा नामपत्नी पितॄन्पुत्रत्वेऽकरोत् । अथ सती अथैवांगिरसं नाम वेदं पुत्रत्वेऽकरोदित्यन्वयः । ॥ १९ ॥ कृशाश्वस्यार्चिर्धिषणेति द्वे भार्ये । तयोर्वंशमाह ॥ कृशाश्व इति । वेदशिर इति कृशाश्वस्य नामांतरं ॥ २० ॥ यामिनीति चतस्रो भार्या इति शेषः । विवक्षाधीनत्वात्संधेस्तदभावादभावः । तासां वंशमाह ॥ पतंगीति । अनूर्वरुणं च विनतासुतेत्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥ रोहिण्यामेव प्रेमातिशयेनान्यासामुपेक्षणात् । कुपितस्य दक्षस्य शापाद्यक्ष्मग्रहार्दितः । क्षयरोगपीडितः सन् तास्वपत्योऽभूत् ॥ २३ ॥ तं दक्षं प्रसाद्य केवलं कला एव लेभे नत्वपत्यानि । कथंभूताः क्षयेधिताः कृष्णपक्षे क्षये सति शुक्लपक्षे पुनरेधितास्तेनैव विवर्धिताः सतीः । वध्यभावार्षः । शंकराणि सुखकराणि ॥ २४ ॥ २५ ॥ अल्पत्वेन सुगमत्वाद्यथायर्थं व्युत्क्रमेण तासां वंशमाह ॥ तिमेरित्यादिना ॥ २६ ॥ २७ ॥ भूरुहा वृक्षाः । सौरसाः सुरसायाः पुत्राः ॥ २८ ॥ द्विशफेतरा एकशफास्तेषां मध्ये प्राधानिकं प्रधानविषयसंख्यानं शृणु ॥ २९ ॥ दुर्जय इत्येतेऽष्टादशप्रधाना इति शेषः ॥३०॥३१॥३२॥ वैश्वानरो दनोः पुत्रस्तस्य सुताया उपदानवीत्यादयश्चतस्रस्तासां मध्ये उपदानवी हिरण्याक्षमुपयेमे । इत्यादिरन्वयः ॥ ३३ ॥ दानवी परिण्यायने हेतुर्ब्रह्मणाचोदित इति ॥ ३४ ॥ तयोः षष्ठिसहस्राणि पौलोमकालेयानां मानः । निवातकवचाः पुत्रा जाताः ॥ ३५ ॥ ते च स्वर्गं गताः सन् ते पितुरभिमन्योः पिताऽर्जुनो जघान ॥ ३६ ॥ शतमेकं चाजीजनत् । तदेव विवृणोति ॥ राहुज्येष्ठामिति । राहुर्ज्येष्ठो यस्य तत्केतुशतमजीजनत् । इत्युरुक्रम इत्येते द्वादशा अदितेः । पुत्रा इति शेषः ॥ ३८ ॥ संज्ञा नाम्नी

भार्या श्राद्धदेवं वैवस्वतं मनुं ॥ ३९ ॥ ४० ॥ भुविवर्तमाना भार्या विवस्वतः । अपरा भार्या सौवर्णं नामराजानं ॥ ४१ ॥ मातृका नामपत्नी ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ कुपितं । हरिमिति शेषः । विवृतद्विजः प्रकटितदंतः सन् ॥ ४४ ॥ तया रचनया । यत् यदा विमतेनावज्ञातेन गुरुणा बृहस्पतिना परित्यक्ताः । तदा द्विषतां शत्रूणां स्वस्त्रियं भागिनेयमपि तं विश्वरूपं वव्रिरे । पौरोहित्ये व्रतवंत इत्यन्वयः ॥ ४५ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६-६ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ गुर्ववज्ञाऽनर्थकरी महतामपि यत्ततो गुरुः संपूज्य इत्येतदध्यायेऽस्मिन्निरूप्यते ॥ १ ॥ यस्य हेतोः । आचार्येणात्मनः शिष्याः सुराः परित्यक्ताः । आत्मन आचार्येणेति वा । एतदाचक्ष्व । तस्यैव विवरणमक्रममाचक्ष्वेति । अक्रममपराधं ॥ १ ॥ इंद्रो यदा संप्राप्तं वाचस्पतिं नाभ्यनंदितवान् । तदांऽगिरसः कविः सर्वज्ञोंऽगिरसो बृहस्पतिस्ततो निर्गत्य तूष्णीं स्वगृहमाययावित्यष्टमेनान्वयः । अनादरे हेतुं मदं दर्शयितुं तं विशिनष्टि ॥ त्रिभुवनेत्यादिना । त्रिभुवनैश्वर्यमदोल्लंघितः सतां पंथा येन स तथा । परिश्रितो ललितमिति क्रियाविशेषणं । आस्थानसभा तस्मिन्नध्यासनं सिंहासनं तदास्थितः । पारमेष्ठ्यैर्महाराजचिन्हैः । आसनार्धे स्थितया पौलोम्या सह विराजमानः । प्रत्युत्थानादिभिः । नाभ्यनंदत न चोच्चचाल । आसन एव स्थितोऽपि किंचिन्न चलितवान् । एकैकमपि पूज्यत्वे हेतुरिति ज्ञापनाय वाचस्पतिमित्यादि विशेषणबाहुल्यं । श्रीमदेन या विक्रिया विकारस्तां विद्वान् जानन् ॥ २-९ ॥ हेलनमवज्ञां । प्रतिबुध्यानुस्मृत्य ॥ १० ॥ आत्मानं गर्हयामासेत्युक्तमेव विवृणोति ॥ अहो इति । मया कृतं कर्म अहो असाधु यद्यस्माददभ्रबुद्धिनाऽल्पबुद्धिना मया काकृतः तिरस्कृतः ॥ ११ ॥ त्रिविष्टपपतेरपि लक्ष्मीं कःपंडितो गृध्येत् अभिकांक्ष्यते । गृध अभिकांक्षायामिति धातोः । विबुधानां सात्विकानां देवानामीश्वरोऽप्यहं ॥ १२ ॥ ननु सिंहासनास्थितो राजा प्रत्युत्थानं न कुर्यादिति वृद्धा वदंतीति चेत्तत्राह ॥ य इति द्वाभ्यां । पारमेष्ठ्याधिषणं राजसिंहासनं ॥ १३ ॥ कुपथं दिशंत्युपदिशंतीति कुपथे द्रष्टारस्तेषां वचोऽश्ममयः पाषाणमयः प्लवो येषां ते यथा मज्जंतं प्लवमनुमज्जंति तद्वत् ॥ १४ ॥ यत एवमनर्थोऽथ तस्मात् । अगाधा गंभीरा धिषणा बुद्धिर्यस्य तं । विशठः शाठ्यरहितः सन् ॥ १५ ॥ अध्यात्ममायया योगसामर्थ्येन । अदृष्टां गतिमदृश्यलक्षणां स्थितिं ॥ १६ ॥ गुरोःसंज्ञां ज्ञानोपायं परीक्षमाणोऽपि नाधिगतोऽप्राप्तः सन् ॥ १७ ॥

आततायिन उद्यतास्त्राः ॥१८॥ निर्भिन्नान्यंगान्युत्तमांगानि शिरांस्युरवो बाहवश्च येषां ते तथोक्ताः ॥१९॥ वो कृतं कर्म महदभद्रं ॥ २० ॥ तदेवाह ॥ ब्रह्मिष्टमिति । नाभ्यनंदथ नाभिनंदितवंतः ॥२१॥ परेभ्यः शत्रुभ्यः समृद्धानामपि वः पराभव इति । यदयं तस्या नयस्य संबंधिफलरूप आसीदित्यन्वयः । कीदृशेभ्यः । स्वयमेव देवा एव वैरिणो हंतारो येषां तेभ्यः ॥ २२ ॥ गुरुतिरस्कारसत्कारावेवापचयोपचयकारणमित्यसुरदृष्टांतेनाह ॥ मघवान्निति । द्विषतः शत्रून् काव्यं शुक्रं गुरुमेवाराध्योपचितान् ॥ २३ ॥ उपचितत्वमेवाह ॥ आददीरन्निति । भृगुः शुक्रो देवता येषां ते । मम निलयनं सत्यलोकमप्याददीरन् गृह्णीयुः । मंत्रा इति । मत्वर्थीयाच् प्रत्ययांतः शब्दः । मंत्रा भृगूपदेशमंत्रवतो भृगूणामनुशिक्षितार्थः । अन्येषामभेद्यमपि ।शिष्याः स्वर्गं गणयंति लक्ष्मीं न गणयंत्येवेत्यर्थः । यतो विप्रा गोविंदो गावश्चेश्वरा अनुग्राहका येषां तेषामेवाभद्राणि न भवंति । अन्येषां तु भवंति ॥ २४ ॥ तत्तस्मादनंतरमेव विश्वरूपं भजतां कीदृशमात्मवंतं वशीकृतमनसं त्वाष्ट्रं त्वष्टुः पुत्रं । अस्य विश्वरूपस्य यदसुरपक्षपातिरूपं कर्म तत्क्षमध्वं । यदि क्षमिष्यथ तर्हि स विश्वरूपः सभाजितः प्रीत्या सेवितः सन् । सभाजनप्रीतिसेवनयोरिति धातोः ।। अर्थानभीष्टानि विधास्यते । करिष्यतीत्यन्वयः । ॥ २५॥ ते देवा उदिता उक्ता विगता ज्वरा गतसंतापाः ॥२६॥ पितृणामस्माकं विश्वरूपपितुस्त्वष्टुर्देवत्वात्समयोचितः एतत्कालयोग्यः ॥२७॥ सतां पुत्राणां पितृशुश्रूषणं परो धर्मः पुत्रोत्पादनेन पितृऋणनिवृत्तावपि पितृशुश्रूषणं न हातव्यमित्याह ॥ पुत्रवतामिति । पुत्रविशेषणमेतत् । ब्रह्मचारिणां पितृशुश्रूषणं परमो धर्म इति किमु वक्तव्यं । पुत्रोत्पादनाभावेन ऋणविमोचनस्यैवाभावादिति भावः ॥२८॥ अतिथीनां पितृणां च प्रशंसनार्थमाह ॥ आचार्य इति । आचार्य उपनीय वेदाध्यापकः ॥ तदुक्तं ॥ शिष्यमध्यापयति यः कृत्वोपनयनादिकं । सहकल्परहस्याभ्यामाचार्यः स निगद्यत इति ॥ ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य मूर्तिरधिष्ठानं । प्रजापतेः रुद्रस्य । प्रजापतिः शिवः स्थाणुरुमेशो वृषवाहन इत्याभिधानात् । मरुत्पतेरिंद्रस्य ॥२९॥ दयाया दयाभिमानिदेवतायाः । धर्मस्य धर्मराजस्याज्ञातकुलगोत्रस्तत्क्षणमेव समागतोऽतिथिः स्वयं साक्षान्मूर्तिर्मुख्याधिष्ठानं ज्ञातकुलगोत्रो ग्रामांतरादागतोऽभ्यागतः । आत्मनः परमात्मनः सर्वभूतानि मूर्तिरधिष्ठानं । एकोदेवः सर्वभूतेषु गूढ इति श्रुतेः । आचार्यादीनां पूजनेन तत्सन्निहिता ब्रह्मादयो देवाः प्रीणंतीति भावः ॥३०॥ परेभ्यः पराभव एवेति ॥३१॥ तां संदेशमेवाहुः ॥ वृणीमह इति । त्वा त्वां ॥३२॥ ननूपाध्या-

यत्वे कनिष्ठस्य ममाभिवंदनं करिष्यथ । तच्च गर्हितामिति चेत्तत्राहुः ॥ नेति । अर्थेषु प्रयोजनं निमित्तं । यविष्ठांघ्र्यभिवादनं न निदंति । किंच छंदोभ्योऽन्यत्र मंत्रेभ्योऽन्यत्र वयो ज्येष्ठस्य कारणं न भवति । किंतु वेदा एव मुख्यं कारणं तत्साम्ये तु वयः । अतो वेदज्ञत्वात्त्वमेव ज्येष्ठ इत्यर्थः ॥३३॥ पौरोहित्यार्थे । श्लक्ष्णया मधुरया ॥३४॥ निंदितमपीदं युष्मदाज्ञाभंगभयेन करिष्यामी-त्याह ॥ विगर्हितामिति सार्धश्लोकेन । अपि गर्हितं पौरोहित्यं । धर्मशीलैरधर्महेतुत्वात्किंच ब्रह्मवर्चं उपव्ययं ब्रह्मवर्चसव्ययकरं । प्रत्याख्यातुं च मादृशोनार्हतीत्याह ॥ कथंन्विति । हे नाथाः । तच्छिष्यस्तेषां लोकेशानां शिष्यः शिक्षणार्हः । परकार्यत्वेन निरा-कार्यमिति तत्राह ॥ स एवेति । स एव प्रत्याख्यानाभाव एव हि शिष्यस्य स्वार्थ उच्यते ॥ ३५ ॥ ननु पौरोहित्येन धनलाभो धर्मः सिध्येत् । अन्यथा निर्धनस्य कुतो धर्मः । अत एव तेन लोको हृष्यतेति चेत्तत्राह ॥ आकिंचनानामिति । अकिंचनानां शिलोंछनं हि धनं । क्षेत्रस्वाम्युपेक्षितकणिशोपादानं शिलाहस्तादापतितव्रीह्याद्युपादानं । तच्छांतेनैव निवर्तिता निष्पादिताः । साधूनां सत्क्रिया येन स तथोक्तः ॥ ३६ ॥ कियदेतत्प्रार्थनं । अल्पमेवात्यधिकमपि करिष्यामीत्याह ॥ भवतामिति ॥ ३७ ॥ परमेण समाधिना । परमोद्यमेन ॥ ३८ ॥ औशनस्या शुक्रसंबंधिन्या विद्यया गुप्तामप्याच्छिद्याहृत्य वैष्णव्या विष्णुदेवताकया नारायणकवचाख्यया मायया विद्यया ॥ ३९ ॥ असुरचमूर्दैत्यसेनाः ॥ ४० ॥ कक्ष्यां कवचलक्षणां रक्षां ॥४२॥ इति श्रीभा-गवतटिप्पण्यां सप्तमोऽध्यायः ॥ ६-७ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ मुमुक्षूणां कामिनां च समस्तपुरुषार्थदं । नारायणाख्यकवचमध्यायेऽस्मिन्निरूप्यते ॥ १ ॥ सैनिकान् सेनानायकान् । त्रैलोक्यां त्रिलोकसंबंधिनीं ॥ १ ॥ वर्म शब्दापेक्षया तदिति नपुंसकलिंगप्रयोगः । वर्म स्वरूपं दृष्ट्वा जयप्रकारं पृच्छति ॥ यथेति । आततायिन उद्यतशस्त्रान्येन वर्मणा गुप्तो रक्षितः । यथा येन प्रकारेणाजयत् । तं प्रकारं चाख्याहि ॥ २ ॥ ॥ ३ ॥ धौतेत्यारभ्य विष्णवे नम इत्यंतेन ग्रंथेनैतद्वर्मधारणे इत्थं भावमाह ॥ मंत्राभ्यां । नारायणाष्टाक्षरवासुदेवद्वादशाक्षराभ्यां कृतस्वांगेषु करयोश्च न्यासो येन स तथा । वाग्यतो मौनी । ॥ दैवभूतात्मकर्मभ्यः । दैवेभ्योऽनावृष्ट्यादि लक्षणेभ्यो भये आगते सति । पुमान्नारायणमयं नारायणपरं वर्म संनह्येत् बध्नीयादित्यन्वयः । कीदृशः सन् । नारायणमयो भगवान्सर्वोत्तम इति ज्ञान-

वान् ॥ तदुक्तं ॥ मयं प्रधानमुद्दिष्टं प्राधान्यं यैर्हरेर्मतं । भगवन्मयास्ते विज्ञेयास्ते मुच्यंते न चापर इति ॥ ५ ॥ तत्राष्टाक्षरस्व रूपं दर्शयन्पादाद्यंगेषु तदक्षरन्यासमाह ॥ पादयोरिति सार्धश्लोकेन । प्रणवसंपुटितमोंकाराद्येकैकमक्षरं पादाद्यष्टांगेष्वानुपूर्व्यात् । यथा यथा क्रमं विन्यसेत् । संहारन्यासं कुर्यादित्यर्थः । विपर्ययं यथा भवत्येवं वा । शिर आदि पादांतं वा विन्यसेत् । उत्पत्तिन्यासं वा कुर्यादित्यर्थः । अथाऽपीत्यनेन स्थितिन्यासमपि समुच्चिनोति । वा शब्दो न विकल्पार्थः । किंतु समुच्चयार्थः । सर्वाश्रमिणामपि न्यासत्रयस्य कर्तव्यत्वात् ॥ तदुक्तं तंत्रसारे ॥ सृष्टिस्थितिलयन्यासाः प्रतिलोम्यानुलोमतः । स्थित्यंता एव वर्णानां श्रेष्ठा एव चतुर्दश । संहृत्यंता मोक्षिणां च एकविंशतिरेव वेति । अंगन्यासमुक्त्वा करन्यासमाह ॥ करन्यासमिति । विद्यया मंत्रेण द्वादशाक्षरमुच्चरन् । करन्यासमेवाह ॥ प्रणवादिति । अंगुल्योर्दश । अंगुष्ठयोः पर्वाणि द्वे । एवं द्वादशस्थानानि । तत्र प्रणवसंपुटितमेकेकमक्षरं दक्षिणांगुष्ठमारभ्य वामांगुष्ठपर्यंतमंगुलिषु । अवशिष्टं वर्णद्वयमंगुष्ठपर्वणोश्च क्रमेण न्यसेदित्यर्थः । केचित्तु । एकैकमक्षरं दक्षिणतर्जनीमारभ्य वामतर्जनीपर्यंतमंगुलिषु परिशिष्टमक्षरचतुष्टयं । अंगुष्ठयोराद्यंतपर्वसुसंन्यसेदित्याहुः ॥ ६ ॥ ७ ॥ मंत्रांतरन्यासमाह ॥ न्यसेदिति । ष कार ण कारयोर्विश्लेषेण प्रणवादि षडाक्षराणि हृदयादिषु न्यसेत् । अनु ओंकारमनुगतमिति विकारमित्यादि द्वितीयांतैः प्रत्येकमन्वयः ॥ ८ ॥ शिखया शिखायां ॥ ९ ॥ मकारमस्त्रमुद्दिश्यास्त्रत्वेन ध्यात्वा मंत्रमूर्तिः । मंत्रदेवतासंनिहितशरीरो भवेदिति न्यासफलकथनं । बुध इत्यनेन मंत्रवर्णदेवताऽनुस्मरणं सूचयति । मकारमस्त्रमुद्दिश्येत्युक्तं विवृणोति ॥ सविसर्गेति । विसर्गेण सहितं सविसर्गं फट् कारः । अंते यस्य तत् फडंतं तत् मकारास्त्रं सर्वदिक्षु । विनिर्दिशेत् मः अस्त्राय फडित्येवं दिग्बंधे विनिर्दिशेदित्यर्थः ॥ १० ॥ मंत्रोद्धारणपूर्वकं मंत्रदेवताध्यानमाह ॥ ॐ विष्णवे नम इति । एतन्मंत्रप्रतिपाद्यं परमात्मानं ध्यायेत् । कीदृशं षट्शक्तिभिर्भगवच्छब्दवाच्याभिः । ऐश्वर्यादिभिर्युतं । इमं वक्ष्यमाणं श्रीनारायणकवचाख्यं मंत्रं । तत्फलमाह ॥ विद्येति । विद्यातेजस्तपसो मूर्तिः पात्रं भवति । यद्वा । एतद्विद्यायामधिकारिणमाह ॥ विद्येति । ईश्वरस्यात्मनश्चापि ज्ञानं विद्येहोच्यत इत्युक्तलक्षणा विद्या । तेजो ब्रह्मवर्चसं । श्रुतमध्ययनं शीलं तप इत्युच्यते बुधैरित्युक्तलक्षणं तपः । तेषां मूर्तिराश्रयः सन् । इमं मंत्रमुदाहरेदित्यर्थः ॥ ११ ॥ हरिर्विदध्यादित्यारभ्य स्वतेजसा ग्रस्तसमस्ततेज इत्यंतं कवच-

स्वरूपं । हरिर्हर्याख्यमूर्तिः सर्वरक्षां सर्वेषु देशेषु सर्वेषु कालेषु सर्वापभ्द्यश्च रक्षामष्टगुणोऽणिमाद्यष्टैश्वर्ययुक्तः । सृष्ट्याद्यष्टगुणो वा । अष्टा व्याप्ताः पूर्णा गुणा यस्येति वा । अशू व्याप्ताविति धातोः ॥ १२ ॥ यादांसि जलजंतव इत्यतो वरुणपाशस्य यादोगणांतर्भूतत्वेऽपि तद्ग्रहणस्य मरणाविनाभूतत्वेन तत्परिहारार्थं पृथग्गृहणं ॥ १३ ॥ मायया स्वेच्छया बटुरूपो वामनः ॥ १४ ॥ विश्वरूपो व्याप्तरूपः । अटवी आजिमुख्यं । संग्रामोपक्रमश्चादिर्येषां तेषु दुर्गेषु संकटस्थानेषु । असुरस्त्रीणां गर्भाः असौ प्रसिद्धो वराहो मामध्वनि रक्षतु । यज्ञान्स्वावयवैः कल्पयतीति यज्ञकल्पः । उन्नीता उद्धृता धरा येन सः ॥ १५ ॥ अद्रिकूटेषु गिरिशिखरेषु । रामो जामदग्न्यः । विप्रवासे विविधप्रवासे भरताग्रजो दाशरथी रामः । उग्रधन्वाऽखिलादिति संध्यभावः छंदःसाम्यद्योतनाय । नारायणः । प्रमादाद्भगवद्विस्मृतिः सदा विष्णोरन्यथाज्ञानवर्जनं । शास्त्राभ्यासःसदोद्योगाच्छ्रवणाच्च विचारतो निषिद्धकर्मणां त्यागः स्वधर्मस्य कृतिः सदाऽप्रमाद इति प्रोक्त इति । नरोनरांतःस्थो भगवान् विष्णोर्वायोरनंतस्य त्रिभिरंशैर्नरः स्मृत इति वचनात् । योगनाथोऽष्टांगयोगप्रवर्तको दत्तो दत्तात्रेयोऽयोगाद्योगभ्रंशात् । गुणेशो गुणमयबंधननिवर्तनसमर्थः ॥ १६ ॥ सनत्कुमारस्तन्नामा भगवान् कामदेवात्कामदेवकृतायोग्यकामनादवतु ॥ तदुक्तं ॥ सनत्कुमारनामा तु ब्रह्मचर्यवपुर्हरिः । सनत्कुमारमपरं ब्रह्मपुत्रं विवेश यः । स मां योग्येतरात्कामात्पातु विश्वेश्वरः प्रभुरिति । पथि यद्देवानां हेलनं नमस्कारमकृत्वा गमनं तस्मात् । देवर्षिवर्यो देवानां ब्रह्मादीनां ऋषीणां च वर्यः श्रेष्ठः । अनेन महिदास उक्तः । महितो महांतो ब्रह्मादयो दासा यस्येत्यनेन समानार्थकत्वात् । पुरुषांतरार्चनाद्भगवत्परिवारतां विना प्राधान्येन भगवदितरब्रह्मादि पुरुषपूजनात् । इदमुपलक्षणं । भगवदनर्पितकर्मभ्यस्तद्विस्मरणतश्चेत्यपि ग्राह्यं ॥ तदुक्तं ॥ विष्णोरपरिवारत्वदृष्ट्या देवांतरार्चनात् । महिदासो देवऋषिः पातु मां विष्णुरव्ययः । तदनर्पितकर्मभ्यस्तदस्मरणतस्तथेति ॥ १७ ॥ ऋषभो ऋषभनामा भगवान् । द्वंद्वात् शीतोष्णादेर्भयात् । यज्ञो यज्ञनामको भगवान् । लोकाज्जनापवादान्नोऽस्मान् । तत्कृतात् लोककृतोपघातात् बलो बलभद्राविष्टो भगवान् ॥ तदुक्तं ॥ शंखचक्रभृदीशेशः श्वेतवर्णो महाभुजः । आविष्टः श्वेतकेशात्मा शेषांशं रोहिणीसुतमिति माहावाराहे । अहींद्रः शेषाविष्टो भगवान् । क्रोधवशाद्गणात्सर्पगणात् ॥ १८ ॥ संप्रमोहो मिथ्याज्ञानं । मोहश्चैव विपर्ययमिति भारतोक्तेः । अधर्मेच्छावासं प्रमोहो धर्मकामितेति वचनात् ।

पाषंडगणात्प्रमादात् । पाशुपतादि दुःशास्त्रसमूहः पाषंडगणस्तच्छ्रवणादिप्राप्तात्प्रमादात् । बौद्धपाशुपताद्यास्तु पाषंडा इति कीर्तिता इति वचनात् । कालमलात् कालस्य मलभूत्कलेः कल्किधर्मावनाय धर्मरक्षणाय । उरुर्महान्कृतोऽवतारो येन स तथोक्तः ॥ १९ ॥
॥ २० ॥ अत्रान्हो भागा मुनिमतभेदेन पंचधा विकल्पंते ॥ तदुक्तं कालमाधवीये ॥ द्विधा त्रेधा चतुर्धा पंचधा पंचदशधा वा । अहर्विभज्यत इति । पंच मतभेदा इति । तत्र द्वेधा विभागःस्कांदे दर्शितः । आवर्तनात्तु पूर्वाण्हो ह्यपराण्हस्ततः पर इति च । आवर्तनं मध्यान्हस्त्रेधाविभागोऽपि तत्रैवोक्तः । ऊर्ध्वं सूर्योदयात्प्रोक्तं मुहूर्तानां च पंचकं । पूर्वाण्हः पंचकः प्रोक्तो मध्यान्हस्तु ततः परं । अपराण्हस्ततः प्रोक्तो मुहूर्तानां च पंचकमिति । चतुर्धा विभागस्तु गालवेनोक्तः । पूर्वाण्हः प्रहरं सार्धं मध्यान्हः प्रहरं तथा । आतृतीयादापराण्हः सायान्हश्च ततः परमिति । पंचधा विभागो व्यासेनोक्तः । मुहूर्तात्त्रितयं प्रातस्तावानेव तु संगवः । मध्यान्हस्त्रिमुहूर्तं स्यादपराण्हश्च तादृशः । सायान्हस्त्रिमुहूर्तस्तु सर्वकर्मसु गर्हित इति ॥ पंचदशधा विभागश्च शंकेनोक्तः ॥ शास्त्रश्चैत्रश्च मैत्रश्च तथा सालकटः स्मृतः। सावित्रश्च जयंतश्च गांधर्वः कुतपस्तथा। रोहिणश्च विरंचश्च विजित्यो नैर्बुदस्तथा । महेंद्रो वरुणश्चैव भेदाः पंचदशस्मृता इति । एवं च द्वेधेत्यादि मुनिमतचतुष्टयग्रहणाभिप्रायेणान्हो भागेषु रात्रौ च प्रदोषादि संज्ञकेषु भागेषु रक्षा प्रार्थना क्रियते । मां केशव इति त्रिभिः । गदयायुक्तः केशवः प्रातः सूर्योदयमारभ्य मुहूर्तत्रयात्मके कालेऽव्यात् । आत्तशक्तिरात्ता गृहीता शक्तिरायुधं येन स नारायणः प्राण्हे मुनिमतभेदेन त्रिविधे पूर्वाण्हेऽव्यात् । अरींद्रश्चक्रश्रेष्ठः पाणौ यस्य स विष्णुर्मध्यंदिने त्रिविधे मध्यान्हे पातु । मधुं हंतीति मधुहा । हंतेः क्विप् ।ब्रह्मभ्रूणवृत्तेषु क्विबिति नियमस्य प्रायिकत्वात् । यथा हन्या सकारः । प्रायिकश्चायं नियमः । क्वचिदन्यस्मिन्नप्युपपदे दृश्यते । मधुहेति प्रायिकत्वं च वक्ष्यमाणस्य बहुलग्रहणस्य पुरस्तादपकर्षाल्लभ्यत इति । मधुसूदनो देवोऽपराण्हे चतुर्विधेऽव्यात् । अनंतासनवैकुंठश्वेतद्वीपाख्यानि त्रीणि धामानि यस्य । स माधवः सायंकाले चरममुहूर्तत्रयात्मकेऽवतु। यत्तु श्रीधरेण व्याख्यातं । दिनस्य बहुभागेषु क्रमेण प्रातरादि संज्ञकेषु रक्षाप्रार्थनमिति । तन्न । तदुक्तप्रकारेण षोढा विभागस्य कुत्राप्यदर्शनादिति । दोषे हृषीकेशोऽवतु । अर्धरात्रपर्यंते काले निशीथे उत निशीथे च एक एव पद्मनाभोऽवतु ॥ २० ॥
॥ २१ ॥ अपरात्रौ ईशः समर्थः श्रीवत्सलक्ष्मा श्रीवत्सो लक्ष्म्याभिमन्यमानो लक्ष्म चिन्हं यस्य स तथा । श्रीधर इत्यर्थः ।

प्रत्यूषे ईशोजनार्दनोऽनुसंध्यं प्रतिसंध्यं । कालमूर्तिः सर्वगुणात्मकदेहो विष्णुः । सर्वगुणोद्रेकात्काल इत्यभिधीयत इति वचनात् । विष्णुर्वासुदेवः । विष्णुर्योनिं कल्पयत्वित्यत्र योनिकृपिवासुदेवादिति विष्णुशब्दस्य वासुदेवपरत्वेन भगवत्पादैर्व्याख्यातत्वात् । मध्यंदिने विष्णुरिति विष्णुरूपस्य प्रागुक्तत्वाच्च । प्रभाते सूर्योदयकालेऽव्यात् । नारायणः पातु । सदाऽऽत्तशक्तिरिति क्वचित्पाठः । तत्र मुनिमतभेदेन दिनविभागविवक्षायां क्लेशो नास्ति । नारायणो मध्यंदिने विष्णुरपराण्ह इत्यादिरन्वयः । एकोऽवतु पद्मनाभ इत्यत्रैकः सर्वोत्तम इति व्याख्येयं । अन्यत्समानं ॥ २२ ॥ युगांतानलवत्तिग्मा तीक्ष्णा नेमिर्यस्य । तच्चक्रं भगवता प्रयुक्तं सत् । अरिसैन्यं दंदग्धि अतिशयेन दहति । तस्यायं स्वभावः । एवं न तु तत्प्रार्थनीयमित्यर्थः । यद्वा । दंदग्धीति लोण्मध्यमपुरुषः । तत्र त्वमेवंभूतं चक्रमिति स्वरूपमुक्त्वा संबोध्य प्रार्थ्यते ॥ आतिशयेन दहदहेति । कक्षं शुष्कतृणं ॥ २३ ॥ अशनिवत्स्पर्शो येषां ते विष्फुलिंगा यस्यास्तस्याः संबोधनं । हे गदे । त्वमजितस्य विष्णोः प्रियाऽसि । अहं च तस्य दासोऽतः कूष्मांडादीन्निष्पिंडि निष्पिंडि । चूर्णय चूर्णय । अरींश्चूर्णय । सर्वत्र वीप्सा अतिशीघ्रत्वया ॥ २४ ॥ हे दरेंद्र पांचजन्य त्वं यातुधानादीन् विद्रावय । विप्रग्रहा ब्रह्मराक्षसा येऽन्ये च घोरदृष्टयः । तांस्तिग्मधारा यस्य हे तिग्मधारा असिवर खड्गश्रेष्ठ ममारिसैन्यं छिंधि छिंधि ॥ २५ ॥ शतं चंद्राकारानि मंडलानि यस्मिन् हे शतचंद्रचर्मन् । द्विषतां चक्षूंषि छादय । नोऽस्माकमघं हरेत्यन्वयः । अत्र चक्राद्यायुधेषु स्थितश्चक्रादि नामको भगवानपि ग्राह्यः । तस्यैव तत्र तत्र स्थितत्वात्तत्तच्छक्त्युद्बोधकत्वेन मुख्यतः फलदातृत्वात् ॥ तदुक्तं ॥ चक्रं चंक्रमणाद्विगुणुर्वर्जनाद्वज्र उच्यते । खंडनात्खड्ग इत्युक्तो हेति नामा स्वयं हरिः । तत्र तत्र स्थितो विष्णुस्तत्तच्छक्तीः प्रबोधयन् । एक एव महाशक्तिः कुरुते सर्वमंजसेति च ॥ २६ ॥ यद्येभ्यो भयं नोऽस्माकं माभूत् । एतानि सर्वाणि भगवन्नामरूपास्त्रकीर्तनात् । सद्यः संक्षयं प्रायांत्वित्यन्वयः । येभ्य इति तस्यैव विवरणं ग्रहेभ्य इत्यादि । ग्रहेभ्यः केतुभ्य उत्पातेभ्यः । केतुर्द्युतौ पताकायां ग्रहोत्पातलक्ष्मसु इत्यभिधानात् । भूतेभ्य इतरप्राणिभ्यः । अघेभ्यः पापेभ्यः श्रेयःप्रतीपका इष्टविघातकाः ॥ २७ ॥ २८ ॥ स्तोत्राणि बृहद्रथंतरादीनि । स्तोमः सामाधारभूतो ऋक् स्तोमः । छंदांसि वेदास्तन्मयस्तत्प्रतिपाद्यस्तदभिमानी च । विष्वक्सेनो नाम भगवत्पार्षदः स्वनामभिः स्वांतर्यामिणो हरेर्नामभिरनुस्मृतैर्निमित्तेन सर्वापद्भ्यो रक्षतु ।

॥ २९ ॥ हरेर्नामानि रूपाणि च यानानि वाहनानि च पार्षद्भूषणाः पार्षदमुख्याः । पार्षदाश्च विभूषणाश्चेति वा । लिंगव्यत्ययः छांदसः । नो बुध्यादीन्पांतु ॥ ३० ॥ यथा सदसच्च मूर्त्तं चामूर्त्तंच यत्तत्सर्वं जगत् । वस्तुतः पारमार्थ्येन भगवानेव भगवन्नियम्यमेव । तथैव ज्ञातेन सत्येन कारणेनोपद्रवा नाशं यांत्वित्यर्थः ॥ तदुक्तं ॥ सदसन्नियामकतया सदसद्रूप उच्यते । सत्येनानेन मां देवः पातु विष्णुश्चतुर्भुज इति । व्याख्यातश्चैतत्समानन्यायो रथेश्वरश्च जीवश्च सत्यभेदौ परस्परं । तेन सत्येन मां देवास्त्रायंतु सह केशवा इति भाष्योदाहृतश्लोके जयतीर्थचरणैः । यथा सत्यभेदौ तथैव ज्ञातेन तेन सत्येन कारणेनेति ॥ ३१ ॥ हरिः स्वयं विकल्परहितः स्वगतभेदशून्योऽप्यैकात्म्यानुभावेन एकश्चात्मा च एकात्मा मुख्यः स्वतंत्रस्तस्य भाव ऐकात्म्यं तदेवानुभावः । तेन मुख्यतंत्रत्वादिति यावत् । स्वमायया स्वेच्छयैव । भूषणायुधलिंगाख्या भूषणादिष्वभिव्यक्तत्वात्तच्छब्दवाच्याः शक्ती रूपाणि धत्ते ॥ ३२ ॥ तेन तत्प्रकारविषयकेण सत्यमानेन यथार्थज्ञाननिमित्तेन सर्वगः सर्वज्ञश्च भगवान् सर्वस्वरूपैः सदा सर्वेषु कालेषु सर्वत्र देशेषु नः पात्वित्यन्वयः । अनेन भूषणादीनां जडत्वात्फलदानानुपपत्तेस्तत्प्रार्थनं व्यर्थमिति शंका परास्ता ॥ तदुक्तं ॥ एक एव परो विष्णुर्भूषा हेति ध्वजेष्वजः । तत्तच्छक्तिस्वरूपेण स्वयमेव व्यवस्थितः । सत्येनानेन मां देवः पातु सर्वेश्वरो हरिरिति ॥ ३३ ॥ दुर्गेष्विति श्लोके प्रार्थितोऽपि श्रीनृसिंहोऽखिलदुरितपटुपाटनपटुत्वात् । पुनरपि प्रार्थयते ॥ विदिक्ष्विति । पात्वित्यनुषंगः ॥ प्रहापयन्निति । स्वार्थिको णिच् । परिहरदित्यर्थः । स्वतेजसा ग्रस्तानि अभिभूतानि समस्तानि तेजांसि सूर्यादीनि यस्य स तथा ॥ ३४ ॥ दंशितः कवचितः ॥ ३५ ॥ सोऽपि साध्वसाद्भयाद्विमुच्यते । तस्य तु भयं न भवेदेव ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ एतद्विद्याप्रभावमितिहासेनाह ॥ इमामिति सार्धैस्त्रिभिः । कौशिकः कुशिकगोत्रे उत्पन्नः । योगधारणया योगाभ्यासेन । मरुधन्वनि निरुदके देशे । अनेन विद्यायाः क्षेत्रतीर्थानपेक्षत्वं दर्शितं ॥ ३८ ॥ यत्र द्विजस्य क्षयो देहत्यागः । ॥ ३९ ॥ तस्योपरि । सद्यस्तत्क्षणमेव सांगनोंऽगनाभिः सहितः सन् । गगनान्न्यपतत् । वालिखिल्योपदेशात्तस्यास्थीनि प्राश्य प्रक्षिप्य विस्मितः सन् ॥ ४० ॥ स्वधाम गंधर्वलोकं जगाम ॥ ४१ ॥ अधिगतः प्राप्तः सन् मृधे युद्धेऽसुरान्निर्जित्य त्रैलोक्यलक्ष्मीं बुभुजे । एतद्विद्यानुष्ठानेऽपि क्वचित्फलादर्शनमंगवैकल्यात् । न तु विद्याया दुर्बलत्वात् । गुरुशिष्ययोरयोग्यत्वाद्गुरुवृत्तेर-

पूर्तितः । अप्रसादाद्गुरोर्विद्या न यथोक्तफलप्रदा । विद्या कर्माणि च सदा गुरोः प्रीत्याः फलप्रदाः । अन्यथा नैव फलदाः प्रसन्नोक्ताः फलप्रदा इति ॥ ४२ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यामष्टमोऽध्यायः ॥ ६-८ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ विश्वरूपेंद्रविमृतिर्वृत्रोत्पात्तिः सुरस्तुतिः । हरेरभयसंप्राप्तिश्चाध्यायेऽस्मिन्निरूप्यते ॥ १ ॥ सोमस्य पीथः पानं यस्मिंस्तत्तथा । एवं सुरापीथं । अन्नमत्तीत्यन्नादं । अत्र विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः । पुरोहितो देवानामासीदित्यादिश्रुतिरनुसंधेया ॥ १ ॥ तस्यासुरपक्षपातमाह ॥ स इति द्वाभ्यां । स इति विश्वरूपः । बर्हिषि यज्ञे । प्रत्यक्षं प्रकटं यथा भवति तथा संप्रश्रयं सविनयं देवेभ्यो भागं हविर्भागमिंद्रायेदमग्नय इदमित्यादौ ह्युच्चैरवदत् । तत्र हेतुर्यस्य पितरो देवा इति ॥ २ ॥ असुरेभ्यस्तु परोक्षं गुप्तं भागं ददौ । तदेवाह । यजमानो देवान्भजमानोऽप्यसौ असुरान्प्रति भागमवहत् । केनाप्युपायेन प्रापयामास । यतो मातृस्नेहवशेनासुराननुगच्छतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ देवहेलनं देवानामश्रेयस्करं तत् । धर्मालीकं कपटधर्ममालक्ष्य ॥४॥ कपिंजलः कलविंकस्तित्तिरश्च पक्षिविशेषः ॥ ५ ॥ यदपि यद्यपीश्वरस्तां वारयितुं समर्थः । तथाऽपि जग्राह । संवत्सरं तथैव स्थित्वा संवत्सरांते भूताक्रोशभीतः सन् भूताशंसाविशुद्धये लोकापवादपरिहाराय हरिरिंद्रो भूम्यादिभ्यस्तदघं चतुर्धा व्यभजद्विभज्य ददौ ॥ ६ ॥ तुरीयं चतुर्थं भागं खातस्य गर्तस्य पुरः पूरणं तेन वरेण यदि खातपूरणं स्वत एव भविष्यति । तर्हि ग्रहिष्यामीत्येवं भाषाबंधेन जग्राहेत्यर्थः । ईरणमूषरं लवणोपरक्तरस इत्यर्थः । अत एवोषरेऽध्ययनादि निषिध्यते ॥ ७ ॥ छेदेऽपि पुना रोहप्ररोहो भवत्विति वरेण । तेषां तेष्वत एव निर्यासो न भयः ॥ ८ ॥ शश्वत्कामवरेण यावत्प्रसवं गर्भा उत्पद्यंते नैव संभोगवरेण । अत एव रजोदर्शने तत्संगादि न कार्यं ॥ ९ ॥ द्रव्याणां पंचानां भूतानां मध्ये स्वभूयस्त्वलक्षणेन वरेण । तापापनोदभूयस्त्वमंभसो व्रत्तयस्त्विमामित्युक्तेः । यद्वा । यस्मिन्द्रव्ये क्षीरादावापो मिश्रा भवेयुस्तस्य भूयस्त्वमाधिक्यं स्यादिति वरेण । यद्वा । स्वस्यैव निर्झरोद्गमनादिना भूयस्त्वं वरेण । हरिकिल्विषमिन्द्रपापं ॥ ११ ॥ इंद्रायेन्द्रं हंतुं शत्रवे शत्रूत्पत्यै । तदेवाह ॥ इंद्रशत्रो विवर्धस्वेति । अत्र चेंद्रशत्रु पदस्याद्युदात्तत्वाद्बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति स्मृतेः बहुव्रीहिलक्षणापत्त्या इंद्र एव तस्य शत्रुरभूत् ॥ तदुक्तं ॥ श्रुत्या यदब्रवीत्स्वाहेंद्रशत्रुर्वर्धस्वेति । तस्मादस्येंद्रः शत्रुरभवदिति । तथा च शिक्षायां । मंत्रै-

हीनाः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स्ववाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति । तथेंद्रशत्रुः स्वरतोऽपराधादिति । अन्वा-
हार्यवचनाद्दक्षिणाग्नेः ॥ १२ ॥ तं वीक्ष्य त्रस्ता लोकाः । दशदिशो विदुद्रुवुरिति पंचमेनान्वयः । कथं भूतं विष्वक्समंततः ।
इक्षुविक्षेपमात्रं प्रतिदिनं वर्धमानं ॥ १३ ॥ दग्धशैलप्रतीकाशं कृष्णवर्णं संध्याकालाभ्रमालावत् कपिशं वासो यस्य तं ।
तप्तताम्रवच्छिखाश्मश्रूणि च यस्य तं माध्यान्हार्कवदुग्रलोचने यस्य तत् ॥ १४ ॥ तिस्रः शिखाः शिरांसि यस्मिन् शूले ॥ १५ ॥
दरीगंभीरवक्त्रेण गुहावदगाधमुखेन ॥ १६ ॥ रौद्ररूपे दंष्ट्रे यस्य तेन महता विस्तीर्णेन मुखेन जृंभयंतं व्याददानं ॥ १७ ॥
निरुक्तिपूर्वकं निर्दिशति ॥ येनेति । येन कारणेन त्वाष्ट्रमूर्तिना त्वाष्ट्रा त्वष्ट्रोदिता मूर्तिः शरीरं यस्य तेन । तमसा तमोगुणमये-
नासुरेणेमा लोका आवृताः । तेन कारणेन स वृत्र इति प्रोक्त इत्यनेन विवृणोति । आवृणोति व्याप्नोतीति वृत्रः । वृञ् आव-
रण इति धातोः । इत्युक्तं भवति । तथा च श्रुतिः । स इमांल्लोकानवृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति ॥ १८ ॥ अग्रसद्भक्षितवान् ॥ १९
भ्रष्टचेतसः कर्तव्यविषयकज्ञानशून्याः । प्रत्यंचांतर्यामिणं । उपतस्थुरुपासीतवंतः । त्रिभुवनस्य तेन व्याप्तत्वात् क्वापि गमनासं-
भवात् । तत्रैव स्थित्वा तुष्टुवुरिति भावः ॥ २० ॥ महाभयपरित्राणामन्यतो न भवेदिति हरिमेव प्रपद्यंते सुराः शरणमा-
तुराः । वाय्वादीनि पंचमहाभूतानि तैर्निर्मित्ताश्च त्रयो लोकाश्च तेषामधिपतयो ब्रह्मादयस्ततोऽर्वाचीना वयं सर्वे यस्मा अंत-
काय दुर्गारूपेण सर्वसंहर्तृत्वादंतकशब्दवाच्याय श्रीतत्त्वाय । कालोंऽतकः प्रधानश्चेत्यादि वचनात् । उद्विजंतः संतो बलिं
वहामः । असावप्यंतको यस्माद्बिभेति तदधीनत्वाद्बिभेति वा । ततः परमेश्वरादेव नोऽस्माकमरणं रक्षणमस्तु ॥ २१ ॥ तत
एवारणमित्यवधारणे हेतुमाहुः ॥ अविस्मितमिति । अविस्मितं निरहंकारं । कुतूहलशून्यं वा कुतः प्रशांतं वागादिशून्यं । तत्कुतः
स्वेनैव लाभेन स्वरूपानंदानुभवेनैव परिपूर्णकामं । सममंतर्याम्यादि सर्वरूपेष्वेकप्रकारं । एवंभूतं परमेश्वरं विनाऽपरं यः शर-
णार्थमुपसर्पति स हि बालिशोऽज्ञः । यतोऽसौ शुनोर्लांगूलेन पुच्छेन दीर्घाभावस्त्वार्षः । समुद्रमतिपिपर्ति तर्तुमिच्छतीत्यर्थः ॥ २२ ॥
यथाऽनेन समुद्रतरणं न संभवति तथाऽनीश्वराश्रयणेन व्यसनार्णवतरणं न भवतीति भावः ॥२२॥ भयवता पुरुषेण एव रक्षक इति
दृष्ट इत्याहुः ॥ यस्येति द्वाभ्यां । यस्य मत्स्योरुशृंगे जगतीं पृथ्वीमेव स्वां नावमाबध्वा सम्यक् बध्वा मनुः सत्यव्रतो यथावद्दर्गे

संकटं ततार । स एव वारिचरो मत्स्यावतारो नोस्मानप्याश्रितान्सतो नूनं त्राता रक्षिष्यति ॥२३॥ न केवलं मनुरपि तु स्वयंभूरपि पुराऽऽदिसृष्टावुदीर्णवातैः प्रपंचवायुभिरुद्धूता ये ऊर्मयस्तेषां रवैः कराले भयंकरे संप्लवांभसि प्रलयोदके विद्यमानादरविंदात्पतित उद्भूत एक एकाकित्वेन भयोपेतः । तस्मादेकाकी बिभेतीति श्रुतः । तस्माद्भयाद्येन ततार । स एव नः पारः पारकोऽस्त्वित्यर्थः । यद्वा । संप्लवांभस्युदर्णिवातोर्मिरवैः कराले भयजनके सति । अरविंदान्निपतितः स्वयंभूस्तस्माद्भयाद्येन ततारेत्यर्थः । भगवन्मुख्यानुग्रहपात्रत्वेन चतुर्मुखस्य वस्तुतो भयाद्यभावेऽपि स्वस्य भगवत्पारतंत्र्यज्ञापनाय तत्प्रदर्शितमित्यविरोधः तदुक्तं ॥ जनिष्यतां जनानां त्वित्यादि ॥ २४ ॥ किंच वयं भगवतैव सृष्टाः पालिताश्च बहुशः । अतस्तमेव पितरं शरणं व्रजेम इत्याहुः ॥ य एक इति त्रिभिः । यच्छद्वानां तमेवेति तृतीयश्लोकस्थतच्छद्बेनान्वयः । य ईशो निजमायया स्वेच्छया नोऽस्मान्ससर्ज । वयं येनानुग्रहीताः संतो विश्वं सृजामः । यस्य पुरोऽग्रतः स्थिताः समेता संगता अपि वयं लिंगं पूर्णानंदत्वादि ज्ञापकं जगत्सृष्टत्वादि लक्षणमेव पश्यामः । न तु पूर्णानंदादि स्वरूपं । अदर्शने कारणमाहुः ॥ ईशमानिन इति । स्वस्वातंत्र्याभिमानिनः । अभिमानोऽपि न सर्वेषामेकप्रकार इत्याहुः ॥ पृथगिति । तारतम्येनेत्यर्थः ॥ तदुक्तं ॥ कदाचिदभिमानास्त्वित्यादि ॥ २५ ॥ यो नित्य एव कृतादि युगेषु स्वमायया स्वेच्छया देवर्ष्यादिषूपेंद्रव्यासादि तनुभिः कृतावतारः सन् सपत्नैः शत्रुभिरत्यंतपीड्यमानान्नोऽस्मान् आत्मसात्कृत्वा पाति च ॥ २६ ॥ तमेव शरणं व्रजामः । स इह महात्मा भगवान् स्वानां स्वभक्तानां नोऽस्माकं शं सुखं दास्यतीत्यन्वयः ॥ २७ ॥ प्रतीच्यां दिशि । प्रत्यग्देशे । हृत्पद्ममध्य इति यावत् । प्रथममाविरभूत् ॥ २८ ॥ पुनश्च तं पुरतो दृष्ट्वेक्षणाल्हादेन विवशा अवनौ दंडवत्पतिताः संतः शनैरुत्थाय तुष्टुवुरित्यन्वयः । कथंभूतमात्मतुल्यैरात्मना मूलरूपेण तुल्यैरात्मभिः स्वरूपभूतैस्तुल्यैः परस्परं समानैश्च केशवादयोद्वादश वासुदेवश्चत्वार इति षोडशभिः रूपविशेषैः पर्युपासितं । परित आवर्णत्वेनोपासितं । ननु मूलरूपस्यानादिनित्यत्वादवताराणांचौत्पत्त्यादि दोषत्वात्कथं तुल्यत्वमित्यत आह ॥ विनेति । श्रीवत्सकौस्तुभौ तदभिमानिनौ प्रकृतिपुरुषौ विना तदतीतत्वादित्यर्थः । प्रकृतिपुरुषातीतत्वेन तदनिर्मितशरीरत्वात्तुल्यत्वमुपपद्यत इति भावः ॥ तदुक्तं ॥ श्रीवत्स इत्यादि । उन्निद्रशरदंबुरुहवदक्षिणी यस्य तं ॥ ३० ॥ प्राचीना स्तुतिर्भगवदप-

रोक्षायेदानीं स्वाभीष्टसिद्ध्यै स्तुवंति ।। नम इति। यज्ञवीर्याय यज्ञस्य विहितकर्मणो वीर्यं सामर्थ्यं यस्मात्तज्ञाता स तथा । तस्मै । यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपानिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति श्रुतेः । यद्वा । यज्ञोत्पादकाय । सकारयेत्पुण्यमिति श्रुतेः । वयसे-जगद्बंधकाय । वय बंधन इति धातोः । ॥ तदुक्तं ॥ वय सर्वस्य वयनाद्भगवान्पुरुषोत्तम इति । उत शब्दो विशेषणसमुच्चये । आत्तचक्राय दुष्टनिग्रहार्थं स्वीकृतचक्राद्यायुधाय । नमस्तेस्तु चक्रायेति पाठे । चक्रमस्यास्ती चक्रः । तस्मै । पुरुहूतये । अनंत-नाम्ने । नामानि सर्वाणि यमाविशंतीति श्रुतेः ॥ ३१ ॥ ईशितुस्ते वयं तिसृणां जगतीनां देवलोकपितृलोकनिरयसंज्ञानां सका-शात् । परममुत्कृष्टं वैकुंठादि स्थानं तद्धातुश्चतुर्मुखस्य विनिसर्गस्य विशिष्टसृष्टेर्देवादेः सकाशादार्वाचीनो नीचोऽज्ञ इति यावत् । वेदितुं लब्धप्राप्तं नार्हति । विद्वानेव त्वत्पदप्राप्तियोग्य इति भावः ॥ ३२ ॥ पद्यैर्मिताक्षरैः स्तोतुं न शक्यते हरेर्गुणा इति पद्यैर-तुष्यंतो देवा गद्येन तुष्टुवुः । भक्त्युद्रेकेण बहुधा संबोधयंतो दुर्ज्ञेयत्वमाहुः ॥ भगवन्नित्यादिना । हे भगवन् षड्गुणपूर्ण । ऐश्वर्यं च तथा वीर्यं तेजः शक्तिरनुत्तमा । ज्ञानं बलं यदेते षण्णां भग इतीरिणः । एभिर्गुणैः पूर्तिमान्यः स एव भगवान्हरीति वच-नात् । वासुदेव व्याप्त्यादिगुणक । छादयामि जगद्विश्वं भूत्वा सूर्य इवांशुभिः । सर्वभूताधिवासश्च वासुदेवस्ततोऽस्म्यहमिति वचनात् । आदिपुरुष आदिः सर्वं जगतः पुराख्यशरीरेष्ववस्थानात्पुरुषः । पुरुषः पूर्षु शयनादिति वचनात् । कुटीजकबहूदकहंसपरमहंस-भेदेन चतुर्विधेषु ये परमहंसाख्याः परिव्राजकास्तेः परमेणोत्तमेनात्मयोगेन यः परमात्मध्यानेन समाधिश्चित्तैकाग्र्यं तेन परिभावितः प्रव-र्धितः परिस्फुटितः प्रकाशितश्च यः पारमहंस्यः परमहंससंबधिधर्मो ज्ञानाख्यस्तेन । कीदृशेनोद्घाटितं तमोऽज्ञानाख्यं कवाटं येन स चासौ द्वारं मोक्षसाधनं च तादृशेन परमहंस्यधर्मेणापवृते प्रकाशिते आत्मलोके वैकुंठादि धाम्नि स्वयमुपलब्धोऽप्रयत्नेन दृष्टो यो भवान्स्वरूपसुखानुभवरूपस्तस्य तव विहारयोगो जगत्सृष्ट्यादि लक्षणक्रीडोपायो दुःखबोधो ज्ञातुमशक्यः । तदनुग्रहेण यथा-योग्यं ज्ञायमानत्वोदेवमुक्तिः । कुतोऽबोध इत्यत आह ॥ यदिति ॥ यद्यस्मादशरणोऽधिष्ठानरहितोऽशरिरः प्राकृतदेहस्तद्देहरहितः । अगुणः सत्त्वादि गुणलेपरहितः । त्वं वाऽनपेक्षितोऽस्माकं समवायो मेलनं सहाय्यं येन तादृशःसन्नेव सगुणत्वं सत्त्वादि गुण-मयमिदं जगदविक्रियमाणेन विकारमनुपगच्छतः । अनेन ब्रह्मण उपादानत्ववादो निराकृतो भवति । आत्मना स्वभावेनैव न तु

स्वप्रयोजनमपेक्ष्य सृजसि पासि हंसि । तस्माल्लोकविलक्षणकर्तृत्वाद्दुःखबोध इत्यर्थः । आत्मयोगसमाधिना परिभावित ध्यातेति सबोधनं च ॥ ३३ ॥ ननु सृजसीत्यादिनोक्तं सृष्ट्यादि कर्तृत्वमनुपपन्नं । भगवतः कर्तृत्वे कर्तृदेवदत्तस्यैव पारतंत्र्येण शुभाशुभ भोगापत्तेरित्याशंकां परिहर्तुमज्ञानिनां संशयरूपं पूर्वपक्षं तावदनुवदाति ॥ अथ अत्र भगवानिति । अथ यथेह देवदत्तो गृहादि निर्माय तत्र स्वकृतशुभाशुभयोः फलमुपादत्ते । एवं भगवान् गुणविसर्गपतितः। गुणैः सत्त्वादिभिर्विसर्गो विविधसृष्ट्यादिस्तत्र पतितः प्रर्वतमानः पारतंत्र्येणस्वकृतकुशलाकुशलफलं । कुशलं सृष्ट्यादि फलं लक्षणमकुशलं संहारादि लक्षणं च यत्कर्म तयोः फलं सुख-दुःखलक्षणमुपादत्तेऽनुभवति किं । अथवाऽऽत्मारामः स्वमहिम्निस्थित उपशमशीलः पूर्णानंदानुभवः समंजसदर्शनः शुद्धज्ञानश्च यत-स्तस्मादुदास्ते नोपादत्ते इति हवाव न विदामो न निश्चिनुमः । ननु कः संशयः स्वातंत्र्यं पारतंत्र्यं चेत्युभयमपि भगवति स्वीक्रि-यतामित्यत आह ॥ नहीति । विरोधे सहानवस्थानलक्षणे विद्यमाने सति उभयं न ह्यंगीकर्तुमुचितं । न ह्येकैवकोटिनिर्धारयितव्योति चेन्न । किमनंतगुणपरिपूर्णत्वाद्भगवतस्तद्विरोधिपारतंत्र्यासंभवेन स्वातंत्र्यमेकमेवांगीकार्यं । उत दुर्घटघटनासमर्थत्वादुभयमपीति पुनः संशयानिस्तारादित्याहुः ॥ भगवतीति । अपरिगणिता अनंता ये गुणाः स्वातंत्र्यादयस्तेषां । अत एवानवगाह्यमतर्क्यं माहात्म्यं यस्य तस्मिन् । तदेवाह ॥ अर्वाचीनेति । विकल्प एवं वा एवं वेति । किमत्र युक्तमिति विचार इत्थमेवेति । तत्र ये प्रमाणाभासा-स्तदनुग्रहाः कुतर्काश्चार्वाचीना वस्तुस्वरूपासंस्पर्शिनो ये विकल्पादयो येषु शास्त्रेषु तैर्दुरागमैः कलिलं व्याकुलं यदंतःकरणं । तदाश्रिती यो दुःखग्रहो दुराग्रहस्तेन वदंति प्रतिपादयंति ॥ आभिलषितार्थमिति । तथोक्तस्तेषां विवादानवसरे विरुद्धधर्मवादागोचरे केवलस्वात्म-मायां केवलामद्वितीयां स्वात्ममायां स्वरूपसामर्थ्यमंतर्धायावष्टभ्योपरतसमस्तमायामये उपरतं नित्यनिवृत्तं समस्तमायामयं प्रकृति-गुणकार्यं यस्मिन्नीश्वरेऽघटितघटनासमर्थ ईश इत्युक्तस्तत्परत्वात्त्वमीश्वर इति वचनात् । भगवति को नु धर्मः पारतंत्र्यादि लक्षणो दुर्घटो भवतीत्यर्थः । अनवगाह्यमाहात्म्यादिति पारतंत्र्यासंभवाद्दुर्घटघटनाशक्तिमति तत्संभवाच्च संशय इति भावः । दुर्घटो भव-तीत्यनंतरं इत्यज्ञानिनो वदंति । तदयुक्तमिति शेषः । कुत इत्यत आहुः ॥ स्वरूपेति । स्वातंत्र्यपारतंत्र्यभेदेन ब्रह्मणि द्वैविध्य-स्याप्रमाणत्वादित्यर्थः । ननु तथा प्रतिपत्तॄणां प्रतीतिरेव द्वैविध्ये प्रमाणं भविष्यतीत्याशंक्य सा भ्रांतिरित्याहुः ॥ समेति । सममती-

नां ज्ञानिनां विषममतीनामज्ञानिनां च मतं मातिमनुसरासि । ज्ञानिनां यथार्थज्ञानविषयो भवासि । अज्ञानिनां तु मिथ्याज्ञानविषयो भवसीत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः ॥ यथेति । रज्जुखंडः सर्प इति रज्जुखंड इति च धीर्येषां तेषां मतिं यथाऽनुसरति तथेत्यर्थः । भगवान् ज्ञानिनां सम्यग्ज्ञाने विषयो भवतीत्युक्तं । किं प्रकारावच्छिन्नो विषयो भवतीत्यतस्तत्स्वरूपं निरूपयंति ॥ स एव हीति । स एव सृष्ट्यादि कर्ता भगवान् । सर्ववस्तुषु सृष्टेषु वर्तमानो वस्तुषु वस्तुस्वरूपोऽप्रतिहतः स्वरूपस्तद्विकारेण विकाररहित इति यावत् । वासनाद्वासयेद्वस्तु नित्याप्रतिहतत्वत इत्यादेः । विकारवस्तुनिष्ठस्य । विकाराभावः कुत इत्यत आह॥ सर्वेश्वर इति । पूर्णशक्तिरित्यर्थः । पूर्णशक्तित्वं च सर्वजगत्कारणत्वान्यथाऽनुपत्त्या सिद्धमित्याह ॥ सकलेति । ननु ब्रह्मादीनां जगत्कारणात्वात्कथं सर्वकारणत्वं भगवत इत्यत आह ॥सर्वेति। सर्वांतर्यामित्वादित्यर्थः। न भगवतो जगत्कारणत्वं प्रयोजनापेक्षं पूर्णत्वादित्याह ॥ सर्वगुणेति। सर्वे पूर्णागुणा आनंदादयस्तेषामाभासोऽनुभवस्तेनोपलक्षितो युक्तः। जगत्कारणत्वोपयोगिपूर्वभावित्वमाह॥ एक एव प्रलये पर्यवशेषित इति। यद्वा । नेति नेतीत्यादिश्रुतिभिः पर्यवशेषित इत्यर्थः ॥३४॥ अतस्त्वद्भक्तिरेव परमपुरुषार्थ इत्याहुः॥ अथेत्यादिना । संसारः परिवर्तत इत्यंतेन । हे मधुमथन मधुसूदन । यस्मादेवं भूतस्त्वं अथ हवाव अत एव परमभागवता एते त्वच्चरणांबुजानुसेवां कथं मुहुः पुनर्विसृजंतीत्यन्वयः । हि यस्मात्स्वार्थे पुरुषार्थे कुशला निपुणा अत एवात्मा त्वमेव प्रियः सुहृच्च येषां ते साधवो रागादिशून्याः। अत्र हेतुः । तव महिमैवामृतरसमयः समुद्रस्तस्य विप्लुषा बिंदुमात्रेण सकृदपि लीढया स्वादितया स्वमनसि निष्पंदमानमातिशयेन स्रवद्यदनवरतं सततं सुखं तेन विस्मारिता दृष्टश्रुता ये विषयजन्याः सुखलेशाभासा अत्यल्पसुखानि येषां ते। अत एव भगवति त्वय्यनवरतं सततं निवृत्तं सुखितं मनो येषां ते । यत्र यस्यामनुसेवायां कृतायां सत्यां परिवर्तः परिभ्रमणं। प्रस्तुतं विज्ञापयंति ॥ त्रिभुवनेत्यादि यावत्समाप्तिः । हे त्रिभुवनात्मभवन त्रिभुवनस्यात्मा स्वामी भवनं च । यद्वा । त्रिभुवनस्यात्मा मुख्यप्राणः स एव भवनं । मुख्याधिष्ठानं यस्य । परमब्रह्म धामेति श्रुतेः। त्रिभुवनमात्मनः स्वस्य भवनं यस्येति वा । अनेन त्रिभुवनोपद्रवोऽवश्यं परिहरणीय इति सूचितं । इतरविशेषणान्येवमेवाभिप्रायगर्भाणीति ज्ञातव्यानि । त्रिषु वेदेषु प्रतिपाद्यो विक्रमो यस्य । त्रिरित्येवं त्रयो वेदाः कीर्तिता मुनिसत्तमैः । क्रमन्नेतांस्तु सर्वांस्त्रिविक्रमोऽस्ति जनार्दन इति वचनात् । त्रयो विक्रमो यस्येति वा । त्रेधा निदधे पदामिति

श्रुतेः । त्रीणि नयनानि यस्य त्रिनयन । नृसिंहरूपिन् । विष्णोर्नृसिंहनामानि त्रिनेत्रोग्रादिकानि चेति वचनात् । त्रयाणां लोकानां मनोहरोऽनुभावो यस्य । एवं चतुर्धा संबोध्याहुः ॥ तवैवेति । विविधं विविधगुणप्रयोजिका भूतिः सत्ता एषु ते विभूतयः । विविधं भावपात्रत्वात्सर्वे विष्णोर्विभूतय इति वचनात् । अपि शब्देन स्वरूपविभूतित्वं गर्हयति । उपक्रमो विक्रमः । उपक्रमस्तु प्रारंभे चिकित्सायां च विक्रम इत्यभिधानात् । नोपक्रमोऽनुपक्रमः । पराजय इति यावत् । ततश्च हे भगवन् ये विभूतिशब्द-वाच्या दितिजादयोऽभवन् । तेषामनुपक्रमसमयः पराजयकालोऽयमिति मत्वा पूर्वं स्वात्ममायया । शुक्लशोणितसंबंधमंतरेण स्वसामर्थ्येनैव मुख्यतो विष्णुमाहात्म्यं मायाशब्दोदितं भवेदित्युक्तेः । प्रकटिताभिः सुरनरमृगमिश्रितजलचराकृतिभिः । उपेंद्रकृष्णनृसिंहमत्स्याद्याकृतिभिः । यथाऽऽपराधं त्रैलोक्यहरणादि लक्षणापराधमनुसृत्य बल्यादीनां दंडं तदर्थो धृतवानसि ॥३५॥ एवमेनं त्वाष्ट्रमपि जहि । यदि मन्यसे हंतुं यदिच्छसि हे अनघ । प्रथमं तावत् । त्वदीयानामस्माकमंतस्तापं शमयितुमर्हसि । तावकानामित्यत्र हेतुः । तव चरणनलिनयुगलध्यानेनैवानुबंधो हृदयो मनः सनिगडः शृंखलो येषां । स्वालिंगानां शंखचक्रादि लांछनानां धारणेनात्मसात्कृतानां स्वकीयत्वेन परिग्रहीतानां केन तापोपशम इत्याहुः ॥ अनुकंपया । कृपया । अनुरंजितं सानुरागं च तद्विशदं निर्मलं च रुचिरं मनोहरं च । शिशिरमतिशीतलं च यत्स्मितं मंदहासस्तत्सहितेनावलोकनेन कटाक्षवीक्षणेनानुकंपयैव विगलितं निर्गलितं मधुरं मुखरितं मंद्रं च यद्वचस्तल्लक्षणयाऽमृतकलया च । किंचास्मदभिप्रायस्त्वया ज्ञायत एव किमत्रास्माभिर्विज्ञापनीयमित्याहुः ॥ अथेति । अथ हे भगवन् । तवास्माभिरिह कियान्वाऽर्थविशेषो विज्ञापनीयः स्यादित्यन्वयः । यथा हिरण्यरेतसोऽग्नेस्तदंशभूतैर्विष्फुलिंगादिभिः प्रकाशो न क्रियते । तथा तवास्माभिः कार्यार्थः प्रकाशो न कार्य इत्यर्थः । तत्र हेतुगर्भाणि विशेषणानि अखिलजगतामुत्पत्त्यादिषु निमित्ताय मनोदिव्यमायया स्वरूपेच्छया विनोदो लीला यस्य तस्य । सर्वजीवराशीनामंतर्हृदयेषु । प्रत्यगात्मस्वरूपेणांतर्यामिरूपेण स्थित्वा सुरनरादि देहविशेषं जाग्रदाद्यवस्थाविशेषं बहिरपि ब्रह्मस्वरूपेण । व्यक्तरूपेण देशविशेषं कालविशेषं च । तदुपादानोपलंभकतया तेषां देहादीनामुपादानं प्रकृतिस्तस्या उपलंभकतयोद्बोधकत्वेन तथा । यथावत् । साक्षादनुभवतः साक्षात्कुर्वत इति बुध्याविवेकेनान्वयः । सर्वप्रत्ययसाक्षिणं सर्वेषां जीवानां ये प्रत्यया ज्ञानानि । तेषां साक्षादीक्षितुः । आकाशशरीरस्याकाश-

वज्ञाप्तं निर्लेपमतींद्रियं च शरीरं यस्य स तथा तस्य । अत एव सर्वज्ञत्वादेव वयं यत्कामेन यस्य कार्यस्य कामेनोपसादिताः प्रापितास्तदस्माकं कार्यं स्वयमेवोपकल्पय संपादय । कीदृशानामस्माकं विविधैर्वृजिनैर्दुष्कर्मभिर्यः संसारपरिश्रमस्तस्योपशमनी- मुपशमनकरीं तव चरणमेव शतपलाशं कमलं तस्य छायामुपसन्नानां प्राप्तानां ॥ ३६ ॥ स्वकामं कथयंति ॥ अथो इति । अथोऽ- नंतरमेव । अविलंबेनेति यावत् ॥ ३७ ॥ शीघ्रं तद्वधाय पुनः प्रणमंति ॥ हंसायेति । हंसाय शत्रुहंत्रे । हंतृत्वाद्धंसनामाऽसाविति वचनात् । दभ्रनिलयाय दभ्रं सूदनं हृदयाकाशं निलयो निवासस्थानं यस्य तस्मै । तस्यांते सुषिरं सूक्ष्मं तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठित- मिति श्रुतेः । अत एव निरीक्षाय सर्वबुद्धिसाक्षिणे । कृष्णाय सदाऽऽनंदरूपाय । कृषिर्भूवाचकशब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः । तयो- रैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्याभिधीयत इति निरुक्तेः । मृष्टयशसे मृष्टं शुद्धं यशो यस्य तस्मै । निरुपक्रमाय श्रमजनकप्रयत्नमंतरेण- जगत्कर्त्रे । निरुपक्रमो हरिर्नित्यमप्रयत्नो ह्युपक्रमेदिति वचनात् । सद्भिः संगृह्य इति सत्संग्रहस्तस्मै । भवपांथनिजाश्रयाय संसार- रूपे पथि वर्तमानानां नित्याश्रयाय । निजमात्मीयनित्ययोरित्यभिधानात् । शश्वद्वरिष्ठगतये शश्वत्पुनरावृत्तिशून्याऽत एव वरिष्ठा स्वर्गाद्युत्तमा गतिर्मोक्षलक्षणा यस्मात्स तथा । तस्मै हरये आर्तिहराय तुभ्यं नम इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ स्वमुपस्थानं स्वाविषयां स्तुतिं । अभिनंदितः संतोषितः ॥ ३९ ॥ मदीयमुपस्थानं स्तोत्रं तल्लक्षया विद्यया यया विद्यया पुंसामात्मैश्वर्यस्मृतिः । आत्मनो ममै- श्वर्यस्य माहात्म्यलक्षणस्य स्मृतिर्ज्ञानं भवति । मयि भक्तिश्च भवति ॥ ४० ॥ भक्तिमभिनंदन्नेवैकांतिनामस्माकं भगवद्भक्ति- कामानां विहाय शत्रुहननलक्षणवरकामना कथं युज्यते । एकांतानां न कस्यचित् । अर्थे नारायणो देवः सर्वमन्यत्तदर्थकमित्युक्ते- रिति देवानां लज्जां परिहरति ॥ किमिति । मयि प्राप्ते भक्त्या वशीकृते साति किं दुरापं किं दुर्लभं । न किमपि । सर्वं सुलभ- मेव । तथाऽपि सौलभ्येऽपि । तत्त्ववित् । विष्णुनाऽर्थेष्वीरितानि मन आदीनि सर्वशो वर्ततेऽन्यो न स्वतंत्र इति जानन् हि तत्त्वविदित्युक्तलक्षणस्तत्त्वज्ञानी । अत एवैकांतमतिर्भगवदेकनिष्ठः । उत्तमाधिकारीति यावत् । अन्यत्तत्प्रीतिविषयादन्यत् । मत्तो न वांछंति । किंतु मत्प्रियमेव वांछंति । अतो युष्मत्कामो मत्प्रिय एव । अन्यथा न दद्यामिति भावः ॥ तदुक्तं ॥ विष्णोः प्रियमित्यादि ॥ ४१ ॥ उत्तमाधिकारिणां स्थितिमुक्त्वा प्रसंगादनुत्तमाधिकारिणामाह ॥ न वेदेति । गुणेषु शब्दादि विषयेषु

वस्तुदृक् नित्यत्वज्ञानवान् । अत एव कृपणोऽवशीकृतेंद्रियः । विषयेष्वदोषबुद्धिः सन्निंद्रियाणां वशे स्थितः । कृपणः स तु संप्रोक्त इति वचनात् । अत एवात्मनः स्वस्य श्रेयो मोक्षलक्षणं न वेद । अत एवेच्छतो मदप्रियकामानप्याकांक्षमाणस्य तस्य तान्कामान् । यच्छे प्रयच्छामि । सोऽभिलाषुकः । तथा विधो यदि । अनुत्तमाधिकारी चेत्यर्थः । सोऽपि तथाविध इत्यनेन यद्यपि केषांचिदुत्तमाधिकारिणामपि प्रारब्धवशादश्वत्थाम्नो दुर्योधनक्षेत्रेऽपत्योत्पादनकामवदसत्कामः संभवति । तथाऽप्यहं न ददामि । हितकारित्वादित्युक्तं भवति । तथा चोक्तं ॥ यद्यप्रियमित्यादि । उत्तमानां मदप्रियकामं न प्रयच्छामि । अनुत्तमानां तु प्रयच्छामीत्युक्तं ॥ ४२ ॥ तत्र दृष्टांतावाह ॥ स्वयमिति । विद्वानित्येतदावर्तनीयं । ईहमानायेति शेषः । यथा विद्वान् ज्ञानी स्वयं निःश्रेयसं मोक्षसाधनं विद्वान् जानन्नपि कर्मभिरीहमानायाज्ञायाज्ञानिने न वक्ति नोपादिशति । प्रत्युत तमेवानुसराति । न बुद्धि-भेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनां । जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन्निति वचनात् । एवमहमप्यनुत्तमं मदाप्रियकामान्न निव-र्तयामि । यथा च भिषक् वांछितोऽपि रोगिणोऽपथ्यं न राति न ददाति । एवमेवाहमप्युत्तमाधिकारिणं मदाप्रियकामान्निवर्तया-मीत्यर्थः ॥ ४३ ॥ वृत्रहननलक्षणकामस्य स्वप्रियत्वज्ञापनाय तदुपायं कथयति ॥ मघवन्नित्यादिना । विद्यया व्रतैस्तपसा च सारं दृढं गात्रं शरीरं याचध्वं ॥ ४४ ॥ तत्र तदीयं वीर्यातिशयमाह ॥ स वा इति द्वाभ्यां । एवं ह्यत्र प्रसिद्धा कथा निशम्याथर्वणं दक्षं प्रवर्ग्य ब्रह्मविद्ययोः । दध्यंचं समुपागम्य तमूचतुरथाश्विनौ ॥ १ ॥ भगवन् देहिनौ विद्यामिति श्रुत्वा स चाब्रवीत् । कर्म-ण्यवास्थितोऽद्याहं पश्चाद्वक्ष्यामि गच्छतां ॥ २ ॥ तयोर्निर्गदतोरेव शक्र आगत्य तं मुनिं । उवाच भिषजोर्विद्यामावादीरश्विनोर्मुने ॥ ३ ॥ यदि मद्वाक्यमुल्लंघ्य ब्रवीषि सहसैव ते । शिरसंधानसंदेह इत्युक्त्वा स ययौ हरिः ॥ ४ ॥ इंद्रे गते तदाभ्येत्य नासत्या-वूचतुर्द्विजं । तन्मुखादिंद्रगादितं श्रुत्वा तावूचतुः पुनः ॥ ५ ॥ आवां तव शिरश्छित्वा पूर्वमश्वस्य मस्तकं । संधास्यावस्ततो ब्रूहि तेन विद्या द्विजोत्तमः ॥ ६ ॥ तस्मिन्निंद्रेण च पुनः पुनः संधायमस्तकं । निजं ते दक्षिणां दत्वा गमिष्यावो यथागतं ॥ ७ ॥ एतच्छ्रुत्वा तथोवाच दध्यङाथर्वणस्तयोः । प्रवर्ग्यं ब्रह्मविद्यां च सत्कृतो गत शंकित इति ॥ ८ ॥ ततश्चायमर्थः । स दध्यङ् ब्रह्मपरं नारायणकवचं निष्कृतं नितरां कृतं भवति । येन तं प्रवर्ग्यं चाधिगतो ज्ञातवान् । ततोऽश्विभ्यामुभयमुपदिदेशेति शेषः ।

कथंभूतं ब्रह्म यद्वै अश्वशिरसा प्रोक्तत्वादश्वशिरं नाम प्रसिद्धं । तयोरमरतां मृतिराहित्यं व्यधात् । वेत्यनेनाश्वस्य शीष्मा प्रयदीमुवाचेति श्रुतिप्रसिद्धिं सूचयाति । किंचाथर्वणेन दधीच्या त्वष्ट्रे विश्वरूपपित्रे प्रोक्तत्वादाथर्वणं त्वाष्ट्रं चेति प्रसिद्धं । मदात्मकं मत्परं । अत एवाभेद्यं यन्नारायणकवचं कृत्स्नं सांगोपागं त्वष्टा विश्वरूपस्वपुत्राय प्रादात् । उपदिदेश । यत्कवचं ततो विश्वरूपात् । त्वमधा धृतवानसि । तदेवं विद्यया सारं गात्रं याचध्वमित्यर्थः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ननु श्रेष्ठं देहं कथं दास्यतीति चेत्तत्राह ॥ युष्मभ्यामिति । युष्मभ्यमंगान्यस्थीनि याचितः सन् दास्यति यतो धर्मज्ञः । विशेषतोऽश्विभ्यां शिष्यप्रीत्या दास्यति । अश्विभ्यामिति स्थाने दध्यङिति क्वचित्पाठः । अस्थिनीत्यनेन हेयत्वं दर्शितं । तैरस्थिभिर्विश्वकर्मणा निर्मितः । आयुधेषु श्रेष्ठो वज्रो भविष्यतीति शेषः ॥ ४७ ॥ येन भवान् वृत्रस्य शिरो हर्ता हरिष्यति । मम तेजसोपबृंहितः सन् । तेजश्चास्त्राणि चायुधानि च संपदश्च भूयः प्राप्स्यथ महाकायस्त्रिभुवनग्रासि स एवास्मान् हन्यादिति शंकाकुलचित्तान् प्रत्याह ॥ नेति । मत्परांश्च न हिंसति केऽपीति शेषः । अतो युष्माकं भद्रमेवेति । अत्र समर्थानामपि देवानां हर्याज्ञया नीचमुन्यादि याचनं न विरुद्धं ॥ तदुक्तं ॥ समर्था अपीत्यादि ॥ ४८ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां नवमोऽध्यायः ॥ ६–९ ॥ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ संवादव्याजतो धर्मस्वरूपं च निरूप्यते ॥ १ ॥ मोदमान एव तन्मुखाद्धर्मं श्रोतुकामः । प्रत्याचक्षाणमिवोच ॥ १ ॥ २ ॥ अपीति द्वाभ्यां । हे वृंदारकाः । अपि किं संस्थायां मर्त्यौ योऽभिद्रोहो दुःखं तन्न जानीथ चेतनापहो बुद्धिभ्रंशकरः ॥ ३ ॥ आत्मा देहो न केवलमीप्सितः किं त्विह प्रियसमस्तवस्तुषु श्रेष्ठोऽतिशयेन प्रियः । वयं जानीम एव । किंतु विष्णुरस्मन्मुखेन ब्रूत इति चेत्तत्राह विष्णवेऽपि दातुं क उत्सहेत ॥ ४ ॥ पुण्यश्लोकैरीड्यानि कर्माणि येषां ते तथा ॥ ५ ॥ याचको यदि न वेद तर्हि न याचेत । यदीश्वरो दानसमर्थो भवेत्तर्हि सोऽपि नेति नाह । अतो यथा तव संकटं वयं स्वार्थपरा न जानीमः । एवं प्रत्याचक्षाणस्त्वमप्यस्मत्संकटं वयं स्वार्थपरा न जानासीति भावः । उत्तमानामपि देवानां दैन्यवचनपूर्वकं नीचप्रार्थनेऽपि न तेजोभंगः । विष्ण्वाज्ञामूलत्वात् ॥ तथा चोक्तं ॥ आज्ञयैव महेत्यादि ॥ ६ ॥ वः सकाशात् । धर्मः श्रोतुकामेन मया प्रत्युदाहृताः प्रत्युक्ताः । एषोऽहं त्यजंतं मां त्यक्त्वाऽऽयातमात्मानं देहं ॥ ७ ॥ अध्रुवेणानित्येनात्मना देहेन हे नाथा

नहेत न संपादयति ॥ ८ ॥ यो भूतानां शोचेनानुशोचयति । हर्षेण हृष्यति । तस्य यो धर्म एतावानेवाव्ययः ॥ ९ ॥ पारक्यैः सृगालादि भक्ष्यैः । अस्वार्थैरात्मोपयोगशून्यैः स्वज्ञातिविग्रहैः । ज्ञातयःपुत्रादयः । विग्रहो देहस्तेनोपकुर्यादियत् । तत्कष्टं ॥१०॥ कृतं व्यवसितं निश्चयो येन स तथा । आत्मानं मनो ब्रह्मणि सन्नयन्सम्यक् स्थापयन् । यद्वा । आत्मानं स्वांतर्यामिणं ब्रह्मणि व्याप्तरूपे सन्नयन् एकीकुर्वन् । हरौ हरेर्भवेन्नीतिस्तदेकत्वस्य चिंतनादिति वचनात् । तनुं जहौ ॥ ११ ॥ यता नियता इंद्रियमनोप्राणबुद्धयो येन स तथा । तत्त्वं शश्वदेकप्रकारं भगवंतं पश्यतीति तथा । अतीतानागते काले यत्तादृशमुदीर्यते । कुताश्चिदन्यथा नेयात्तत्त्वं न त्वनो विदुरिति वचनात् । ध्वस्तानि गतानि बंधनानि पुत्रादिस्नेहलक्षणानि यस्य स तथा ॥ १२ ॥ अथेंद्रोऽशोभतेत्युत्तरेणान्वयः । अस्थिभिर्निर्मितं । उत्सिक्त ऊर्जितः ॥ १३ ॥ १४ ॥ असुरानीकानां यूथपैः पर्यस्तं परिवृतं ॥ १५ ॥ अंतरे वर्तमाने वैवस्वतमन्वंतरे प्रथमे चतुर्युगे । त्रेतायुगस्य मुखे । आरंभे नर्मदायां नर्मदातीरे । रण आसीदिति शेषः ॥ १६ ॥ मरुत्पतिं मरुतां देवानां पतिं नामृष्यन्नासहंत ॥१७-२१॥ कार्तस्वरपारिच्छदाः सुवर्णालंकाराः ॥२२॥२३॥ शतघ्नी तु चतुर्हस्ताल्लोहकंटकसंचिका । भृसुंडी सर्वतो लोहकंटकानुक्रमात्रतेत्यभिधानात् ॥ २४ ॥ पुंखो मूलदेशस्तस्य पुंखमनु तत्सल्लग्नेपरस्य पुंखा यथा भवति तथा । आसमंतात्पतितैरित्यर्थः । प्रावृषि वर्षाकाले ॥२५॥ शस्त्राणामस्त्राणां च यानि वर्षाणि तेषां मोघा लघुहस्तैः शीघ्रवेधिभिः सिद्धपथे आकाशे । स्वप्राप्तेः पूर्वमध्यमार्ग एवच्छिन्नाः संतो नासेदुर्नप्रापुः ॥ २६ ॥ क्षीणा अस्त्राणां शस्त्राणां चोघो येषां ते गिरिशृंगैर्द्रुमैरुपलैश्च ॥२७॥ वृत्रो नाथो येषां ते दैत्यास्तान्सुरेंद्रस्य सैनिकान् । शस्त्राणां पूगैः समूहैः । द्रुमैर्दृषद्भिः पाषाणैः। विविधाद्रिशृंगैश्चाक्षतान्क्षतशून्यान् । स्वास्तिमतः सुखिनश्च निशम्य निरीक्ष्य। अथानंतरमपि तत्सुरेंद्रसैनिकेष्वस्त्रशस्त्रादीन् अक्षिपन्नित्यन्वयः ॥ ॥ २८ ॥ कृताः कृताः पुनः पुनः कृताः । कृष्णोऽनुकूलो येषां तेषु देवगणेषु । रुशती रुशत्यो हिंसत्यः । रु हिंसायामिति धातोः । रूक्षा परुषा वाचो यथा महत्सु क्षोभकार्यो न भवति ॥ २९ ॥ हतो युद्धदर्पो येषां । अस्तसारा निर्धैर्यास्तेऽतिप्रसिद्धा अपि दैत्या आजिमुखे युद्धारंभे पतिं विसृज्य पलायनाय मनो दधुर्यतो हरावभक्ता इत्यन्वयः ॥ ३० ॥ प्रधावतः पलायमानान्प्रेक्ष्यादावेव तीव्रेण भयेन पलायितं भग्नं च यद्बलं सैन्यं च प्रेक्ष्यैतद्वक्ष्यमाणं बभाषे ॥ ३१ ॥ तदेव विशिनष्टि ॥ कालेति । कालो-

पपन्नामवसरोचितां मनस्विनां रुचिरां । हे मय । हे अनर्वन् मे वाचं शृणुध्वं ॥३२॥ ततो मृत्योरिह यशो लोकः स्वर्गश्च यदि स्यादथ तर्ह्यमुं मृत्युं युक्तं । समीचीनं वा प्राप्तं वा को नाम न वृणीत ॥ ३३ ॥ ब्रह्मसंधारणया परब्रह्मध्यानेन कलेवरं जह्यादिति यत्स एको मृत्युर्वीरशये रणभूमावनिवृत्तोऽपराङ्मुखो जह्यादिति यत्स चैकः । तौ द्वाविह शास्त्रसंमतौ । तथा च स्मृतिः । द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमंडलभेदिनौ । परिव्राज्यात्मयुक्तश्च रणे चाभिमुखे हत इति ॥ ३४ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां दशमोऽध्यायः ॥ ६–१० ॥

॥ हरिः ॐ ॥ शंसतः कथयतः पत्युर्वचः । धर्मादनपेतं धर्म्यं । अचेतसोऽमनस्विनः ॥ १ ॥ कालो भगवान् । कालः कलितसंपूर्णसद्गुणत्वाज्जनार्दनः । संहारात्सर्ववित्ताद्वा सर्वविद्रावणेन चेति वचनात् । सोऽनुकूलो येषां तैः । काल्यमानां विद्राव्यमाणां । दृष्ट्वेति शेषः ॥ २ ॥ अमर्षितोऽसहमानः । ओजसा राजन्दीप्यन् वृत्रस्तां काल्यमानां स्वसेनां निवार्य देवान्निर्भर्त्स्येदं वक्ष्यमाणमुवाच ॥ ३ ॥ यदेवाह द्वाभ्यां ॥ मातुरुच्चरिताः पुरीषप्राया इति । देवानां संबोधनं । पृष्ठतो हतैर्दैत्यैर्वः किं न किंचित् । न यशो नापि धर्मः । तदेवाह ॥ नहीति ॥ ४ ॥ प्रधने संग्रामे । सारं धैर्यं । हे क्षुल्लकाः क्षुद्रा मात्रं क्षणमात्रं मेऽग्रे तिष्ठत न चेदिह लोकभोगे स्पृहाऽस्ति ॥ ५ ॥ सुरगणान् रिपून् । महान्प्राणो बलं यस्य । येन नादेन विचेतसो बभूवुरिति शेषः ॥ ६ ॥ तदेव विवृणोति ॥ तेनेति । वृत्रस्य विस्फोटनेन नादेन ॥ ७ ॥ उद्यतं शूलं येन स तथा । नलानां तृणविशेषाणां । पद्मानां वा संबंधि वनं । उद्गतो मदो यस्य स यूथपतिर्गजो यथा मर्दयति तथेत्यर्थः ॥ ८ ॥ अभिद्रुवतेऽभ्यागच्छतीत्यर्थः । महेंद्रवाहमैरावतं । कुंभस्थले जघान ॥ १० ॥ अभिमृष्टोऽभिहितः सप्तधनुः प्रमाणं देशं । अपासरदर्वाग्गतः ॥ ११ ॥ स वृत्रः सन्नवाहाय सन्नोऽवसन्नो वाहो यस्य तस्मा इंद्राय पुनः गदां न प्रायुंक्त । यतो महात्मा धर्मिष्ठोऽमृतस्यंद्यमृतस्रवीयः करस्तेनाभिमर्शनः । तेन वीतव्यथो गतदुःखः । क्षतवाहो यस्येंद्रस्य स तथा भूतोऽभितस्थे । अभिमुखेन स्थितवान् ॥ १२ ॥ स वृत्रः । हे नृपेंद्र । आहवकाम्यया युद्धेच्छया । अवास्थितामिति शेषः । भ्रातृहणं भ्रातरं विश्वरूपं हतवंतं नृशंसं क्रूरं तदेवांहः पापं तस्य कर्म स्मरन् ॥ ॥ १३ ॥ यो ब्रह्महा ब्राह्मणं हतवान् । विशेषतः स्वगुरुं मम च भ्रातरं भवान् अग्रतः समुपस्थितः । तद्दिष्ट्या भद्रं जातं । दि-

ष्टयेत्यव्ययमानंदार्थे । दिष्ट्या समुपजोषंतेत्यानंदेत्यमरः । हे असत्तम मम शूलेन निर्भिन्नं दृषत्तुल्यं हृत् हृदयं यस्य तेन त्वया निमित्तभूतन । अद्याचिरादेव भ्रातुरनृणो हंस्यां । एतच्च दृष्ट्या ॥ १४ ॥ विस्रस्य पौरोहित्यवरणेन विश्वास्य स्वर्गकामो यो भवानवृश्चत । स्वर्गकामो याज्ञिकपशोरिव ॥ १५ ॥ श्रीः त्रिवर्गसंपात्तिः । लक्ष्म्यां त्रिवर्गसंपत्तौ श्रीरिति विश्वः । ह्नीर-कार्यकरणे लज्जा । ह्रीरकार्यनिवर्तनमिति वचनात् । दया प्राणिनां सुखप्रार्थनं । दया सर्वसुखैषित्वमिति वचनात् । कीर्तिश्च ताभिरुज्झितं । स्वकर्मणा गुरुवधलक्षणेन पुरुषादैरपि निंद्यं । त्वामस्पष्टवन्हिः । अदग्धदेहमित्यनेन वन्हिप्रदाभावोक्त्या निःशेषसुरसंहारं करिष्यामीति सूचयति । समदंतु भक्षयंतु ॥ १६ ॥ अन्येऽप्यज्ञास्त्वा त्वां नृशंसं घातकमनु अनुसृत्य मद्युध-तास्त्राः संतो यदि प्रहरंति तैर्भूतनाथान् भैरवादीन् वक्ष्यामि । कथंभूतैः । निशातं तीक्ष्णीकृतं । यन्मम त्रिशूलं तेन निर्भिन्नो गलो येषां तैः ॥ १७ ॥ अथोऽथवा । हे हरे इंद्र । यदि भवानेव । इह युद्धे प्रमथ्य मां निष्पीड्य मम शिरो हर्ता हरिष्यति । तत्र तथाऽसि । अनृणो विमुक्तकर्मबंधः सन् । बलिं विधाय मनस्विनां पादरजः प्रपत्से । धीराणां पदं प्राप्स्यामि ॥ १८ ॥ जीवि-तादपि मृत्युरेव ममाभिमत इत्याशयवानाह ॥ सुरेंद्र इति । भगदेव कीर्त्यादिगुणशालिन् । भग ऐश्वर्यमाहात्म्यज्ञानवैराग्ययो-निषु वीर्यप्रयत्नेषु श्रीधर्मरविमुक्तिष्वित्यभिधानात् । न हिनोषि न निक्षिपसि । कृपणादर्थः प्रयोजनं यस्याः सा याच्ना यथा निष्फला तथा वज्रं निष्फलं स्यात् । तदिति मा शंसयिष्ठाः संशयं मा कार्षीरित्यर्थः ॥ १९ ॥ अमोघत्वे हेतुं वदन्प्रोत्साह-यति ॥ नन्विति । हे शक्र । एषः तव वज्रो हरेस्तेजसा दधीचेस्तपसा च तेजिनस्तीक्ष्णीकृतो ननु । शत्रुं मां जहि । हनने शक्तिर्न शंकनीयेत्याह ॥ विष्णुना यंत्रितः प्रेरित इति । यतो यत्र ततस्तत्र ॥ २० ॥ हननेन मम पीडा स्यादित्यपि मा शंसयिष्ठा इत्याह ॥ अहमिति । संकर्षणो मत्पतिर्यथाऽऽहोपदिदेश । तथा तस्य चरणारविंदे मनः समाधाय तव वज्रस्य रंहसा वेगेन लुलि-ताच्छिन्नो ग्राम्यपाशो विषयभोगलक्षणो यस्य । अपविद्धलोकस्त्यक्तदेहः । तिरस्कृतः स्वर्गादिलोको वा मुनेर्योगिनो गतिमहं यास्यामि ॥ २१ ॥ ननु भगवता दीयमानस्वर्गादिसंपदोऽपरिहार्यत्वात्कथमपविद्धस्वर्गादिलोकत्वमित्यत आह ॥ पुंसामिति । स्वर्गे भूमौ रसातले च याः संपदस्ताः किल निश्चितं । न राति न ददाति । तत्र हेतुः । यस्मात्संप्रदानाद्भयादयो भवंति ॥२२॥

ताह स्वभक्तस्य किं विधत्त इत्यतस्तदाह ॥ त्रैवर्गिकेति । त्रैवर्गिको । धर्मार्थकामविषयो य आयासस्तस्य विघातं विधत्ते । तेनायासोपरमेणैव भगवत्प्रसादोऽनुमेयः । न त्वैश्वर्यादिना । यस्यानुग्रहमिच्छामि तस्य वित्तं हराम्यहमित्यादेरित्यर्थः ॥ २३ ॥ एवमिंद्राय स्वाभिप्रायं निवेद्य भगवंतं प्रार्थयते ॥ अहमिति । तव पादावेवैकं मूलं मुख्याश्रयो येषां तेषां दासानामनुदासो भूयो भवितास्मि भविष्यामि । भवेयं । असुपतेः प्राणनाथस्य ते तव गुणान् मम मनः स्मरेत स्मरतु । वागपि तानेव गृणीत कीर्तयतु । कायस्तवैव कर्म करोतु ॥ २४ ॥ ननु किं दास्ये न किंतु तुभ्यं महाफलानि दास्यामीति चेत्तत्राह ॥ नेति । नाकपृष्ठं स्वर्गं तदुपरितनमहरादिलोकं च पारमेष्ठ्यं च सत्यलोकं सार्वभौमं भूमंडलाधिपत्यं रसातलस्वामित्वं । योगसिद्धिं योगलभ्या अणिमादिसिद्धीः । अपुनर्भवं मोक्षं वा । हे हरे समंजसं निखिलसौभाग्यनिधिं त्वां विहरय्य विहाय नाकांक्षे नेच्छमीति । नञः प्रत्येकं क्रिययाऽन्वयः । ननु मोक्षस्य प्रधानफलत्वात् । सर्वसाधनं च तदर्थत्वात् । तदनाकांक्षणं कथमिति चेत् । इत्थं । मोक्षो हि द्विविधः सम्यक् स्वरूपाभिव्यक्तिरभावो जननस्य चेति वचनात् । तत्र सम्यगानंदाभिव्यक्तिलक्षणमोक्षापेक्षया पुनरुत्पत्तिराहित्यमात्रलक्षणस्य नीचत्वात्तथोक्तिर्युज्यत इति ॥ २५ ॥ ननु पारमेष्ठ्यादिकंनेच्छसि चेत्तर्हि किमिच्छसीत्यत आह ॥ अजातपक्षा इति । अजातपक्षाः खगा यूकादिभिः पीडिता यथा मातरं । यथा च दाम्ना बद्धा वत्साः स्तन्यं । तथा चाध्युषितं दूरदेशं गतं प्रियं कामेन विषण्णाः प्रियास्तथा मे मनस्तापत्रयपीडितं कर्मभिर्बद्धं च कामादिभिर्विषण्णं च प्रियं परमप्रेमास्पदं त्वां दिदृक्षते द्रष्टुमिच्छतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ हे नाथ । उत्तमश्लोकस्य तव जनेषु भक्तेष्वेव सख्यं मम भूयात् । त्वन्मायया त्वच्छक्त्या देहादिष्वासक्तं चित्तं येषां तेषु भगवद्विमुखेषु न भूयात् ॥ २७ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यामेकादशोऽध्यायः ॥ ६-११ ॥ ॥ ॥

॥ हरि ॐ ॥ श्रीविजयादिकं मृत्युं । वरं श्रेष्ठं महापुरुषं श्रीविष्णुं । अप्सु प्रलयोदकेषु ॥ १ ॥ युगांताग्निवत्कठोरा जिव्हाः शिखा यस्य तत आविद्ध्य भ्रामयित्वा विनद्य सिंहनादं कृत्वा ॥ २ ॥ वज्रींद्रः । खे आकाशे । आपतंतमागच्छंतं । ज्वालितमत एव महोल्कवद्दुष्प्रेक्ष्यं । तत् शूलं निरीक्ष्य । अजातविप्लवोऽभ्रांतः सन् । शतं पर्वाणि यस्य तेन । उरगराजो वासुकिस्तस्य भोगो देहस्तदाकारं ॥ ३ ॥ संरब्धःकुपितो हनौ कपोलप्रांते ॥ ४ ॥ ५ ॥ हे हरे इंद्र । स्वशत्रुं मां ॥ ६ ॥ वृत्र-

चित्कुत्रापि । आततायिनां शस्त्रपाणिनां । युयुत्सतां योद्धृणां जयः सदा नियमेन न वै नैव स्यात् । किं त्वेकत्रैकदा । कदाचादति यावत् । पराजयोऽपि स्यात् । उक्तस्यापवादमाह ॥ विनेति । परमपुरुषस्य विष्णोरेकस्यैव सर्वदा जय इति भावः ॥ ७ ॥ स भगवत एव सार्वकालिको जयोऽन्येषां तु कदाचिदित्येतत्कुत इत्याशंक्य तस्य स्वतंत्रत्वादन्येषां तदधीनत्वाच्चेत्याह ॥ लोका इति सप्तभिः । यस्य वशे स्थिता एव स्वयं विवशा भगवदधीनत्वमजानंतः संतः श्वसंति चेष्टंते । द्विजाः पक्षिणः । शिचा जालेन कालः कलयति । भगवानिह जयादौ कारणं ॥ ८ ॥ ननु भगवतो जयादिकारणत्वं न युज्यते । जितोऽहं पराजितोऽहमिति जीवस्यैव तद्धेतुत्वोपलंभादित्याशंक्य सा भ्रांतिरित्याह ॥ ओज इति । प्राणं पूर्णानंदमोज आदि शयंतं भगवंतं जयादिहेतुमाविज्ञाय जन आत्मानं स्वात्मानं हेतुं मन्यते । यतो जडोऽज्ञ इत्यर्थः ॥ ९ ॥ भूतानां भगवदधीनत्वं दृष्टांताभ्यामाह ॥ यथेति । ईशतंत्राणि भगवदधीनानि ॥ १० ॥ ननु भूतानां प्रकृतिपुरुषादि परतंत्रजन्मादिमत्त्वात्कथमीशतंत्राणीत्युच्यत इत्यत आह । पुरुषो-हिरण्यगर्भः प्रकृतिश्चेतनो व्यक्तः शेष आत्मा वायुर्भूताभिमानिनश्चेंद्रियाभिमानिनश्चाशय इंद्रश्च ॥ तदुक्तं ॥ हिरण्यगर्भः पुरुष इत्यादि । एते हिरण्यगर्भादयो यस्य भगवतोऽनुग्रहं विनाऽस्य जगतः सर्गादौ न शक्नुवंति । ॥ तदुक्तं ॥ द्रव्यं कर्म च कालश्चे-त्यादि ॥ ११ ॥ ननु यदुक्तं हिरण्यगर्भादयो न शक्नुवंतीति । तदयुक्तं । तेषां भगवदभिन्नत्वादित्यत आह ॥ अविद्वानिति । एवमुक्तप्रकारेणात्मानं सर्वांतर्यामिणमीश्वरमनीशं जीवाभिन्नं यो मन्यते सदाऽविद्वान्मिथ्याज्ञानीत्यर्थः । जीवेश्वराभेदे विरोध-स्फुरणाद्यानीशमीश्वरामिति चोक्तं । तथा चोक्तं । अनीशं जीवरूपेण परमात्मानमीश्वरं । ये मन्यंते तान्समीक्ष्य स्नेहान्निरयभाग्भ-वेदिति । ननु पित्रादयः स्रष्टारो दृश्यंते । व्याघ्रादयश्च हंतारो दृश्यंते । अतः कथं भगवानेव सर्वे कारणमित्यत आह ॥ भूतै-रिति । स्वयमीश्वरः ॥ १२ ॥ ननु त्वया पराजितस्य मम जयादि शंकैव नास्ति । किंतु बलाद्युद्धे प्रवर्तयसीत्यत आह ॥ आयुरिति । काले जयादिकाले यथा विपर्यया अकीर्त्यादयः ॥ १३ ॥ यस्मादेवं सर्वमीश्वराधीनं तस्मात्समस्यात् हर्षविषादहीनो भवेत् ॥ १४ ॥ समदृष्टावुपायमाह ॥ सत्त्वमिति । सत्त्वादि गुणाः प्रकृतेः स्वरूपभूता नात्मनो जीवस्य । तस्य चिदानंदमयत्वात् । तत्र गुणत्रयातीते जीवे साक्षित्वेन वर्तमानमात्मानं परमात्मानं यो वेद सः हर्षादिभिर्न बद्ध्यत इत्यर्थः ॥ १५ ॥ हर्षविषादनि-

वृत्तेन चाहमेव गुरुरित्याह ॥ पश्येति । वृकूणमायुधं शूलं भुजश्च यस्य तं ॥ १६ ॥ जयपराजययोरनित्यत्वं द्यूतरूपेणोपसंहरति ॥
प्राणग्लह इति । प्राणा एव गूलहायनो यस्मिन् । इषव एवाक्षा यस्मिन् वाहनान्येव । ततश्चाल्पमानान्यासनानि पलका यस्मिन् ॥
॥ १७ ॥ गतालीकं निष्कपटं । गतविस्मयो गताहंकारः ॥ १८ ॥ सिद्धो जीवन्मुक्तः । जीवन्मुक्ते जाति भेदे सिद्धः स्यात्साधि-
तेऽपि चेत्यभिधानात् । आत्मानं परमात्मानं भक्तः सेवितवानसि । भज सेवायामिति धातोः ॥ १९ ॥ वैष्णवीं विष्णुपत्नीं ज्ञान-
मोहिनीं भगवत्प्रसादाभावे ज्ञानविलोपकरीं मायां प्रकृतिगुणप्रवर्तकत्वेन तच्छब्दवाच्यां श्रीभूदुर्गारूपिणीं चित्प्रकृतिं भगवानतार्षीत्
भगवदनुग्रहं संपाद्याभिमुखीकृतवानसीत्यर्थः । वै शब्दस्तूक्तार्थस्य प्रमाणप्रसिद्धिद्योतकः ॥ तदुक्तं ॥ श्रीभूदुर्गेति या भिन्नेत्यादि ।
महापुरुषतामुत्तमभक्तत्वं ॥ २० ॥ रजः प्रकृतेरसुरजातेः सर्वात्मनि सर्वांतर्यामिणि ॥ २१ ॥ खातकोदकैर्गर्तादि जलोपमैः ।
स्वर्गादिभिः किं ॥ २२ ॥ युधं संग्रामाणां पती मुख्यौ ॥ २३ ॥ आविद्धय भ्रामयित्वा । कार्ष्ण्यायसं लोहमयं । हे मारिष
श्रेष्ठराजन् ॥ २४ ॥ करभोपमं करिकरसदृशं । करिकाये तु करभः करिपोतेऽपि तत्करमित्यभिधानात् ॥ २५ ॥ उत्कृंतं छिन्न-
मूलं ययोस्ताभ्यां रक्तं स्रवतीति तथा । छिन्नपत्रः छिन्नपक्षः । गोत्रः पर्वतः ॥ २६ ॥ अधरां हनुं अधरोष्ठं भूमौ कृत्वा । उत्तरां
हनुमूर्ध्वोष्ठं दिवि कृत्वा नभोवद्गंभीरेणागाधेन वक्त्रेण कालकल्पाभिर्मृत्युतुल्याभिर्दंष्ट्राभिश्च जगत्त्रयं ग्रसन्निव दृश्यमानो दैत्य
उल्बणया जिव्हया हनुद्वयं लिलेहेत्यन्वयः ॥ २८ ॥ अतिमात्रोऽत्युच्छ्रितो महान्कायो यस्य स वृत्रः । तरसा वेगेनाक्षिपन् चाल-
यन् निर्दरयन् विदारयन् जग्रास निजगार ॥ २९ ॥ महाप्राणो महाबलो महावीर्यो महाप्रभावः । महासर्पोऽजगरः ॥ ३० ॥
॥ ३१ ॥ महापुरुषेण कवचरूपेण श्रीनारायणेन सन्नद्धो दंशितः । योगमायाबलेनाणिमादि योगमहिमाबलेन ॥ ३२ ॥ बलभि-
दिंद्रः । उच्चकर्त चिच्छेद ॥ ३३ आशुवेगोऽतिवेगवान् । वज्रस्तस्य वृत्रस्य कंधरं समंतात्परितः परिवर्तमानश्चक्रवद्भ्रमन् कृंतन्
छिंदन् सन् ज्योतिषां सूर्यादीनामयने दक्षिणोत्तरगतिरूपे संवत्सरे योऽहर्गणः । षष्ठ्युत्तरशतत्रयात्मकः । तावताऽहर्गणेन वार्त्र-
हत्ये वृत्रहत्यायोगे काले न्यपातयत् । यद्वा । स्वार्थे तद्धितः । वृत्रहत्यायां वृत्रहननार्थं परिवर्तमान इत्यर्थः ॥ तथा चोक्तं ॥
संबंधितः समयेनेंद्र इत्यादि ॥ ३४ ॥ वार्त्रघ्नलिंगैर्वृत्रहंतृवीर्यप्रकाशकैर्मंत्रैः । वारहत्याय श्रवसे पृतना सहाय्याय चेत्याद्यैः । तमिंद्र-

मभिष्टुवाना अभितः स्तुवंतः । आत्मज्योतिर्जीवाख्यं तेजः स्वलोकं स्वेनाधिकृतं विद्याधरलोकं ॥ ३५ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां द्वादशोऽध्यायः ॥ ६-१२ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ ॥ क्षपयेन्महदप्यंहो हरिभक्तैः कृताक्रिया । अश्वमेधो यथेंद्रस्येत्यध्यायेऽस्मिन्निरूप्यते ॥ १ ॥ हे भूरिदार्थिनां बहुप्रद । निवृत्तेंद्रियाः स्वच्छचित्ताः ॥ १ ॥ ततः समुद्रतीरात् ॥ २ ॥ येन इंद्रेण तस्य हरेरिंद्रस्य । अर्कमर्कटमंडूकविष्णुवासववायवः । तुरंगसिंहशीतांशुयमाश्वहरयो दशेत्यभिधानं ॥ ३ ॥ दुःखहेतुं वक्तुं प्रस्तावकथामाह ॥ वृत्रविक्रमेत्यादिना । अर्थयन्प्रार्थयन् । ब्राह्मणवधात् । भीतः सन्नैच्छत् । हंतुमितिशेषः ॥ ४ ॥ ननु विश्वरूपं हतवतो तव वृत्रहनने का भीतिरित्यत आह ॥ भूरिति । अनुगृण्हद्भिर्मय्यनुग्रहं कुर्वाद्भिः स्त्र्यादिभिः । विश्वरूपवधोद्भवमेनः पापं विभक्तं विभज्य गृहीतं वृत्रहत्या क्व मार्ष्मि शोधयामि । सोऽब्रवीदिति शेषः ॥ ५ ॥ मा स्म भैर्भयं मा कार्षीः स्म ॥ ६ ॥ ७ ॥ यस्य हरेर्नामसंकीर्तनादेव ते शुध्यंति किं पुनस्तद्यजनेनेति भावेनाहुः ॥ ब्रह्मेति । श्वादः श्वपचः । यस्येत्यस्य तमित्यनेनान्वयः । इष्ट्वेति शेषः ॥ ८ ॥ अनुष्ठितेन कारितेन । स ब्रह्मेति ब्राह्मणजातेश्चरात्पृथग्ग्रहणं तद्वधस्य दोषाधिक्यज्ञापनार्थं ॥ ९ ॥ रिपुं वृत्रं । तस्मिन्वृत्रे । वृषाकपिमिंद्रं । वृषाकपिर्हरौशक्रेहरीतक्यांजनार्दन इत्यभिधानात् । तया ब्रह्महत्यया । नात्र तेजस्विन इंद्रस्य हत्यालेपस्तस्याः श्रेष्ठापराधत्वाभावात् । किंतु प्रारब्धसूचकत्वमेवेति इममर्थं प्रसिद्धिवाचकेन स्म हेति निपातसमुदायेन सूचयति ॥ तथा चोक्तं । प्रारब्धकर्मणैवैषां क्लृप्तदुःखस्य सूचकमित्यादि । ननु धैर्यादि गुणयुक्तस्य कुतो न निवृत्तिरित्यत आह ॥ ह्रीमंतमिति । लोकनिंदयेति शेषः ॥ ११ ॥ रूपिणीं मूर्तिमतीं यक्ष्मग्रस्तां । असृक् पटां रक्तरंजितवस्त्रां रजस्वलामिव ॥ १२ ॥ मीनस्य गंधो यस्य स मीनगंधी । स चासावसुश्च निःश्वासवायुस्तस्य गंधेन ॥ १३ ॥ प्रागुदीचीमैशानीं मानसं नाम सरः ॥ १४ ॥ स इंद्रः । सहस्रवर्षाणि पुष्करनालस्य पद्मनालस्य तंतुष्ववसत् । उपान्वध्याङ्वस इति तंतूनां कर्मत्वं । कथं भूतः । अलब्धो भोगो येन सः । कुतः । यद्यस्मादिह जले वसन् । अग्निदूतश्च स्वयमग्नीश्च स्वदत्तस्य हविर्भागनेतुर्जले प्रवेशाभावात् । न लब्धभोग इत्यर्थः । पाठांतरे न लब्धो यज्ञभोगो येन सः । अद्भिर्दैवैरलक्षितोऽज्ञातो देवानामप् शब्दवाच्यत्वं च । आप इत्येव देवानां

सर्वेषां प्रददौ हरिः । स्वकीयमेवमन्यानि पृथक् पृथगदात्प्रभुरिति प्रमाणसिद्धं । अङ्गिराद्वृतत्वादलक्षित इति वा । ब्रह्मवधात्त-ज्जन्यात्पापान्विमोक्षं विमोक्षोपायं ॥ १५ ॥ त्रिनाकं न अकं दुःखं यस्मिन्निति नाकः पुण्यलोको भूलोकापेक्षया तृतीयं स्वर्ग-लोकं । त्रिदिव शब्दवदयं शब्दो ज्ञातव्यः । यद्वा । त्रि शब्दवाच्यैर्देवैरधिष्ठितं । नाकं स्वर्गं ॥ तदुक्तं ॥ आदित्या वसवो रुद्रास्त्रिविधा हि सुरा यतः । मरुतश्चैव विश्वे च साध्याश्चैव तु तद्गताः । अतस्त्रय इति प्रोक्ताश्चत्वारो मानुषाः स्मृता इति स्कांदे । यद्वा । त्रिनाकं लोकत्रयं । त्रि शब्दस्थाने च शब्दं केचित्पठंति । स चावधारणार्थस्तावदित्यनेन संबध्यते । तावदेवेंद्रागमनपर्यंतमेव शशास न सर्वकालमित्यर्थः । यद्वा । नहुष एव शासनदेवाः । तेषां तादृश व्रतसद्भावादित्यर्थः ॥ तथा चोक्तं ॥ नान्यस्य पद-माप्स्यंति तद्देवानां व्रतं परं । तस्मात्तं नहुषं शक्रपदे निदधुरीश्वरा इति । ननु मनुष्यस्य कुतः स्वर्गराज्यमित्यत आह ॥ विद्येति । विद्यादिभिरनुभावः स्वर्गपालनसामर्थ्यं यस्य सः । तर्हि तस्मिन्सति कथमिंद्रस्य पुनः स्वर्गप्राप्तिरित्यत आह ॥ स इति । स नहुषः संपदैश्वर्याभ्यां यो मंदस्तेनांधबुद्धिर्यस्य सः । इंद्रपत्न्या च शच्या तिरश्चां गतिं सर्पयोनिं नीत उपायेन प्रापितः । अत्रेय-मनुसंधेया कथा पौराणिकी बुधैः । कदाचिन्नहुषः प्राह शचीमैश्वर्यगर्वितः । इंद्रमां भज कल्याणीत्यथ शच्याऽतिभीतया । समा-वेदितवृत्तांतो बृहस्पतिरुवाच तं । शिबिकां ब्राह्मणैर्वाह्यामारुह्य त्वां समागतं । भजिष्यामीति तं ब्रूहि ततोऽसौ कुपितैर्द्विजैः । शप्तः पतिष्यति क्षिप्रमित्युक्त्वा सा ययौ नृपं । तयोक्तं नहुषः श्रुत्वा प्रतिजग्राह सादरं । वाहयामास शिबिकामगस्त्यादीन्महामुनीन् । तदा क्षिप्रं सर्प सर्पेत्यगस्त्यं स्वपदाऽहनत् । सर्पो भवेति तं शप्तो मुनिना नहुषः क्षणात् । पापात्माऽजगरो भूत्वा जनानां पश्यता-मिति ॥ १६ ॥ तत इंद्रः स्वर्गं गतः प्राप्तः । कथं भूतः । ब्रह्मगिरा ब्राह्मणवाक्येनोपहतः सन् । ऋतं भर ध्यानानिवारितांहः । श्रीहरिः सर्वगत इति प्रल्हादोक्तवचनं सत्यं कर्तुं स्तंभादाविर्भूतत्वादृतंभरः सत्यपालकः श्रीनृसिंहः । तस्य ध्यानेन निवारितमघं येन सः । उपमर्दितप्रारब्ध इत्यर्थः ॥ तथा चोक्तं ॥ स्मरणात्तु नृसिंहस्य शक्रोमुक्तो बृहद्वधादिति । इंद्रस्य प्रारब्धोपमर्द एव तदन्यस्याश्लेषात् । श्रेष्ठापराधान्नान्यदोषस्य लेपस्तेजीयसां निर्णयोऽयं हि शास्त्रमित्युक्तेरिति भावेनाह ॥ पापास्विति । पापो ब्रह्महत्याभिमानी पुरुषस्तमिंद्रं नाभ्यभूत् तस्याभिभवं नाकरोत् । कुतः । दिग्देवतया प्रागुदीच्यां दिशि स्थिते रुद्रेण तदंतर्या-

मिणा श्रीनरसिंहेन च । विष्णुपद्या श्रीविष्णुपादावलंबिन्या महालक्ष्म्या मानससरे मिलितया गंगया चावितं रक्षितं संतमत एव पापपुरुषो हतौजा नष्टबलः ॥ १७ ॥ अधिकार्युत्तमस्य त्रिलोकरक्षणे भगवता नियुक्तस्येंद्रस्य तत्कंटकोद्धारेण पापलेपाभावेऽपि लोकसंग्रहार्थं तत्प्रायश्चित्तत्वेनाश्वमेधानुष्ठानप्रकारमाह ॥ तमित्यादिना । ब्रह्मर्षयो ब्रह्मज्ञानसंपन्नाः । मुनयः । ब्रह्मपदस्य ऋषिपदेन संध्यभावो वा । तत्सद्भावेऽपि तत्सप्ताक्षरपादत्वं छांदसं । न वा एकेनाक्षरेण छंदांसि वियंति न द्वाभ्यामिति श्रुतेः । पुरुषस्य हरेराधानं यस्मिन् ॥ १८ ॥ सर्वदेवानां प्रधानश्चांतर्यामी च तस्मिन् । मयं प्रधानमुद्दिष्टमिति वचनात् । सर्वभूतमयात्मनीति पाठेप्ययमेवार्थः । ब्रह्मवादिभिर्वितितेऽनुष्ठितेऽश्वमेधे महेंद्रेणेज्यमाने पुरुषे सति ॥ १९ ॥ तेनैव पुरुषेणैव शून्यापनीतो नाशित इत्यर्थः ॥ २० ॥ मरीचिमिश्रैर्मरीचिमुख्यैरधियज्ञं सर्वयज्ञभिरुत्कृष्टत्वप्रवर्तकत्वादेरधियज्ञ शब्दवाच्यं । सर्वांतर्यामिणं । प्राणिनां देहगो विष्णुरधियज्ञ इतीरित इति वचनात् । नात्राव्ययीभावः किंत्वधिगतो यज्ञामिति प्रादिसमासः । अधिष्ठितो यज्ञोऽनेनेति बहुव्रीहिर्वा । अतो न कश्चित्क्षुद्रोपद्रव इति बोध्यं । इंद्रो महानासेत्यनेन इंद्रो वै वृत्रं हत्वा महानभवदित्यादि श्रुतिरुक्तार्थसंवादिनीति सूचयति ॥ २१ ॥ पाठादि विधातुमाख्यानं स्तौति ॥ इदमिति । प्रक्षाल्यतेऽनेनेति प्रक्षालनं । तीर्थपदस्यानुकीर्तनं यस्मिन् । भक्तेरुच्छ्रयो यस्मिन् यस्माद्वा भक्तजनानामनुवर्णनं यस्मिन् । महेंद्रस्य मोक्षो यस्मिन् । मरुत्वत इंद्रस्य विशेषेण जयो यस्मिन् । इंद्रियं तत्पाटवकरं । इंद्रियसंबंधीति वा । आयुषमायुष्यं । अनेनेंद्रोपाख्यानश्रोतॄणामपि सर्वानिष्टनिवृत्त्युक्तत्वान्महात्मन इंद्रस्य न पापलेपोऽस्ति । किंतु लोकसंग्रहायैव प्रायश्चित्तानुष्ठानमित्येतद्दृढीकृतं वेदितव्यं ॥ तथाचोक्तिः । इंद्रोप्यवाप स्वस्थानमिष्ट्वा विष्णुं विपापकः । धर्मवृध्यर्थमेवैतत्पापमासीच्छचीपतेः । न हि लोका वनं प्राप्तं त्रैलोकेशस्य वज्रिणः । वृत्रं हत्वा महानासेत्यादि वेदपदं च यत् । क्वचित्पापं च पुण्यानां वृद्धये भवति स्फुटं । वृत्रं हत्वा यथेंद्रस्य जना धर्माभिवृद्धये । देवानां वा मुनीनां वा भवेदेवं न वै नृणां । पापं यत्पुण्यमेतच्चासुराणां विलोमतः । एवं हि स्कांदवचनं न पापं तच्छचीपतेरिति ॥ २२ ॥ २३ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ ६–१३ ॥ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ चित्रकेतुप्रसंगोक्तिरितोऽध्यायचतुष्टये । पुत्रादि ममता चित्रकेतोरिव शुचां पदं ॥ तस्माद्भूभूषुणा

त्याज्येत्यध्यायेऽस्मिन्निरूप्यते ॥ १ ॥ नन्वहं हरे तव पादैकमूलदासानुदासो भवितास्मभूय इत्यादि वृत्रवाक्यपर्यालोचनया तस्य भगवद्भक्तत्वं प्रतीयते । भक्तत्वं च द्विविधं । नारायणायनत्वं नारायणपरायणत्वं चेति । वृत्रस्यासुरजातित्वेन नोभयमपि संभवतीति भावेन राजा पृच्छति ॥ रजस्तमःस्वभावस्येति सप्तभिः । तत्र तावन्नारायणपरायणत्वासंभवं कैमुत्येनाह द्वाभ्यां ॥ १ ॥ शुद्धं सत्त्वं शरीरोपादानत्वेन येषामत एवामलात्मनामदुष्टमनसामेतादृशानामपि देवानामृषीणां च मुचकुंदचरणे भक्तिर्नारायणपरयणत्वं नोपजायते । ब्रह्मादीनां केषांचिन्नारायणपरायणत्वात्तद्व्यावृत्त्यर्थं ॥ प्रायेणेति । रजस्तमःस्वभावो यस्यासुरजातेरित्यर्थः । अत एव पाप्पनो दुष्टस्य वृत्रस्य नारायणे दृढामतिरखंडितभक्तिः । नारायणपरायणंत्व कथमभूत् । न युज्यत इत्यर्थः । नारायणपरायणत्वाभावेऽपि नारायणायनत्वं भविष्यतीत्याशंक्य नारायणपरायणत्ववत्तदपि दुर्लभमित्याह ॥ रजोभिरिति त्रिभिः । पार्थिवै रजोभिः परमाणुभिः समा असंख्याता अनंता इत्यर्थः । जंतवो जीवास्तेषां मध्ये ये केचन कतिपया मनुजादय एव श्रेयो धर्ममीहंते कुर्वंति । असुरादीनां धर्मविमुखत्वादिति भावः ॥ २ ॥ ३ ॥ प्रायो मुमुक्षव इत्यत्र स आत्मा तत्त्वमसीत्यत्रेवाकारप्रश्लेषेणापि पदच्छेदोऽभिप्रेतः । मुमुक्षु शब्देन चापरोक्षज्ञानित्वलक्षणजीवन्मुक्तीच्छा विवक्षिता । ततश्चायमर्थः । तेषां मनुजादीनां मध्येऽमुमुक्षवः प्रायो बाहुल्येनामुमुक्षवस्तु केचनैव । मनुजानां प्रायः प्रवृत्तिधर्मरुचित्वादिति भावः । मुमुक्षूणां जीवन्मुक्तेच्छूनां सहस्रेषु कोचिदेव प्रयतते । प्रयतमानेष्वपीति वाक्यशेषः । कश्चिदेव मुच्यते जीवन्मुक्तो भवति ॥ ४ ॥ मुक्तानां जीवन्मुक्तानां सर्वेषामपि सिद्ध्यति । सिद्धिपदोदिता स्वयोग्यानंदप्राप्तिलक्षणा मुक्तिर्भवति । सिद्धिं गताः सर्वेऽपि नारायणायनाः । शांतात्मानश्चेति मध्ये ग्राह्यं । प्रेत्युपसर्गस्वारस्यात् । नारायणविषयकमयनं ज्ञानं येषां ते तथोक्ताः । शांतो भक्तिपूर्णः । आत्मा मनो येषां ते तथोक्ता इत्यर्थः । सिद्धानामुक्तविशेषणद्वयोपेतमुक्तानां कोटिष्वपि नारायणपरायणः प्रशांतात्मा सुदुर्लभः । क्वाचिदेव ब्रह्माद्याः केचिदेव नारायणपरायणाः प्राशांतात्मानश्चेति यावत् ॥ तथा चोक्तं गीताया ॥ मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यततीत्यादि ॥ ब्राह्मे च ॥ अनंतानां तुऽजीवानां यतंतं केचिदेव तु । मुक्त्यै तेषु च मुच्यन्ते कोचिन्मुक्तेषु स्फुटं । केचनैव हरिं सम्यक् ब्रह्मरुद्रादयो विदुः । अन्येषां यावता मुक्तिस्तावत्ज्ञानं हरौ परमिति ॥ सत्तत्त्वे च ॥ सर्वे मुक्ता हरौ भक्तास्तेषु ब्रह्मैव मुख्यतः । विष्णोः परमभक्तस्तु

तस्माज्जीवघनो मत इति ॥ तात्पर्ये च ॥ नव कोट्यस्तु देवानामित्यादि । नारायणायना देवा इत्यादि । एतन्निर्धार्य मनसि निधायैव व्याख्यातं च गीतातात्पर्यटीकायां जयतीर्थचरणैः । जीवन्मुक्तानां सर्वेषामपि सिद्धिपदोदिता मुक्तिर्भवति । सिद्धिं गताः सर्वेऽपि नारायणायनास्तत्ज्ञानादिमत्त्वात् । नारायणपरायणस्तु सुदुर्लभ इत्यर्थः । अनुव्याख्याने मुक्तानां वैराग्यभक्त्यादि साधनतारतम्यपरत्वेनोदाहृतोऽयं श्लोकः । सुधायां प्रकारांतरेण व्याख्यातः । मुक्तानां शरीराद्यभिमानरहितानां सिद्धानां ज्ञानिनां कोटिष्वपि नारायणपरायणः प्रशांतात्मा सुदुर्लभः क्वचिदेव । नारायणायनाः शांतात्मानस्तु सर्वेऽपीति स्फुटं । तारतम्यं प्रतीयते । अत्र विशेषणद्वयेन वैराग्यभक्ती कथ्येते इति ॥ सन्न्यायरत्नावल्यां तु । मुक्तानां मध्ये ये उद्योगातिशयेन सम्यगाविर्भूतस्वयोग्यानंदासिद्धास्तेषां कोटिष्वपि नारायणैकायनत्वेन नारायणपरायणो यः सुदुर्लभः स च ब्रह्मादिरेव भवितुमर्हति । अन्येतु नारायणायना एव । एषः श्लोको जीवन्मुक्तानामपि ज्ञानादीनां तारतम्यप्रतिपादकत्वेन योजितव्य इति । अत्र गतासूनगतासूंश्च नानुशोचंति पंडिता इतिवद्यथा सिद्धेषु नारायणपरायणो दुर्लभः । एवं चेतनेषु नारायणायनोऽपि दुर्लभ इति बुद्ध्या विविच्य दृष्टांतिकदार्ष्टांतिकभावेन व्याख्येयं । अन्यथा देवानामिति श्लोकेनैव नारायणपरायणदौर्लभ्यस्योक्तत्वेन पौनरुक्त्यापातात् । प्रकृतानुपयोगाच्च ॥ ४ ॥ ५ ॥ उपसंहरति ॥ वृत्र इति । तु शब्देनात्यंतानुपपत्तिं सूचयति । तामेवाह ॥ पाप इत्यादि विशेषणद्वयेन । दृढमतित्वोपपादनार्थमुल्बणे संग्राम इति । अल्पाधिकारिणो महापदि भगवद्विस्मरणसंभवादिति भावः ॥ ६ ॥ न चेंद्रभिया श्रीकृष्णं शरणं गत इत्याह । पौरुषेण पराक्रमेण । यद्वा । परमात्मविषयकस्नेहेन । अहो दानवसिद्धोऽसीत्युक्तत्वात् ॥७॥ वृत्रस्य शापवशेनासुरदेहस्य संभवेऽपि स्वभावतो देवत्वेन नारायणायनत्वलक्षणं भक्तत्वं युज्यत एव ॥ ८ ॥ देवाः शापाभिभूतत्वात्प्रल्हादाद्या बभूविरे । अतस्तद्व्यतिरेतेषां नान्यथा व्यत्ययो भवेदित्याशयवान् शुकस्तस्य पूर्वजन्मवृत्तांतमाह ॥ शृणुष्वेत्यादिना । यथा यथा तच्छ्रुतं॥९॥१०॥ भार्यासह सहस्राणां दशसहस्राणि कोटिरित्यर्थः । सांतानिकः स्वयं संतानार्होऽपि तासु संततिं न लेभे । सर्वास्ता वंध्या एव । दैवयोगेन मिलिता इति भावः ॥११॥ तदेवाह ॥ वंध्यापतिरिति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ उपासीदत्तत्समीपे उपविवेश । समाहितः संशयतः ॥१५॥१६॥ तथा शब्दः समुच्चये । ते तवात्मनो भवतः प्रकृतीनां चानामयमारोग्यं स्वस्ति शुभं । अपि

किं प्रकृतिविषयककुशलप्रश्नेन किं प्रयोजनमित्याशंक्य प्रकृत्यधीनमेव हि राज्यमिति सदृष्टांतमाह ॥ यथेति । यथा महदहंकारपृथिव्यादिभिः सप्तभिः पुमान् जीवो नित्यं गुप्तो भवति । न तु तद्व्यतिरेकेण क्षणमपि तिष्ठति । एवं राजा च । सप्तभिः स्वाम्यामात्योजनपददुर्गं द्रविणसंचयः । दंडो मित्रं च तस्यैता सप्तप्रकृतयो मता इत्युक्तलक्षणाभिर्नित्यं गुप्तः सन् आत्मानं प्रकृतिष्वद्धा साक्षान्निधाय तदंतर्वर्तिनं कृत्वा श्रेयो राज्यसुखं प्राप्नुयादित्यर्थः । स्वामी गुरुः स्वयं वा मंत्रसहायो मंत्री कर्मसहाय आमात्य इति भेदः ॥ ॥ १७ ॥ प्रकृतीनामपि राजानुवर्तनमेव श्रेयः साधनमित्याह ॥ राज्ञ इति । हे नरदेव प्रकृतयोऽपि राज्ञ आसमंतात्प्रीति हेतवो भवंति चेच्छ्रेयः । आप्नुयुरित्यस्यानुकर्षणार्थस्तथा शब्दः ॥ १८ ॥ दाराश्च सुताश्च आमात्याश्च श्रेण्यो राज्ञः समानवयसः श्रेणयस्त्वंगरक्षका इत्युक्तलक्षणाः पौराः पुरवासिनः । जनपदस्तत्तद्देशाधिकारिणः । आत्मा मनः । एते सर्वे वशवर्तिनोऽपि किं मनोजयप्रश्ने किं कारणमित्यत आह ॥ यस्येति । यस्यात्मा मनोऽनुवशोऽनुवर्ति आधीनं स्यात्तथा चेत् । इमे सर्वे तस्य वशगा भवंति । क्रोधलोभाद्यभिभूतत्वेन मनोजयशून्यस्य सर्वे भृत्यादयः प्रतिकूला भवंतीति भावः । किंच सपालाः साधिपतयः । लोकाः प्रजा अतंद्रिता अप्रमुक्ताः संतस्तस्य बलिं करं प्रयच्छंति ॥ १९ ॥ २० ॥ आत्मा भवान् आत्मनो न प्रीतये भवति न तुष्यति । तत्किं परतो वा स्वतोवा किंचालब्धकामं त्वां लक्षये । कुतः । येन चिंतया शबलं विच्छावं मुखं लक्षये ॥ २१ ॥ विदुषा सर्वज्ञेनापि त्वया विकल्पितः पृष्ठः ॥ २२ ॥ अलब्धकामत्वं कथयन् पुत्रं याचते ॥ भगवन्निति चतुर्भिः ॥ २३ ॥ आत्मनि मनसि ॥ २४ ॥ अप्रजमपुत्रं । क्षुत्तृड्भ्यामन्नपानकामं । अपरे स्रक्चंदनादयो यथा न सुखयंति तथा तत्तस्मान्नः पाहि ॥ २५ ॥ तदेवाह ॥ पूर्वैरिति । पूर्वैः पित्रादिभिः सहागतं प्राप्तं तमो नरकं प्रजया यथा तरेम तत्तथा विधेहि ॥ २६ ॥ त्वाष्ट्रं त्वष्टृदेवताकं ॥ २७ ॥ ज्येष्ठा प्रथमोढा श्रेष्ठा गुणैः । यज्ञोच्छिष्टं यज्ञशेषं ॥ २८ ॥ जन्मना हर्षं मरणेन शोकं प्रददातीति तथा इति । एवमुक्त्वा ययौ ॥ २९ ॥ शूरसेनस्य शूरसेनाधिपतेः । तेजसा वीर्येण यो गर्भः स वव्रधे ॥ ३० ॥ ३१ ॥ शूरसेनानां शूरसेनविषस्थानां प्रजानां ॥ ३२ ॥ जातकं जातकर्म ॥ ॥ ३४ ॥ कीदृशं जातकर्म । धन्यं धनकरं यशस्यं यशस्करं । आयुष्यं आयुष्यकरं ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ निःस्वस्य दरिद्रस्य ॥ ३६ ॥ मोहस्य समुद्भवो यस्मिन्प्रजाकामरूपो ज्वरस्तापः ॥३७॥

प्रजावति पुत्रसंपन्ने । दार इत्येकवचनमार्षं । अनपत्येनापुत्रत्वनिमित्तेन ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ गृहिण्येव गृहं दारेष्वपि गृह इत्यमरः । पतिसंमता न भवतीत्याग्रहसंमता तां ॥ ४० ॥ स्वामिनः स्नेहाभावे दासित्वमप्रयोजकमित्याह ॥ दासीनामिति । दास्या दासी यथा तथा वयं दुर्भगाः ॥ ४१ ॥ न संमता वृत्तिर्जीवनं यासां तास्तथोक्तास्तासां वंध्यत्वादिति भावः ॥ ४२ ॥ विद्वेषेण नष्टा मतिर्यासां ताः क्रूरचित्तत्वेन हेतुः स्त्रिय इति । गरं विषं । दुर्मर्षा असहमानाः ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ धात्रीं स्तनपायिनीं ॥ ४५ ॥ उद्गततारे कनीनके ययोस्ते लोचने यस्य तं ॥ ४६ ॥ विभ्रष्टः शिरोरुहा अंबरे च यस्याः सा तथा ॥ ४७ ॥ ताश्च सपत्न्योऽपि व्यलीकं मृषैव रुरुदुः ॥ ४८ ॥ न लक्षितोऽ ज्ञातोंऽतको मृत्युहेतुर्यस्य तं । अनुगताश्च ते प्रकृतय आमात्या द्विजाश्च तैर्वृतः । अनुप्रकृतिरिति पाठेऽनुगताः प्रकृतयो यस्य ॥ ४९ ॥ बाष्पकलाभिरश्रुबिंदुभिरुपरोधतः संवृतत्वेन निरुद्धो कंठो यस्य ॥ ५० ॥ उरुशुचार्पितं बहुशोकेन व्याप्तं । एकसंतितिमेकमेव संततिरूपं ॥ ५१ ॥ विमलास्रजो येषु तान्केशान् ॥ ५२ ॥ शोकप्रकारमेवाह ॥ अहो इति । हे विधातः । जगत्कारणपरमेश्वर । त्वमात्मन् । तव सृष्टेरप्रतिरूपमननुरूपमीहसे चेष्टसे । तदेवाह । अनु परे वृद्धे जीवति सति । अपरस्य बालस्य वा मृतिस्तथा हि । वृद्धस्य सृष्टिसामर्थ्याभावे बाले च मृते सति तव सृष्टिर्नष्टा स्यादित्यर्थः ॥ ५३ ॥ सांप्रतं स्वसृष्टेर्विपरीतोऽस्ति चेत्तत्राह ॥ विपर्यय इति । विपर्ययो विपरीतोऽस्ति चेत्तर्हि । त्वं प्राणिनामतिदुःखकारित्वात् । ध्रुवं परः शत्रुरसि । न तु कृपालुरित्यर्थः । यद्वा । अननुरूपमीहमानत्वादतिबालिशो जडादपि जड इत्युक्तं । कथं तर्हि बालिशो न स्यामित्यत आह ॥ विपर्यय इति । विपर्ययश्चेदुक्तादन्यथा चेत् । पूर्वतनस्य पूर्वमृतिः पश्चात्तनस्य पश्चान्मृतिश्चेदिति यावत् । तर्हि तं ध्रुवं निश्चितं । परो बालिशादन्यः प्राज्ञोऽसि । स्वसृष्टिप्रातिकूल्यनाचरणादित्यर्थः । अत्र परमविवेकिनो भवतः पुत्रशोकवशादापद्यमानं बालिशत्वादिकं न वास्तवं मंतव्यमिति विशेषणं तु शब्देन सूचयति ॥ तथा चोक्तं ॥ संतापक्रोधेत्यादि । ननु जीवकर्मानुसारेण जन्मादि कुर्वतो मम कोऽपराध इत्यत आह ॥ नहीति । पुत्रे जीवत्येव पिता म्रियते । पितरि जीवत्येव पुत्रो जायत इति क्रमो नास्ति । कर्माधीनत्वादिति चेत्तर्ह्यात्मकर्मभिरेव तज्जन्मादिकमस्तु । किं त्वया कृत्यं । ननु मयेश्वरेण विना जीवैः कर्मभिः कथमिदं सिद्ध्येदिति चेत् । भवतु नाम । तथाऽपि निजसर्गवृद्धये ते त्वया यः स्नेहपाशः कृतस्त-

मिममेव स्वयं विवृश्चसि भिनत्सि । इत्याक्रोश इति । न ह्येवंविधदुःखं दृष्ट्वा कश्चिदपि पुत्रादिषु स्नेहं करिष्यतीति भावः ॥ ५४ ॥ अप्रजानां पुत्राणां दुस्तरमकरुणेन यमेन सह । यद्वा । दूरं न याहि । कुतोऽकरुणेन यमेन यस्य यमस्याकरुणत्वादित्यर्थः ॥ ५५ ॥ अशनया क्षुधात्तनूज हे पुत्र । नाहं प्रथमं त्वत्पार्श्वमागता सती तव मुग्धं सुंदरं स्मितं यस्मिन् । मुग्धः सुंदरमूढयोरिति विश्वः । मुदिते प्रसन्ने वीक्षणे यस्य तद्वक्त्रं ददृशे दृष्टवत्यस्मि ॥ ५६ ॥ इदानीमपि कला अव्यक्तमधुरा गिरो न शृणोमि । ध्वनौ तु मधुरास्फुट इत्यमरः । तर्हि किमपुनरन्वयं पुनरागमनं यथा न भवति तथाऽन्यलोकं गतोऽसि । कीदृशोऽघृणेन यमेन नीतः सन् ॥ ५७ ॥ अचेतनं बुद्धिशून्यं । अनायकं बोधकरहितं ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ ६-१४ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ सत्संगतिश्चित्रकेतोरिव संतापहारिणी । संसारदावदग्धस्येत्यध्यायेऽस्मिन्निरूप्यते ॥ १ ॥ तत्रांगिरोनारदावागत्य किं चक्रतुरित्यत आह ॥ ऊचतुरिति । मृतकोपांते शवसमीपे ॥ १ ॥ यमनुशोचस्ययं तव कः कीदृशो बंधुः स्यात् । त्वं चास्य बंधूनां मध्ये कतमः सृष्टौ प्रवाहरूपायां । अयं च मम पुत्रोऽहं चास्य पितेति चेत्तत्राहतुः ॥ पुरेति । ये पूर्वे जन्मनि यं पित्रादिरूपेण संयुक्ता आसन् । त एव मरणेन ततो विमुक्ताः संतो वर्तमानजन्मनि कदाचित्तस्यैवान्यस्य वा पुत्रादयो भवंति । अतो नायं नियम इति भावः ॥ २ ॥ तमेवाभिप्रायं प्रकटयतः ॥ यथेति । स्रोतसः प्रवाहस्य वेगेन वालुका वियुज्यंते । संयांति संयुज्यंते । यथा कालेन कालवेगेन तत्प्रेरकेण श्रीहरिणा च निमित्तेन देहिनो जीवा अपीत्यर्थः ॥ ३ ॥ तथाऽप्येतावंतं कालं मम पुत्रो नाभूत् । वार्धिके च जातो मृत इति दुःखमिति चेत्तत्राहतुः ॥ यथेति । धानासु बीजेषु धाना बीजांतराणि भवंत्युत्पद्यंते । कासुचित्कदाचिन्न भवंति नोत्पद्यंते नश्यंति च । न तु भवंत्येवेति वा नियमः । एवमेव भूतानि पुत्रादि रूपाणि भूतेषु पित्रादिषु । अतो धानानां जन्यजनकभावेऽपि यथा पितृपुत्रादि भावो नास्ति । एवमत्रापीत्यतो न शोकः कार्य इति भावः ॥ ४ ॥ पितृपुत्रादि भावाभावमेव स्पष्टयतः ॥ वयमिति । भो राजन् । तुल्यकाला वर्तमानकालीना अस्मदादयो जन्मनः प्राक् मृतेः पश्चाच्च यथा न पित्रादि भावापन्ना एवमधुनाऽपीति विद्धीत्यर्थः ॥ ५ ॥ यद्येवं तर्ह्यहमस्य जनकः पालक

इत्यभिमानो भूतानां कथमुपपद्यत इत्याशंक्य भगवता निमित्तेन स्वीकृतत्वादित्याहतुः ॥ ॥ भूतैरिति । नन्वीश्वरस्य सृष्ट्यादिभिः साध्यमस्ति चेदपूर्णकामता प्राप्ता । नास्ति चेत्कुतस्तत्र प्रवृत्तिरित्यत्राहतुः ॥ अनपेक्षोऽपीति । निरपेक्षो बाल इव लीलाः करोतीत्यर्थः । एवं सर्वकारणाद्भगवत एव भजनीयो न शोकेन प्रयोजनमिति भावः ॥ तथा च श्रुतिः ॥ नाना ह्येनं व्यपदिशंति पितेति पुत्रेति भ्रातेति ॥ वाराहे च ॥ पुत्रभ्रातृसखित्वेन स्वामित्वेन यतो हरिः । बहुधा गीयते देवै र्जीवांशस्तस्य च त्विति । ॥ ६ ॥ ननु भूतैर्भूतानि भूतेशः सृजतीत्याद्युक्तं । चेतनानां नित्यत्वान्नित्यो नित्यानां चेतनश्च चेतनानामित्यादि श्रुतेरित्याशंक्यायं जन्मादि व्यवहारो देहनामेव न त्वात्मन इत्याहतुः ॥ देहेनेति । देहिनः पितुर्देहेनैव देहिनः पुत्रस्य देहो मातुर्देहादभिजायते । यथा बीजादेव बीजं जायते । देही तु शाश्वत एव । अर्थो भूम्यादिर्यथा तद्वदित्यर्थः ॥ ७ ॥ ननुजन्मादि व्यवहारो देहानामेव न त्वात्मन इत्येतदयुक्तं । देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽभावात् । न च तं स्वशरीरात्प्रवृत्तिरिति श्रुतिविरोधः । स्थूलोऽहं कृशोऽहमिति देहात्मैक्यग्राहिप्रत्यक्षविरोधेन तस्या उपचारसंभवादित्याशंक्यैक्यप्रतीतिर्भ्रांतिरित्याहतुः ॥ देहीति । देहदेहिनोरविभागोऽभेदोऽविवेककृतोऽज्ञानकल्पितः । नायं शुक्तिरूप्यवदागंतुक इत्याह ॥ पुरेति । पुरा पुरातनोऽनादिरित्यर्थः । अविभागापरो विभागारोपं दृष्टांतमाहतुः॥ जातीति । अत्रजाति शब्दो गुणादेरप्युपलक्षकः । यथा वस्तुनि गवादिलक्षणे गोत्वादि जात्यादेर्गवादि व्यक्तेश्च विभागो भेदोऽसन्नपि कणादीनामज्ञानेन कल्पितस्तथेत्यर्थः ॥ तथा चोक्तं ॥ गुणक्रिया जातिपूर्वधर्माः सर्वेऽपि वस्तुनः । रूपमेव द्विधं तच्च यावद्वस्तुनि खंडितमिति । कुतो भस्मत्वयात्यस्य नरत्वं पुनरिष्यत इति वचनाच्च ॥ ८ ॥ देहदेह्यविभागप्रतीतेरेव देहधर्मा नानात्वादय आत्मन्यारोपितव्यमित्याहतुः ॥ नानात्वमिति । क्रियाफलं जीवगतपुण्यपापलक्षणं कर्मफलं नानात्वं सुरनरत्वादि लक्षणं जन्मादयश्चातद्धर्मा अपि अनात्मधर्मा अपि द्रष्टुर्देहाभिमानिन आत्मनो भांति । यथाऽग्निना दाह्यस्य तृणादेर्विक्रिया विकारा अग्नेर्भाति तद्वदित्यर्थः ॥ ९ ॥ उक्तमेव विशदयतः ॥ त इम इति । ते देहनिष्ठत्वेन प्रसिद्धा इमे जन्मादयो देहसंयोगनिमित्तान् । आत्मन्याभांति तन्निष्ठत्वेन प्रतीयंते । देहसंयोगसद्भावेऽपि ज्ञानिनां तथा प्रतीत्यभावात्तत्र मुख्य कारणमाह ॥ असद्ग्रहादिति । देहोऽहमिति दुराभिमानत्वादित्यर्थः । तत्र दृष्टांतः ॥ स्वप्न इति ।

यथा स्वप्नावस्थायां जाग्रत्वमाभाति तथेत्यर्थः । मिथ्याज्ञानस्य फलं वदंतौ तन्निषेधतः ॥ नेति । यदन्यद्वस्तुस्वरूपादन्यथाभूतं देहा-
त्मैक्यादिकं तत्सर्वं न ध्यायेन्न जानीयात् । यतो भयं भयप्रदमित्यर्थः ॥ तथा चोक्तं ॥ यत्किंचिदन्यथा संस्थमन्यथा ध्यातमं-
जसा । अनर्थकारणं लोके किमु सर्वेश्वरो हरिरिति ॥ १० ॥ एवमभिमानस्यानर्थकारणत्वेन योऽवश्यं परिहरणीय इति बोधयितुं
तत्परिहारफलं तावत्सदृष्टांतमाहतुः ॥ सुषुप्तस्येति । यथा सुषुप्त्यवस्थापन्नस्य पुरुषस्याहमित्याभिमानाभावाद्विषयव्यावृत्तिलक्षणा
संसृतिर्नाभाति । तद्वदेव जीवस्य जीवतो देहावच्छिन्नस्य सतोऽप्यनहंमतेरहमभिमानशून्यस्यात एव जीवन्मुक्तस्य घोरासंसृ-
तिर्नाभातीत्यर्थः ॥ ११ ॥ एवमभिमानत्यागस्य संसारनिवृत्तिफलकत्वादभिमानं त्यक्त्वा श्रीहरिं भजस्वेति बोधयतः ॥ तस्मा-
दिति । तस्मादभिमानत्यागस्य संसारनिवृत्तिफलकत्वादन्यत्पुत्रादि विषयं । मनोमात्रं रागद्वेषदुष्टमनःकारणं । अहं ममताभि-
मानत्वलक्षणं तमो जहि परिहर । तत्परिहारे उपायमाहतुः ॥ वासुदेव इति । अत्र देहदेह्यविभागोऽयमविवेककृतः । पुरेत्यारभ्य
तत्र तत्र देहात्मैक्यप्रतीत्युक्तः स्फुटतरविवेकाभावादित्यभिप्रायः । मम देह इति भेदस्यैव सर्वैरनुभूयमानत्वेनैक्यप्रतीतेः कस्याप्य-
भावादिति ज्ञातव्यं ॥ तदुक्तमनुव्याख्याने ॥ मम देह इति ह्येव न देहोऽहमिति भ्रमः । इत्यारभ्य व्याप्तत्वादात्मनो देहे व्यवहारे
ष्वपाटवात् । भेदज्ञानेऽपि चांगारवन्हिवत्स्वाविविक्तवत् । भवं च व्यवहारश्च न हि प्रत्यक्षगानपि अर्थान्यथाऽनुभवतः प्रतिपाद
यितुं क्षमा इति । ॥ सुधायां च ॥ भेदे ज्ञानेऽप्यात्मनो देहे व्याप्तत्वादंगारवन्हिवल्लोकानां व्यवहारेष्वपाटवादत्यंतविविक्तवेदनेष्व
सामर्थ्यात्पुरादि व्यवहारश्च स्वाविविक्तवद्भवंति विषयविवेकाभावविवक्षयैव ते व्यवहारा इत्याशयः । अत एव विवेकार्थाना-
मुपदेशानां च सार्थक्यमुपपद्यते । विशदो हि विवेकः पुरुषार्थाय कल्प्यते । न त्वौत्पत्तिकः । आत्मनो देहे व्याप्तत्वादत्यंत
प्रेमास्पदत्वाद्रागादयोऽपि युज्यंत एवेति ॥ १२ ॥ आधिना म्लानं वक्त्रं ॥ १३ ॥ अवधूतेन वेषेण धूलीरूषिताकारेण ॥१४॥
अवनौ भूमौ । बोधनायैते उन्मत्ता इति ज्ञापनायोन्मत्तस्यैव लिंगं येषां ते तथा ॥१५॥१६॥१७॥१८॥ अज्ञानिनां ज्ञानहेतवः ॥१९॥
मुग्धधियो मूढबुद्धेर्मम युवां प्रभू रक्षकावुभावपि समाविति वा। अतो युवाभ्यां ज्ञानदीपक उदीर्यतां प्रवर्त्यतां ॥२०॥ कौ तु युवामित्यस्यो
त्तरमाह ॥ अहमिति ॥२१॥ अतदर्हत्वे हेतुर्महापुरुषगोचरं श्रीहरिभक्तमनुस्मृत्य विचिंत्य ॥२२॥ भगवद्भक्तिमतो न नाशः । न मे भक्तः

प्रणश्यतीति भगवता प्रतिज्ञातत्वादिति भावेनाह ॥ ब्रह्मण्य इति ॥२३॥ यद्यहमनुग्राह्यस्तर्हि पूर्वमेव ज्ञानं कुतो नोपदिष्टमित्याशंक्य ज्ञानांग भूतवैराग्याभावादिति भावेनाह ॥ तदेवेति। यद्यपि तेदैव पूर्वागमनसमय एव ज्ञानं न ददामि तथाऽपि तं पुत्रविषयकं। अभिनिवेशमाग्रहं ज्ञात्वा पुत्रमेव ददामीत्यर्थः ॥२४॥ इदानीं विषयदोषदर्शनेन विरक्तस्य तव ज्ञानाधिकार इत्याशयेनाह ॥अधुनेति। दारादीनामनित्यत्वादिकमतिदिशति ॥ एवमिति । एवं पुत्रवद्दारायोऽर्थाश्चला अनित्याः। किंच हे शूरसेन। इमे राज्यादयः सर्वे शोकादिप्रदाः ॥ ॥ २५ ॥ किंचागमापायित्वेन गंधर्वनगरस्तुल्याः । गंधर्वनगरं ह्यकस्मादेव क्वाचिदायाति वाऽपैति चेति प्रसिद्धं । नन्वयं पुत्र दारादिरूपो बंधः किं मूल इत्यत आह ॥ मनोभावा इति । मनोजन्या इत्यर्थः। तर्हि किमयं बंधः स्वप्नादिवन्मिथ्येत्यत आह- ॥ स्वप्नेति। स्वप्नः स्वप्नजाग्रत्वं माया ऐंद्रजालिकं । मनोरथो मनोरथस्थायित्वं। दृश्यमानाः प्रतीतमात्रशरीराः स्वप्नादय इवेमे पुत्रादयोऽर्थेन पारमार्थिकस्वरूपेण विना न दृश्यंते प्रत्यक्षादि प्रमाणैः सत्यत्वेनैव ज्ञायंत इत्यर्थः॥ २६ ॥ २७ ॥ ननु पुत्रादयः पुण्यापुण्यकृता इति केचिदाहुः। तत्कुतो मनोभावत्वमित्यत आह ॥ कर्मेति। कर्मेप्सिततमं। अभिध्यायतो रागाद्युपहतान्मनस एव निमित्तान्नानाकर्माणि पुण्यपापलक्षणान्यभवन्। कर्मणामपि रागद्वेषद्वारा मनोभवत्वात्तत्साध्या अर्था अपि मनोभवा एवेति भावः ॥ तथा चोक्तं ॥ मनस इत्यादि नारदीये ॥ २८ ॥ तदेवं ममताऽऽस्पदानां पुत्रादीनां दुःखादिहेतुत्वमुक्तं। तत्र च देहसंबंधो मूलमित्याह ॥ अयं हीति । हि शब्दोऽवधारणे । अयं द्रव्यज्ञानक्रियात्मको द्रव्यं पंचभूतानि ज्ञानं ज्ञानजनकेंद्रियाणि त्रीणि कर्मकारकेंद्रियाणि। एतद्रूपो देह एव देहिनो देहोऽहमिति मन्यमानस्य देहिनो जीवस्य विविधान्क्लेशान्संतापांश्च करोतीति विविध संतापक्लेशकृत्। उदाहृत इत्यर्थः ॥ तथा चोक्तं ॥ द्रव्यात्मक इत्यादि ब्रह्मवैवर्ते ॥ २९ ॥ उपसंहरति ॥ तस्मादिति । तस्मात्पुत्रादेः संतापहेतुत्वात्स्वस्थेनाव्यग्रेण मनसाऽऽत्मनः परमात्मनोगतिं तत्त्वं विमृश्य नित्यत्वादिना निश्चित्य परापेक्षत्वात्तद्वयशब्दापरपर्यायद्विशब्दवाच्येन जीवेनेतं प्राप्तं। शरीरादिकं द्वितं द्वितमेव द्वैतं। अनन्यापेक्षतस्त्वेक इत्यादि वचनात्। तस्मिन्द्वैते ध्रुवोऽयमर्थ इति विश्रंभं विश्वासं प्रणयं वा त्यज विरक्तो भव । ततश्चोपशमं भगवन्निष्ठमाविशाश्रयेत्यर्थः ॥ ३० ॥ ज्ञानार्थिनां वैराग्यमवश्यं संपादनीयमित्यभिप्रायेण तत्रेतिहासमाह ॥ भोज इति । शत्रुणा ग्रस्तं कवलितं यदन्नं तदेव भोजनं यस्य स

तथा । शत्रूच्छिष्टान्नं भक्षण इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ केचिच्छत्रवस्तस्य भोगान् भोगसाधनानि प्रासादोद्यानानि विलुलुपुर्विनाशितवंतः । अपरे शत्रवो विधिषु स्थितान् राजनियोगेषु वर्तमानान्पुरुषान् । आहारन्केचिज्जायामाहरन् । अन्ये शत्रव आत्मनो भोजस्य शिरोऽहरन् । सर्वत्रापि कारणमाह ॥ पूर्वेति । पूर्ववैरानुस्मरणैरित्यर्थः । पूर्वं वैरं गृण्हातीति तथातैः । कर्मभिरितिवा ॥ ३२ ॥ दुरंतदुःखानां मोघो यस्मिन्स तथा । तस्मात्स्वप्नादुत्थितः सन् । तं स्वप्नानुभूतमनुस्मरन् । भृशं निर्विण्णोऽतिविरक्तः सन् । तावत्तदानीमेव ॥ ३३ ॥ निःसंगो मुक्तदुःसंगः । शांतविग्रह उपशांतवैर आत्मना स्वेच्छयाऽऽत्मानं स्वात्मानं दर्शयन् । जडोन्मत्तादिवदिति शेषः । ग्रहान्निर्जगाम प्रवव्राज । यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदित्युक्तेरित्यर्थः । तत आत्मना मनसा । निर्वाणमप्राकृतशरीरं परब्रह्म प्रविष्टः सन् । स्वयं यस्मिन्कुलाये देहे स्थितस्तं कुलायं देहं नाविददसंप्रज्ञातसमाध्यवस्थापन्नः सन् । देहाभिमानादुन्मुक्तोऽभूदित्यर्थः ॥ ३४ ॥ अंगिरसोपदिष्टं तत्त्वं परमेश्वरप्रसादं विना न प्राप्यत इति तत्प्रसादाय मंत्रविद्यां नारद उपदिशति ॥ इमामिति । इमामुत्तराध्याये वक्ष्यमाणामुपनिषदं परंश्रेयोस्यामिति । उपनिषन्मंत्रमेवोपनिषत्तां प्रतीच्छाग्रहणाल्लिप्सामुत्पादयितुं विद्यायाः क्षिप्रफलत्वमाह ॥ यामिति । यां मंत्रोपनिषदं सप्तरात्रं धारयन् संकर्षणं शेषांतर्यामिणं संकर्षणनामकं भगवंतं द्रष्टा द्रक्ष्यसि भवानित्यर्थः । संकर्षणस्य पुरुषांतरसाधारणत्वे किं तद्दर्शनेनेत्याशंक्य तन्महिमानमाह ॥ यदिति । नरेंद्र हे चित्रकेतो । पूर्वे पदप्राप्तेः पूर्वकालीनाः शर्वादयो रुद्रादिपदप्राप्तियोग्या यस्य संकर्षणस्य पादमूलं । उपसृत्योपास्य महिमत्वं शेषादि पदप्राप्तिलक्षणं मुक्तिगतस्वयोग्यानंदप्राप्तिलक्षणं च माहात्म्यं प्रापुरित्यन्वयः॥ तथाचोक्तं ॥ रुद्राद्या इत्यादि । नन्वज्ञानादिलक्षणप्रतिबंधकसद्भावेन कथं महिमत्वप्राप्तिरित्यत आह ॥ भ्रममिति । भ्रमं देहाद्यहं ममाभिमानलक्षणमिमं तन्मूलं द्वितयं देहादिबंधं च विसृज्य परित्यज्येत्यर्थः ॥ तदुक्तं ॥ द्वैतेनेत्यादि शब्दनिर्णये । देहाद्यहं ममाभिमानो भ्रम इति च । कीदृशं महत्वं प्रापुरित्यत आह ॥ तदीयमिति । संकर्षणसंबंधीत्यर्थः । ननु तदीयमहत्वप्राप्तिः कथमुपपद्यते । न ते महित्वमन्वश्नुवंति । ब्रह्मेशानादिभिरित्यादि श्रुतिस्मृतिविरोधादित्यत आह ॥ अतुलेति । तत्प्रसादलभ्यत्वेन तदधीनत्वात्तदीयमित्युच्यमानमपि तन्महिम्ना नातुल्यमनधिकं चेत्यर्थः । यद्वा । रुद्रादेरेव मोक्षात्पूर्वतनमाहात्म्यापेक्षया मोक्षे विद्यमानमाहात्म्यमतुलानधिकमित्यर्थः । रुद्रादेर्मो-

क्षात्प्राचीनमाहात्म्यस्य साधनोपचयेन प्रतिक्षणं वर्धमानत्वादतुलस्य तदधिकस्य वा प्राप्तिरस्ति । मुक्तौ तु प्राप्तादधिकस्य समस्य वा प्राप्त्यभावान्मुक्तिगतं माहात्म्यमतुलानधिमकाहात्म्यमित्यर्थः ॥ तथा चोक्तं ॥ तेषां तेषामित्यादि श्रुतेरिति । अस्त्वेवं संकर्षणोपासकानां महित्वप्राप्तिः । प्रकृते किमायातमित्यत आह ॥ भवानिति । यत्पादमूलमुपसृत्येत्यादेरनुकर्षणार्थोऽपि शब्दः । भवानपि परं महित्वं न चिरादविलंबेनैवोपैत्युपैष्यसीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां पंचदशोध्यायः ॥ ६--१५ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ जातवैराग्यदार्ढ्यस्य चित्रकेतोः सुतोक्तिभिः । देवर्षेरुपदेशेन श्रेयः प्राप्तिर्निरूप्यते ॥ १ ॥ आदौ तावत्तत्पुत्रमुखेनैव पितृपुत्रादि संबंधोऽनित्य इति दर्शयितुं योगबलेन तमेव ज्ञातिनां दर्शयित्वा जीवात्मान्नित्याद्युवाच ॥ २ ॥ शेषमवशिष्टमायुरस्ति । अमृत्युना मृतत्वादिति भावः । पितृप्राप्तान्पितृदत्तान् ॥ ३ ॥ तदेव कलेवरं प्रविश्योपस्थितो जीव उवाच । यद्वा । अंतराले प्रेतशरीरे स्थित्वोवाचेति ज्ञेयं । ब्रह्मन् हे नारद ॥ ४ ॥ मयि मृते पुत्रदृष्ट्या शोकश्चेच्छत्रुदृष्ट्या हर्षः किं न क्रियत इत्याशयेन संबंधस्यानित्यत्वमाह ॥ बंधिवति । बंधवो विवाहादि संबंधिनो ज्ञातयः सपिंडा अरयो बंधादिकर्तारः । कर्तव्यमुपकारमपकारं ये कुर्वंति ते मध्यस्था मित्राणि स्वयमेव क्लेशस्थानं निरूप्योपकर्तारः । कर्तव्ये उपकारेऽपकारे च ये उदासते ते उदासीनाः । विद्विषोऽवासितकर्तारः । अप्रियं कर्तार इति यावत् ॥ तथा चोक्तं ॥ द्वेष्योऽवासितं कृत्वाऽयं मात्रकारी तु मध्यमः । प्रियकृत्प्रियो निरूप्यापि क्लेशं यः परिरक्ष्यति । स मित्रमुपकारं त्वनपेक्ष्योपकारकृत् । यस्ततः सुहृत्प्रोक्तः शत्रुश्चापि वधादिकृदिति ॥ नारदीये च ॥ अनिमित्तस्नेहवांस्तु सुहृज्ज्ञात्वोपकारकृत् । मित्रवधादिकृदरिर्द्वेषस्त्वप्रियमात्रकृत् । उदासीनः स्नेहवतोऽस्नेहस्तत्कृतानुकृत् । मध्यस्था इति विज्ञेयो सुहृदेषु विशिष्यत इति ॥ ५ ॥ कर्मभिर्भ्राम्यमाणत्वे दृष्टांतमाह ॥ ॥ यथेति । यथा पण्यानि क्रयविक्रयार्हाणि सुवर्णरजतादीनि । कर्तृषु व्यवहर्तृषु नरेषु पुरुषेषु पर्यटंति । एवं जीवोऽपि योनिषु जनकेषु परिभ्रमतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ एकस्मिन्नपि जन्मनि संबंधस्यानित्यत्वं सदृष्टांतमाह ॥ नित्यस्येति द्वाभ्यां । यथा नित्यस्य जीवतोऽप्यर्थस्य पश्वादेः । नृषु संबंधोऽनित्योऽनियतः क्रयविक्रयादिना संबंधनिवृत्तेः । अस्य पश्वादेर्नृषु संबंधो यावत्कालं वर्तते । तावत्कालमेव ममत्वं ममायं पशुरित्याभिमानो भवति ॥ ७ ॥ एवं योनिगतः पित्रादि संबंधं प्राप्तोऽपि स जीवो नित्यः ।

देहं जन्मादिना तस्य जन्माद्यभावात् । अत एव वस्तुतो निरहंकृतोऽहमस्य पुत्र इत्यभिमानशून्यः । यत्र पित्रादौ संबंधीनि । यावदुपलभ्येत कर्मवशेन वर्तेत्तावदेव तस्य पित्रादेस्तत्तास्मिन्स्वत्वं । न तु विक्रयाद्युत्तरकालेऽपीत्यर्थः । अथवैवं संबंधः । यदुक्तं कलेवरं स्वभावस्येति तत्र तास्मिन्कलेवरे ममेदानीं स्वत्वनिवृत्तमिति सदृष्टांतमाह ॥ नित्यस्येति । नित्यस्य चिरकालावस्थायिनः सुवर्णादेः । योनिगतो देहं प्रविष्टः । यत्र देहे तस्य जीवस्य तत्तास्मिन्देहे स्वत्वं न तु मरणोत्तरकालमपीत्यर्थः । शेषं समानं ॥ ८ ॥ एवमनित्यसंबंधेषु पुत्रादिषु ममतां विहाय नित्यसंबंधो भगवानेव भजनीय इत्यभिप्रेत्य भगवतो जीवेन सह नित्यसंबंधमाह ॥ एष इति । य आत्ममायागुणैः स्वेच्छानियतप्रकृतिगुणैर्विश्वं परावरं जगत्सृजति। तन्नियामकत्वेन स्वात्मानं च सृजति प्रादुर्भावयाति । एषो भगवान् । अव्ययो न व्येति जीवं विहाय नापगच्छतीत्यव्ययः । नित्यसंबंध इति यावत् । कुत इत्यत आह ॥ ॥ नित्य इति । चतुर्विधनाशरहित इत्यर्थः । संबंधस्यानित्यत्वं त्रिधा संभवति । स्वरूपनाशेन वा देहहान्या वा परिच्छिन्नत्वेन वा तदेतत्त्रयं भगवतो न संभवति । अनित्यत्वं देहहानिर्दुःखप्राप्तिरपूर्णता । नाशश्चतुर्विधो ज्ञेयस्तदभावो हरेः सदेति वचनात् । जीवस्वरूपस्य च नित्यत्वं प्रागेवोक्तं । अतस्तयोः संबंधो नित्य इति भावः ॥ तथा चोक्तं ॥ अनित्येत्यादि । भगवतो नित्यसंबंधित्वं नाकाशवत् । किंतु सर्वोपजीव्यत्वेनेत्याह ॥ सर्वाश्रया इति । धारणपोषणादिकर्तेत्यर्थः । नन्वेवं भगवान्नित्यसंबंधश्चेत्संनिहितोऽपि कुतो नोपलभ्यत इत्यत आह ॥ सूक्ष्म इति । अव्यक्तस्वभाव इत्यर्थः । सर्वनियामकत्वेनात्मानं सृजतीत्यनेन प्राप्तां भेदशंकां निराकरोति ॥ एक इति । स्वरूपेष्वित्यर्थः ॥ तथा चोक्तं ॥ एकोऽपि स्थोऽपि नानात्वान्नानेव हरिरीर्यते । सर्वांतर्यामिणस्तस्य न भेदो विद्यते क्वचिदिति ब्रह्मवैवर्ते । जगत्सर्जनोपयोगिन्यौ ज्ञानशक्ती आह ॥ स्वदृक् प्रभुरिति । स्वयमेव सर्वं पश्यतीति तथा । स्वतंत्रज्ञान इत्यर्थः । प्रभुः समर्थः ॥९॥ ननु यदुक्तं भगवान् स्वदृगिति तदयुक्तं । तथात्वे सर्वजगत्सर्जनानुपपत्तेः । न हि सर्वज्ञस्य स्वप्रतिकूलदैत्यादिसर्जनं युक्तिमदित्यत आह ॥ न हीति । अस्य भगवतः कश्चिदपि पुरुषः प्रियोमित्रं । अपि यः शत्रुःस्वः स्वकीयः परः परकीयो वा नास्ति कुत इत्यतआह ॥ एक इति । हियस्माद्भगवानेक एकप्रकारः सर्वसमः । न हि सर्वसमस्य शत्रुमित्रादि विभागबुद्धिः संभवतीति भावः । नन्वेवं तर्हि कंसः शत्रुः पांडवो बंधुरित्यादि व्यवहार

कथमित्यत आह ॥ सर्वेति । कर्तॄणां जीवानां याः सर्वा विचित्राः सात्विकादि लक्षणा धियो बुद्धयस्तास्तं गुणदोषयोः पुण्यपापयोश्च द्रष्टा साक्षीत्यर्थः । भगवतः समत्वेऽपि जीवानामनादियोग्यताकर्मानुसारेणाविषमफलदातृत्वादुक्तव्यवहारो युज्यत इति भावः ॥ ॥ १० ॥ ननु विश्वं सृजत इति यद्भगवतो जगत्कर्तृत्वमुक्तं तदयुक्तं । कर्तृत्वे देवदत्तवत्कर्मफलभोगापत्तेरित्यत आह ॥ नेति । आत्मा परमात्मा क्रियाफलं सुखदुःखलक्षणं कर्मफलं नादत्ते नानुभवति । गुणं शुभविषयं क्रीडयाऽऽददन्नपि द्रष्टृप्रयोजकत्वेनादत्ते । नित्यपूर्णस्य गुणभोगप्रयुक्तबुत्ध्यसंभवात् ॥ तदुक्तं ॥ भोक्त्येत्यादि । दोषमशुभविषयं तु सर्वात्मना नादत्ते । एतत्सर्वं कुत इत्यत आह ॥ उदासीन इति । हि यस्मादुदासीन इवासीन उदासीनपुरुषवद्वर्तमानः । अनादरेण सृष्ट्यादौ वर्तमान इति यावत् । यस्यानायासेनैव जगत्सर्जनशक्तिः । कुतस्तस्य कर्मबंध इति भावः । एतदेव स्पष्टमाह ॥ ईश्वर इति । अचिंत्यशक्तिरित्यर्थः । परापरदृक् अतीतानागतद्रष्टा । तस्मादेव महामाहात्म्येपि तस्य भगवतो नित्यसंबंधित्वात्पितृत्वात्सखित्वाच्च स एव भजनीयः । युष्माकं मम च संबंधाभवान्न शोकः कर्तव्य इति प्रघट्टिकार्थः ॥ ११ ॥ आत्मनां स्वेषां पुत्रस्नेहाख्यां शृंखलां छित्वा स्नेहं स्नेहकार्यं शोकं मुमुचुः । क्वचिच्छोकमित्येव पाठः ॥ १२ ॥ १३ ॥ द्विजभाषितमंगिरसा प्रोक्तं पुत्रादीनां दुःखहेतुत्वं स्मरंत्यः पुत्रकामनाशून्या निर्मत्सराः सत्य इति भावः ॥ १४ ॥ ततश्चित्रकेतुः किं च करोति तत्राह ॥ स इत्थमिति । निबिडपंकतुल्यगृहं विहाय निष्क्रमणमतिर्धीरस्य तस्यैव योग्यं नान्यस्येति दृष्टांतेनाह ॥ सरसः पंकाद्वियोगज इवेति ॥ १५ ॥ कृताः पुण्या जलक्रियाः पितृतर्पणाद्या येन स तथा । संयतप्राणो नियतेंद्रियः ॥ १६ ॥ इमां मंत्रोपनिषदं प्रतीच्छेत्युक्तविद्यामिदानीमुपदिशतीत्याह ॥ अथेति । प्रपन्नायेत्यादिना शिष्याधिकारनिरूपणाद्विवक्षार्थतत्त्वज्ञानदार्ढ्यादिवाचकभगवच्छब्देन गुर्वधिकारनिरूपणात्प्रीत इत्यनेन गुरुप्रसादकथनाच्चांगवैकल्याभावेन विद्या संपूर्णफलप्रदाऽभूदिति सूचितं ॥ तथा चोक्तं ॥ प्राक् गुरुशिष्ययोरयोग्यत्वाद्गुरुवृत्तेरपूर्तितः । अप्रसादाद्गुरोर्विद्या यथोक्तफलदा इति ॥ १७ ॥ चित्तसंन्निहितत्वात्तुभ्यमिति । नमो धीमहि ध्यायेम । मनसा नमस्याम इत्यर्थः । भगवते षड्गुणपूर्णाय । लक्ष्मीसमेताय वा । जगत्सृष्ट्यादिकर्त्रे वा ॥ तथा चोक्तं ॥ गुणवान्भगवानेव सृष्टिसंहाररक्षकः । द्वौ द्वौ गुणावधिष्ठाय सर्गाद्यमकरोत्प्रभुः । प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च

संकर्षण इतीरितः । भगवान्वासुदेवोऽसौ सृष्ट्याद्यमकरोत्स्वयं । ऐश्वर्यं वीर्यवान्सर्गे प्रद्युम्नः प्रत्यपद्यत । तेजः शक्तिसमाविश्या-
निरुद्धोह्यपालयत् । बलज्ञाने तथा द्वे तु संकर्षणाधिष्ठितः । अकरोद्भगवानेव संहारं जगतोऽस्य तु । एवं षड्गुणपूर्णत्वादपि च
श्रियः । सर्गादि कारणत्वाच्च भगवानिति चोच्यत इति भारते । वसति स्वयं सर्वत्र वासयति च सर्वं स्वस्मिन्निति वासुः ।
स चासौ देवः क्रीडादि गुणशाली च तस्मै ॥ तदुक्तं ॥ सर्वत्रासौ समस्तं च सत्यं चेति च वै यतः । ततः स वासुदेवेति
विद्वद्भिः परिपठ्यत इति विष्णुपुराणे । प्रद्युम्नाय प्रकृष्टद्युतिरूपाय ॥ तदुक्तमैतरेयसंहितायां । प्रद्युम्नो द्युतिस्वरूपत्वाद्विष्णुरेव
प्रकीर्तित इति । न केनापि क्वापि निरुद्ध इत्यनिरुद्धः । अनिभिः प्रयत्नवद्भिः मुख्यप्राणदासैर्वा । हृदि निरुद्ध इति वा ।
तस्मै । सं सर्वेषां जीवानां कर्षणाद्योग्यतानुसारेण शुभाशुभगतिप्रापणात् संकर्षणस्तस्मै ॥ १८ ॥ विज्ञानमात्राय पूर्णज्ञान-
स्वरूपाय । परमानंद एव मूर्तिः शरीरं यस्य तस्मै । सदज्ञानानंदशीर्षोऽसौ सत्ज्ञानानंदबाहुक इत्यादेः । आत्मारामाय
स्वरमणाय । शांताय पूर्णसुखाय । निवृत्तद्वैतदृष्टिः स्वावतारेषु भेदज्ञानं यस्मात्तस्मै । यद्वा । द्वैतदृष्टिर्भेददर्शनं अन्यथाज्ञानमिति
यावत् । विद्यमानाकारापेक्षया द्वितीयाकारविषयत्वात् । सा निवृत्ता यस्मादित्यर्थः ॥ तथा चोक्तं स्कांदे । भिन्नस्याभेदतो
दृष्टिरपि भेददृशिर्मता । वस्तुयाथ्यात्म्यतस्तस्य भिन्नत्वादिति सूरिभिः । अन्यथा ज्ञानमेवातो भेदज्ञानं विनिंदितं । न विद्यमान-
भेदस्य दर्शनं निंदितं क्वचिदिति । निवृत्तद्वैतवृत्तय इति पाठे द्वैतमन्यथाज्ञानं । अन्यथा मतयो द्वैतमिति वचनात् । निवृत्तद्वैतत्वेन
वृत्तिरवस्थानं यस्य स तथा । तस्मै । यद्वा । अन्यथाज्ञानवाचिनो द्वैत शब्देन तत्कारणमविद्या लक्ष्यते । ततश्च निवृत्ता द्वैतवृत्तयोऽ
विद्या पंचपर्वाणि यस्मादित्यर्थः ॥ तदुक्तं भारते ॥ तमस्तुशार्वरं प्रोक्तं मोहश्चैवविपर्ययः । तदाग्रहो महामोहो तमिस्रं क्रोध
उच्यते । नरकं त्वंधतामिस्रमविद्या पंचपर्विकेति ॥ तृतीय स्कंधेच च । योऽविद्ययानुपहतोऽपि दशार्थवृत्त्येति । यद्वा । द्वैतमशुभं ।
एकं तु शुभमुद्दिष्टमशुभं द्वैतमुच्यत इति भारतवचनात् । ततश्च निवृत्ता द्वैतदृष्टिर्द्वैतवृत्तिर्वा यस्मात्तस्मै शुभदृष्टये शुभव्यापारायेत्यर्थः ॥ ३८ ॥
॥ १९ ॥ सम्यक् त्यक्ता जननादि षडूर्मयो येन तस्मै । अशनयादि षडूर्म्यैरहिताश्चेति वा । अशनया पिपासे शोकं मोहं
जरां मृत्युमत्येतीति श्रुतेः । तत्र हेतुः ॥ आत्मेति । स्वरूपानंदानुभवेनेत्यर्थः । हृषीकाणामिंद्रियाणां प्रेरकस्तस्मै । यद्वा । हृष्या

हर्षहेतवः केशा अस्येति हृषीकेशः । अग्न्यादिषु स्थित्वा स्वकेशनियतैस्तदंशुभिर्जगतो बोधनस्थापनाभ्यां हर्षणाद्धृषीकेश इत्यर्थः ॥ तदुक्तं मोक्षधर्मे ॥ सूर्याचंद्रमसौ शश्वत्केशैर्मेऽशुसंज्ञितैः । बोधयन्स्थापयंश्चैव जगदुत्पद्यते पृथक् । बोधनात्स्थापनाच्चैव जगतो हर्षसंभवात् । अग्निषोमकृतैरेभिः कर्मभिः पांडुनंदन । हृषीकेशोऽहमीशानो वरदो लोकभावन इति ॥ २० ॥ वचो मनः शब्दौ सर्वेंद्रियोपलक्षणे । मनसा बाह्यमनसा सह वचसि वागादि बाह्येंद्रियजाते । उपरते विलीने सति । मनसा मन आदि चिन्मात्रेंद्रियैः सह यो भवान् प्राप्यो भवति सोऽव्यादित्यन्वयः । नामप्रवृत्तिनिमित्तानामनंतत्वेन ज्ञातुमशक्यत्वात्प्राकृतरूपरहितत्वाच्चानामरूपः॥ तदुक्तं ॥ अप्रसिद्धेस्तद्गुणानामनामाऽसौ प्रकीर्तितः । अप्राकृतत्वाद्रूपस्याप्यरूपोऽसावुदीर्यत इति । स चासौ चिन्मात्रश्च । सदसत्परः कार्यकारणविलक्षणः । कार्यकरणयोः कारणं वा ॥२१॥ तदेवाह ॥ यस्मिन्निति । यस्मिन्निदं कार्यकारणात्मकं जगत्तिष्ठति । अप्येति च यतश्च जायते । तत्र दृष्टांतमाह ॥ मृण्मयेष्विति । मृज्जातिर्यथा मृदा जातिर्जन्म यस्य सो वृक्षादि मृण्मयेषु पृथिवीपर्वतादिषु तिष्ठत्यप्येति । तेभ्यो जायते च तद्वदित्यर्थः। एतेन मृण्मयेष्विव मृज्जातिरिति दृष्टांतबलान्मृद्वृक्षयोरिव ब्रह्मप्रपंचयोरप्युपादानोपादेयभाव इत्येतन्निरस्तं । उपादानोपादेयभावशून्यानामेव दृष्टांतत्वेन विवक्षितत्वात् ॥ तथा चोक्तं । पृथिवी पर्वता इत्यादि ॥ २२ ॥ यदुक्तं सदसत्पर इति कार्यकारणात्मकप्रपंचवैलक्षण्यं तत्कुत इत्यतो लोकप्रमाणविषयत्वादित्याह ॥ यामिति । व्योमवदंतर्बहिर्वितमपि यं भगवंतमसवः प्राणाः कर्मेंद्रियाणि क्रियाशक्त्या न स्पृशंति मन आदीनि च ज्ञानशक्त्या न विदुः । यद्वा । मन आदि ज्ञानकर्मेंद्रियाणि न स्पृशंति । न विषयीकुर्वंति तदभिमानिनो रुद्रादि देवाश्च न विदुरित्यर्थः ॥ २३ ॥ तेषां तदज्ञाने हेतुमाह ॥ देहेति । अमी देहेंद्रियादयो यस्य परब्रह्मणोंऽशै रूपविशेषैर्विद्धाः प्रेरिताः संतो कर्मसु स्वविषयेषु प्रचरंति जाग्रत्स्वप्नयोः । अन्यदा सुषुप्तिमूर्च्छादौ नैव प्रचरंति ॥ तत्प्रेरणाभावात्। यथा प्रतप्तं लोहं न दहाति । अतो यथा लोहमग्निशक्त्यैव दाहकं सदग्निं न दहति । एवं ब्रह्मशक्त्युद्बोधितज्ञानक्रियाशक्तिभ्यां प्रवर्तमानदेहादयश्च तदभिमानिनो देवाश्च यं न स्पृशंति न विदुश्चेति भावः । स्थानेषु जागरादिषु देहेंद्रियादिषु वा । द्रष्टुरुपदेशसाक्षिसंज्ञं तत्परब्रह्म । शरणमेमि ॥ २४ ॥ ज्ञानशक्त्यादि गुणैः शोभमानाः सात्वताः । सत्त्वं तु शोभनं स्यात्तद्युक्ताः सात्वता मता इति वचनात् । सकला ये सात्वतपरि-

वृद्धाः सात्वतश्रेष्ठास्तेषां करकमलानां कुड्मलैर्मुकुलैरुपलालितं चरणारविंदयुगलं यस्य तस्य संबोधनं । परमोत्कृष्ट । परमेष्ठिन् सर्वेश्वर ॥ २५ ॥ पूर्वं सनारदांगिरसावाजगामेत्यंगिराः प्राधान्येनोक्तश्चित्रकेतोः पुत्रप्रदत्वेन तस्य प्रथमगुरुत्वात् । इह तु नारदोंऽगिरसा साकं ययाविति नारदस्य प्राधान्यनिर्देशः । तदुपदेशेन तस्य परवैराग्योत्पत्तेः । प्रभो हे समर्थ ॥ २६ ॥ यथा यथावद्धारयामास ॥ २७ ॥ २८ ॥ कतिपयैरहोभिर्विद्ययैधेन दीप्तेन मनसा गतिर्यस्य स तथा । अत्र विद्याया भगवद्विषयकत्वेऽपि तथा शेषांतिकप्राप्तिर्युज्यते । शेषांतर्यामिण एवोपास्यत्वादिति ज्ञातव्यं ॥ तदुक्तं ॥ अन्यांतर्यामिणमित्यादि नारदीये ॥ २९ ॥ मृणालवद्गौरं शिनिवाससं नीलांबरं स्फुरंति किरीटादीनि यस्य तत्कटित्रं कटिसूत्रं प्रसन्नानि वक्त्राणि यस्यारुणानि लोचनानि यस्य तं च । सिद्धेश्वराणां मंडलैः समूहैर्वृतं ददर्श ॥ ३० ॥ तस्य दर्शनेन ध्वस्तं समस्तं किल्बिषं यस्य । स्वस्थं विक्षिप्तममलं रागादि दोषरहितमंतःकरणं मनो यस्य । प्रवृद्धया पूर्णया भक्त्या प्रहृष्टानि रोमाणि यस्य । प्रणयेन स्नेहेनाश्रुयुक्ते लोचने यस्य स चित्रकेतुः । अनेनैव प्रकारेणेति शेषः । इदानीं शेषांतर्यामिणं विद्ययोपास्य यथा तत्सकाशं प्राप्तोऽनेनैव प्रकारेण मुहुस्तमभ्ययात् । असकृत्तत्सकाशमभ्यगादित्यर्थः ॥ ३१ ॥ सः तं प्रसमीडितुं स्तोतुं चिरं नैवाशकन्न शशाक । तत्र हेतुः । उत्तमश्लोकस्य पादाब्जयोर्विष्टरमासनं । प्रेम्णा जातैरश्रुबिंदुभिरुपसेचयन् अभिषिंचन् । प्रेम्णोपरुद्धोऽखिलानां वर्णानां निर्गतं उच्चारणं यस्य स तथा ॥ ३२ ॥ मनीषया बुद्ध्या मनः समाधायैतद्वक्ष्यमाणं बभाषे । प्रतिलब्धो वाग्रसो वचनं वीर्यं येन स तथा । सर्वेषामिंद्रियाणां बाह्येषु विषयेषु वर्तनं व्यापारं सात्वतानां स्वभक्तानां शास्ता सन्मार्गशिक्षको विग्रहोऽवतारो यस्य तं ॥ ३३ ॥ भक्तवात्सल्याख्यगुणानुस्मरणेन भगवान् क्षिप्रमनुगृहीष्यतीत्यभिप्रेत्य तदेव प्रथमतोऽनुस्मरति ॥ अजितेति । हे अजित । अन्यैरजितोऽपि भवान् साधुभिर्भक्तैर्जितो वशीकृत एव । यद्यस्माच्च भगवानतिकरुणः । तद्भक्तिस्तत्करुणाचेत्युभयमपि वशीकरणे हेतुरिति भावः । ते साधवोऽपि निष्कामा अपि च भवता विजिताः । यो भवान् अकामानामाऽऽत्मानमेव ददाति यस्मादित्यर्थः ॥ ३४ ॥ अजितेति भगवतोऽनन्याधीनत्वमुक्तं । तत्कुत इत्याशंक्य सर्वस्यापि तदधीनजन्मादिमत्त्वादित्याह ॥ तवेति । इयं स्तुतिर्न शेषमात्रविषया । किंतु तदंर्यामिविषयाचेज्जगत्कारणत्वादिगुणानां शेषेऽसंभवादिति ज्ञातव्यं ॥ तदुक्तं ॥ शेषांतर्यामिणमित्यादि । क्रियंते

स्तुतयोऽन्यत्र तदंतर्याम्यपेक्षया । न जीवेषु गुणाः पूर्णा यथायोग्यं हि तद्गत इति च । हे भगवन् । जगत उत्पत्त्यादीनि तवैव विभवो महिमा । क्रीडेति यावत् । आदि शब्देन नियमादीनि गृह्यंते । कथं तर्हि ब्रह्मादीनां स्रष्टृत्वाद्यभिमानस्तत्राह ॥ विश्वसृज इति । विश्वसृजो ब्रह्मादयो नेश्वराः किंतु ते तव येंऽशा जीवविंबभूतास्तेषामंशाः प्रतिबिंबाः । त्वदधीना इति यावत् । तत्रैवं स्थितेऽपि पृथक् पृथगीश्वरा वयमित्यभिमानेन वृथैव स्पर्धंते ॥३५॥ त्वमेव सृष्ट्यादिकर्तेत्येतदुपपादयति ॥ परमाण्विति । परमाणुः सूक्ष्मं मूलकारणं परमं महत् । अंतिमं कार्यं तयोस्त्वमेवाद्यंतवर्ती आदावंत्ये चांतरे मध्ये च वर्तितुं शीलं यस्य सः । अत एव त्रयविधुर आद्यंतमध्यशून्यः । ध्रुवो ब्रह्मादयस्तु त्वया सृज्यंते । न तु ध्रुवाः । कुत इत्यत आह ॥ आदाविति । सत्त्वानां सत्त्व शब्दोपलक्षितगुणत्रयकार्याणामादावंतेऽपि च अंतराले मध्येऽपि च यदस्ति तदेव ध्रुवमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ एवं भगवतो ध्रुवत्वेन कालतः परिच्छेदो नास्तीत्युक्तं । देशतोऽप्यपरिच्छेदमाह ॥ क्षित्यादिभिरिति । पूर्वस्माद्दशगुणमुत्तरोत्तरैः क्रमेणाधिकैः । क्षित्यादिभिरतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः । जलादिभिरित्यर्थः । क्षितेर्दशगुणोत्तरत्वाभावात् । क्षितिसाहित्येऽष्टत्वापत्त्या सप्तभिरित्यनुपपत्तेश्च । क्षितिशब्दोपादानं तु जलनिष्ठदशोत्तरत्वं प्रति क्षितेरवधित्वसूचनार्थं ॥ तदुक्तं ॥ अबग्नी नभोहंकृन्महत्तत्त्वगुणत्रयैः । क्रमाद्दशोत्तरैरेतदावृतं परतस्तत इति । दशगुणोत्तरैः सप्तभिरित्यनेन गुणत्रयं मिलितमेव दशगुणोत्तरं । न तु प्रत्येकमित्युक्तं भवति । एतदभिप्रायेणैवाबग्निरिति श्लोके गुणैरिति वक्तव्ये । त्रय शब्दोपादानं गुणानां परस्परं द्विगुणत्वेन प्रसिद्धेश्च ॥ तदुक्तं ॥ तमसो रजसस्तु द्विगुणं रजसः सत्त्वमेव च । परिमाणत एवं स्युस्त्रयं प्रकृतिजा गुणा इति । केचित्सत्त्वादीनां प्रत्येकं दशगुणोत्तरत्वमंगीकृत्य द्विगुणोक्तिविरोधमाशंक्य तदुक्तिः संभवाभिप्रायेत्याहुः । तदप्येतेनैव परास्तं । सप्तभिरित्यनेन विरोधात् । एतैः सप्तभिरावृतः । एषो वर्तमानो ब्रह्मांडकोशो ब्रह्मांडकोटिभिः सह यत्र यस्मिन्भगवति त्वयि अणुभ्योऽप्यणुकल्पः परमाणुतुल्यो दृश्यते । तत्तस्मात् । त्वद्रूपमनंतमपरिच्छिन्नमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ यस्मादेव परमेश्वरस्त्वमेवान्ये देवास्तव विभूतयः । अतस्त्वां विहाय विषयकामनयाऽन्योपासका मंदा इत्याह ॥ विषयेति । विषयेषु तृट् तृष्णा येषां ते नराकाराः पशवः । कुतः । ये विभूतीर्विविधा नामरूपत्वेनोत्पादितत्वाद्विभूतिशब्दवाच्यानिंद्रादीनुपासते । न तु परं त्वां । ततः किं

तत्राह ॥ तेषामिति । तदनूपास्यानंतरं । यथा राजकुलमनु राजकुलनाशानंतरं तत्सेवकानामाशिषो नश्यंति तद्वत् । अयं च परमो विधिमर्ध्येऽपि नश्यंत्येवेति ज्ञातव्यं ॥ ३८ ॥ विषयकामेनापि कृता त्वत्सेवा मोक्षफलैव । ध्रुवादिषु तथा दर्शनादित्याह ॥ कामधिय इति । कामधियो विषयकामना अपीह । ईश । त्वयि रचिताः कृताश्चेन्न पुनरारोहंति देहांतरावृत्तये न भवंति । करंभबीजानि भर्जितबीजानि यथा तद्वत् । कीदृशे त्वयि । ज्ञानात्मनि ज्ञानशब्दोपलक्षितकल्याणगुणस्वरूपे । अत एवागुणमये न विद्यते गुणमयं प्रकृतिगुणविकृतं देहेंद्रियादिकं यस्य तस्मिन् । यतोऽस्य जीवस्य सत्त्वादिगुणसंबंधादेव सुखदुःखादिलक्षण-द्वंद्वसमूहा भवंति । त्वं तु निर्गुणस्ततः कामेनापि निर्गुणस्य तव भजनाच्छनैर्नैर्गुण्यं भवति । तं यथा यथोपासते तदेव भवति । यादृशो भावितस्त्वीशस्तादृशो जीवो भवेदिति श्रुतिभ्य इति भावः ॥ ३९ ॥ फलकामनयाऽपि त्वदाराधनं यदा मोक्षहेतुस्तदा । किं वक्तव्यं भागवतधर्ममाहात्यमिति वक्तुं तत्संप्रदायप्रवर्तकत्वेन भगवंतं स्तौति ॥ जितमिति । हे अजित । यथा भवान् भागवतं धर्मं निवृत्तिधर्ममाह । तथा भवता जितं सर्वोत्कर्षेण स्थितं । यद्वा । भवान् भागवतं धर्मं यथा यथावदाहोपदिदेश । तथा शब्दः समुच्चये । भवता जितं चेत्यर्थः । तत्र हेतुः । ये निष्किंचनाः सनका-दिमुनयस्ते यं भगवंतमपवर्गाय सेवते । तेन भवता जितं यद्धर्ममिति वा ॥ ४० ॥ अनवद्यानामेवाह ॥ विषमेति । यत्र यस्मिन्भागवतधर्मेऽनुष्ठिते सति त्वं कर्ताऽहं कर्तेति ममेदं तवेदमिति च विषमबुद्धिर्नृणां न भवति । किंतु भवा-नेव सर्वकर्ता सर्वस्वामीति च बुद्धिर्भवतीत्यर्थः । अनवद्यपदव्यावृत्त्यमाह ॥ य इति । अन्यत्र भगवदविषयकः । विषमाधिया स्वर्गादि फलकामनया स्वस्वातंत्र्यभ्रमेण विरचितोऽनुष्ठितो यो धर्मो ज्योतिष्टोमादिलक्षणः । स ह्यविशुद्धः । रागादिमत्वात् । क्षयिष्णुश्च । नश्वरफलत्वात् । अधर्मबहुलश्च । अहिंसादिबाहुल्यादित्यर्थः ॥ ४१ ॥ एतदेव प्रपंचयति ॥ क इति । धर्म्येण काम्यकर्मणा निजपरयोः स्वस्य परस्य च कः क्षेमः किं कुशलं न किंचित् । न केवलं क्षेमाभावः । किंत्वनर्थो भवेदिति भावेन धर्मं विशिनष्टि ॥ स्वेति । स्वस्मै परस्मै च द्रुह्यतीति स्वपरध्रुक् तेनेत्यर्थः ॥ तदुक्तं प्रकाशिकायां ॥ स्वकामं तु तपः क्रूरं लोकानां क्षोभकृद्भवेत् । इतरच्छांतये सर्वलोकानां भवति ध्रुवमिति । भवतु काम्यकर्मिणः स्वपरद्रोहः । ततः किं तत्राह ॥ स्वेति ।

स्वद्रोहात्परपीडया चाधर्मो भवति । तेन च तव कोपो भवतीत्यर्थः । अतो भागवतधर्मा एवानवद्य इति भावः ॥ ४२ ॥ ननु काम्यधर्मोऽपि भगवतैवाभिहित इति कुतो नानवद्य इत्याशंक्य त्वया रागाद्यमपि कथंचिद्वेदमार्गे प्रवर्तयितुं काम्यधर्मोऽभिहितो न तत्त्वदृष्ट्या । भागवतधर्मस्तु तत्त्वदृष्ट्योक्त इत्याह ॥ नेति । यया भागवतधर्माभिहितः सा तवेक्षा दृष्टिर्न व्यभिचरति परमार्थं न जहातीत्यर्थः । अव्यभिचारे हेतुमाह ॥ स्थिरेति । स्थावरजंगमप्राणिसमूहेषु आर्या यं धर्मं सेवंते । अन्यथा तन्न स्यादित्यर्थः । के ते आर्या इत्यत आह । अपृथग्धिय इति । विद्यमानप्रकारापेक्षया भिन्नः प्रकारः पृथक् तद्विषयिणी बुद्धिः पृथक् बुद्धिः । मिथ्याज्ञानमिति यावत् । सा न विद्यते येषां ते तथोक्ता इत्यर्थः ॥ तदुक्तं गारुडे ॥ विष्ण्वधीना जगत्सत्ता प्रतीतिश्चेष्टितं गतिः । इति यन्निश्चितं ज्ञानमपृथग्दर्शनं स्मृतं । मिथ्याज्ञानं पृथग्ज्ञानं तत्पृथग्दृष्टिरुच्यत इति ॥४३॥ एवं भूतस्य भागवतधर्मप्रवर्तकस्य तव दर्शनात्सर्व पापक्षयो भवतीति किं चित्रमित्याह ॥ न हीति ॥ ४४ ॥ अतोऽहं कृतार्थोऽस्मीत्याह ॥ अथेति । अतो हेतोर्वेथं । हे भगवन् । तवावलोकनेन परिमृष्टा निरस्ता आशये चित्ते मला येषां ते तथा भूता इत्यर्थः । त्वद्दर्शनं च मम नारदोपदेशेन जातमित्याह ॥ सुरर्षिणेति । तावकेऽनेन यदुदितमुद्दिष्टं तत्कथमन्यथा भवति वृथा न भवतीत्यर्थः॥ ॥ ४५ यथा चाहं पूर्वमतिमूढ आसं । यथा नारदेनानुगृहीतोऽस्मि । तत्सर्वांतर्यामिणस्तव मया किं प्रकाशनीयमित्याह ॥ विदितमिति । हे अनंत । जनैराचरितं समस्तं तव विदितं । अतः परम गुरोर्गुरूणामपि गुरोः सर्वज्ञस्य तव विशेषेण ज्ञाप्यं प्रकाशनीयं कियदिदं न किमपीत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । सवितुर्यथा खद्योतैः प्रकाशनीयं नास्ति तद्वदिति ॥ ४६ ॥ उक्तलक्षणं भगवंतं प्रणमति ॥ नम इति द्वाभ्यां । सकलस्य जगतः स्थित्यादीनामीशाय । समर्थाय । दुरवासिताऽविज्ञाताऽऽत्मगतिर्निजतत्त्वं यस्य तस्मै । केषां कुयोगिनां ॥ ४७ ॥ विश्वसृजो ब्रह्मादयः श्वसंतमनुश्वसंति चेष्टंते । चेकितानं पश्यंतमनुवृत्तयो ज्ञानेंद्रियाण्युच्चकंति स्फुटं पश्यंति । सर्षपायति सर्षपवद्वर्तते ॥ ४८ ॥ मम शासनं मद्विषयिणी विद्या । तया विद्यया मम दर्शनाच्च । संसिद्धोऽसि जीवन्मुक्तोऽसि ॥ ४९ ॥ ५० ॥ तदुपदिष्टाविद्यया वीर्यातिशयाय स्वयमप्युपदिशति ॥ अहमित्यादिना । अहं भूतानामात्मा स्वामी । स्वामित्वं च न राजादिवत्तत्स्थत्वेन किंत्वंतर्यामित्वेनेत्याह ॥ अहमिति । अहं सर्वभूतानि भूतांतर्यामी । वै शब्दोऽनुक्ता-

र्थप्रमाणसिद्धिं सूचयति ॥ तदुक्तं ॥ हरिस्तु सर्वेत्यादि । इतोऽपि राजादिवैलक्षण्येन स्वामित्वमित्याह ॥ भूतभावन इति । भूतानां प्रकाशकः कारणं चेत्यर्थः । ननु शब्दब्रह्म प्रकाशकं परं ब्रह्म कारणं च प्रकाशकं चासत्यं । ते उभे मम रूपे इत्याह ॥ शब्दब्रह्मेति । वेदादिशब्दराशिलक्षणं शब्दब्रह्म सच्चिदानंदलक्षणं परब्रह्मेति चेत्युभेऽपि ब्रह्मणी मम शाश्वती शाश्वत्यौ तनू इत्यर्थः । परं ब्रह्म साक्षाद्रूपं शब्दब्रह्म तु प्रतिमारूपं प्रतिपाद्यत्वेन भगवतस्तत्र संन्निहितत्वादिति भावः ॥ तदुक्तं ॥ तिङ्पदान्यपीत्यादि ॥ ५१ ॥ अस्तु भगवानेतादृशमाहात्म्योपेतः किं तत इत्याशंक्य जाग्रदाद्यवस्थाऽनुभवितृत्वलक्षणबंधस्यानादिविषयवासनाऽवसितांतःकरणमूलत्वात्तयोश्च मदधीनत्वात् तन्निवृत्त्यर्थं मामेवोक्तवक्ष्यमाणमाहात्म्योपेतमनुस्मर इत्याभिप्रेत्याह ॥ लोक इति चतुर्भिः। आत्मानं मनो लोके स्वविषयप्रपंचे विततं व्याप्तं । लोकं चात्मनि मनसि । सततं वासनारूपेण व्याप्तं । उभयमात्मानं लोकं च मया ब्रह्मरूपेण व्याप्तं उभयमप्याश्रितं मदधीनं च स्मरेदिति तृतीयेनान्वयः । पश्येत्यध्याहारो वा ॥ तथा चोक्तमेकादशस्कंधे सनकादिप्रश्ने ॥ गुणेष्वाविशते चेतो गुणश्चेतासि च प्रभो । कथमन्योन्यसंत्यागो मुमुक्षोरतितीर्षोरिति । तत्समाधाने च गुणेष्णाविशते चेतो गुणश्चेतासि वः प्रजाः । जीवस्य देह उभयं गुणश्चेतो मदात्मन इति । तात्पर्ये च । विष्णुस्था विषयाः सर्वे विष्णावेव मनो मम । इति मत्त्यां तप्य तत्सर्वं त्यजेत्तत्तन्न बाधत इति अविततमिति पदं विच्छिद्यात्मानं जीवं लोकेऽविततमव्याप्तं जानीहीति व्याख्यानं प्रकृतोऽनुपयुक्तं । प्रकरणाननुगुणं च । अस्मत्पक्षे तु लोकं चात्मनि संततमित्युक्तवासनाकारणीभुतानुभवप्रातिपादकत्वेन सार्थक्यमुक्तं समाख्याऽनुकूलं चेति ज्ञातव्यं ॥ ५२ ॥ जाग्रदाद्यवस्थानां भगवदिच्छाधीनत्वं संप्रतिपन्नदृष्टांतेनाह ॥ यथेति द्वाभ्यां । यथा सुषुप्तो निद्रितः पुरुषो जीवः स्वप्ने स्वप्नावस्थायामात्मनि मनसि विद्यमानं विश्वं वासनामयप्रपंचं पश्यति । स्वप्नादुत्थितश्चैकदेशस्थं शयानदेशस्थितं स्वात्मानेमव पश्यति न तु स्वाप्नप्रपंचं । तेन च स्वप्नं मायामात्रं मन्यत इति ग्राह्यं । दार्ष्टांतिकानुसारात् । एवमेव जागरणादीनि जाग्रत्सुषुप्तिमूर्छादीनि जीवानां स्थानान्यवस्था आत्मनः परमात्मनो माययेच्छया निमित्तभूतया तन्नियतयोपादानभूतया प्रकृत्या च मात्राणि निर्मितानि । मा निर्माण इति धातोः । विज्ञाय तेषां जीवस्थानानां द्रष्टारं दर्शयितारं । जाग्रदादिभिर्जीवबंधकमिति यावत्। स्वतंत्र कर्तृ शब्दः स्यात्प्रज्ञस्यावेदनं यथा । सर्वप्रदर्शके चैव तुरीये सर्वदार्शितामिति ॥ ४० ॥

ब्रह्मतर्कवचनात् । प्राज्ञः किंचन संवेत्ति तुर्यं तत्सर्वदृक् सदेति श्रुतेश्च । यद्वा । द्रष्टारं स्वातंत्र्येण जीवावस्थासाक्षिणं । विश्वादित्रिरूपं परं तद्विलक्षणं । मोक्षप्रदं तुर्यरूपं भगवंतं स्मरेदुपासितेत्यर्थः ॥ तथा च श्रुतिस्मृती । कार्यकारणबद्धौ ताविष्येते विश्वतैजसौ । प्राज्ञः कारणबद्धस्तु द्वौ तु तुर्ये न सिद्ध्यत इति । कार्यकारणस्य बंधस्य तदधीनत्वतो विभुः । विश्वादिरूपो भगवान् बद्ध इत्युच्यते श्रुतौ । कुतो बंधः परस्यास्य बंधेशस्य चिदात्मन इति च । यद्वा । स्वप्ने सुषुप्तः पुरुष आत्मनि वासनारूपेण वर्तमानं विश्वं गिरिवनादिरूपं देशांतरस्थं पश्यति । स्वप्नमध्ये सुप्तिस्वप्नं च पश्यतीत्यर्थः । तदा स्वप्न एवोत्थितः सन् आत्मानमेकदेशस्थं शयनदेशे स्थितं मन्यते । जाग्रदवस्थामनुभवति । तानि च सुषुप्त्यादिस्थानानि तदा जीवस्य स्वातंत्र्याभावेन यथा मायामात्राणि । एवं प्रसिद्धान्यपि जागरादीनि जीवस्थानानि आत्मनः परमात्मनो माययेच्छया मात्राणि निर्मितानीति विज्ञायेत्यर्थः । शेषं पूर्ववत् ॥ तदुक्तं ॥ मायेतीच्छा समुद्दिष्टा मायामात्रं तदुद्भवमिति । विश्वं पश्यति चाबाह्यप्रतीत्यनेन मनोगत वासनामयपदार्थावलोकनं स्वप्न इति स्वप्नलक्षणमुक्तं । मनोगतांस्तु संस्कारान्स्वेच्छया परमेश्वरः । प्रदर्शयति जीवाय स स्वप्न इति गीयत इतिवचनात् । आत्मानमेकदेशस्थं मन्यत इत्यनेन बाह्यपदार्थदर्शनं जाग्रदिति जाग्रल्लक्षणमुक्तं ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ इदानीं सुषुप्तिस्वरूपं निरूपयन् जाग्रदादिनियामकस्य विश्वादि चतूरूपस्य भगवतः स्वभिन्नत्वशंकां परिहरति ॥ येनेति । पुरुषो जीवो येन प्राज्ञनामकेन भगवता प्रसुप्तः प्रस्वापितः सन् । तदा स्वापकाले आत्मनः स्वस्य स्वापं सुप्त्यवस्थां तत्कारणज्ञानं च स्वापकालं च निर्गुणविषयजन्यं ॥ स्वरूपभूतमिति यावत् । सुखं चात्मानं स्वस्वरूपं चेत्येतत्तदेव वेद नान्यत् । एतावंतं कालं सुखमहमस्वाप्सं नान्यत्किंचिदवेदिषमिति सुप्त्युत्तरकालीनस्मरणात् ॥ तथा चोक्तं । नात्मानं न परांश्चैव न सत्यं नापि चानृतं । प्राज्ञः स वेदयेत्किंचिज्जीवकामतमो विना । सुप्त्यवस्था सुखं चापि विना नान्यत्प्रदर्शयेत् । सर्वं तु दर्शयेन्मुक्तौ तुरीयः परमेश्वर इति । येन प्रसुप्त इत्युपलक्षणं । येन जाग्रदादिकं प्रापितो भवति । तं निर्गुणं गुणकार्यावस्थाऽतीतं । ब्रह्म संपूर्णगुणं । आत्मानं चतूरूपं परमात्मानं मामवेहि । मदभिन्नं जानीहीत्यनेन विश्वादीनां चतुर्णामपि परस्परं कार्यभेदप्रयुक्तभेदशंका परास्ता ॥ तथा चोक्तं ॥ विश्वादिरूपो यः स्वात्मा स विज्ञेयो मुमुक्षुभिः । निर्विशेषोऽपि भगवांश्चतुर्धा समुदीरित

इति ॥ ५५ ॥ न केवलं भगवतो जाग्रदादि नियामकत्वज्ञानमेव बंधनिवर्तकं । किंतु भेदज्ञानमपीत्यभिप्रेत्य जीवेश्वरभेदं सयुक्तिकं निरूपयति ॥ उभयमिति । तज्जाग्रदादि जीवावस्थानियामकं ब्रह्म विश्वादि चतूरूपं परं ब्रह्म उभयं प्रस्वापं प्रतिबोधं च स्मरतोऽनुभवतः पुंसो जीवस्य प्रतिबोधे जाग्रदवस्थायामन्वेति जीवमनुसरति। जीववत्स्वयमपि प्रतिबुद्धं वर्तत इति यावत् । प्रस्वापे सुषुप्त्यवस्थायां स्वप्नावस्थायां च । सुषुप्तिस्वप्नयोश्चैव स्वर्गव्योम्नोस्तथैव च । अन्योन्यनामता ज्ञेया मनोबुध्योस्तथैव चेति शब्दनिर्णयवचनात् । व्यतिरिच्येत व्यतिरिच्यते । जीववन्नानुसरति । जीववत्सुप्तं न भवतीति यावत् । ॥ तथा च श्रुतिः । स्वप्नेन शारीरमप्रहत्या सुप्तसुप्तानभिचाकसीतीति । यद्वा । प्रतिबोधः सम्यग्ज्ञानं । प्रस्वापोऽज्ञानमन्यथाज्ञानं च । अज्ञानं सुप्ति शब्दोक्तमिति वचनात् । तथा चोभयं प्रस्वापं प्रतिबोधं च स्मरतः प्राप्नवतः पुंसः प्रतिबोधे सम्यग्ज्ञानदशायां तद्ब्रह्म नेति प्रतिबुद्धं वर्तते । प्रस्वापेऽज्ञानदशायां मिथ्याज्ञानदशायां च व्यतिरिच्यते तद्रहितं वर्तत इत्यर्थः । अत एव ज्ञानं पूर्णज्ञानस्वरूपं । अत एव तत्परं तस्मादल्पज्ञानाज्जीवात्परं भिन्नमित्यर्थः । तदेवं भूतं ब्रह्म मामवेहीत्यनुषंगः ॥५६॥ भेदज्ञानं बंधनिवर्तकमित्युक्तं । विपक्षे बाधकमाह ॥ यदिति । आत्मनो जीवाद्भिन्न एषः पूर्वोक्तो मम भावः स्वरूपं यदि विस्मृतः स्यात् । जीवेश्वरभेदो विस्मृतश्चेदिति यावत् । ततस्तर्हि पुंसः संसारो भवति । संसार स्वरूपमाह ॥ देहाद्देह इति । जन्मांतरं पुनर्जन्मेत्यर्थः । ऐक्यज्ञाने तु तम एवेत्याह ॥ एकस्येति । एकस्य जीवेश्वरैक्यमनुसंदधतः पुंसो मृतेर्मृतिः । दुःखानंतरं पुनर्दुःखमंधंतमो भवतीत्यर्थः । ॥ तथा चोक्तं ॥ सर्वभिन्नमित्यादि ॥ ५७ ॥ तदेवमुक्तमाहात्म्योपेतस्य मम ज्ञानार्थमत्रैव प्रयतितव्यं । भोगादि संपादनं तु योन्यंतरेऽपि शक्यमित्याह ॥ लब्ध्वेति । इह कर्मभूमौ ज्ञानाविज्ञानसंभवां ज्ञानं शास्त्रोत्थं विज्ञानमपरोक्षं । श्रवणान्मननाच्चैव यत्ज्ञानमुपजायते । तद्ज्ञानदर्शनं विष्णोर्विज्ञानं शंभुरब्रवीदिति वचनात् । तयोः संभवो यस्यां तां मानुषीं योनिं लब्ध्वाऽऽत्मानं सर्वगुणपरिपूर्णं परमात्मानं नित्याततगुणत्वात्स आत्मेति श्रुतिषूदित इति वचनात् । तथाऽऽत्मानं जीवस्वरूपं भगवत्पारतंत्र्यादिना यो न बुध्येत । सः क्वचिदपि क्षेमं नाप्नुयादित्यर्थः । ॥ ४१ ॥
॥ तथा च श्रुतिः । इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिरिति ॥ ५८ ॥ प्रवृत्तिमार्गे वैराग्यार्थं प्रवृत्तिनिवृत्तिमार्गयोर्विवेकमाह ॥ स्मृत्वेति । ईहायां प्रवृत्तिमार्गे परिक्लेशमत्यायासं । तत ईहतः फलविपर्ययं । फलं सुफलं सुखप्राप्तिर्दुःख-

निवृत्तिश्च तयोर्विपर्ययो व्यत्यासः। दुःखनिवृत्तिः सुखप्राप्तिरितियावत्। तं च स्मृत्वा विचिंत्यानीहायां निवृत्तिमार्गे तूभयमपि परिक्लेशफलविपर्ययश्च नास्तीत्येवं पश्यन्। यद्वा। भयं पुनः पुनर्जननमरणलक्षणसंसारभयं नो भवति। किंतु नित्यसुखप्राप्तिलक्षणमोक्षो भवतीति पश्यन्। तत्तस्या ईहाया विरमेद्विरज्येतेत्यर्थः ॥५९॥ तदेव विवृणोति॥ सुखायेति त्रिभिः। दंपती अग्निहोत्रादि क्रियाकरणयोग्यौ स्त्रीपुरुषौ सुखप्राप्तये दुःखनिवृत्तये च क्रियाः प्रवृत्तिधर्मान्कुर्वाते। ततः प्रवृत्तिधर्मेभ्यो दुःखस्य निवृत्तिः सुखाप्राप्तिश्च भवति। तस्मात्पुरुषोऽधिकारी जीवो विद्याभिमानिनां पंडिताभिमानिनां न तु पंडितानां। प्रवृत्तिधर्मिणामिति यावत्। नृणामेवमुक्तलक्षणफलविपर्ययं बुध्वा ॥ ६० ॥ तथाऽऽत्मनः परमात्मनः स्थानत्रयविलक्षणं। जाग्रदाद्यवस्थात्रयातीतं। अत एव सूक्ष्मं। दुर्ज्ञेयं गतिं स्वरूपं च बुध्वा। स्वेन तेजसा विवेकबलेन दृष्टश्रुताभिर्मात्राभिरैहिकामुष्मिकैर्विषयैर्विमुक्तः। तत्र विरक्त इति यावत्। ज्ञानविज्ञानाभ्यां संतुष्टः सन्मयि भक्तिमान्भवेदित्यर्थः ॥६१ ॥ मत्ज्ञानादन्यः परमपुरुषार्थो नास्तीत्याह ॥ एतावानिति। योगेन नैपुण्यं यस्याः सा बुद्धिर्येषांतैर्मनुजैः परस्य सर्वोत्तमस्यात्मनो ममैवैकं दर्शनमिति यावत्। एतां भवानेव सर्वात्मना स्वार्थो ज्ञेय इत्यर्थः ॥ ६२ ॥ ६५ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां षोडशोऽध्यायः ॥ ६-१६ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ रुद्रादुमा न कोपोत्थपार्वती शापतोऽभवत्। चित्रकेतोर्वृत्रजन्मेत्यध्यायेऽस्मिन्निरूप्यते ॥ १ ॥ यतो यस्यां तस्यै दिशे नमस्कृत्वा ॥ १ ॥ स विद्याधरस्त्रीभिर्हरिं गाथयन् रेम इति द्वयोरन्वयः। अव्याहतं बलमिंद्रियपाटवं च यस्य स तथा। नानाविधाः संकल्पत्वेनैव सिद्धयो यासु। कुलाचलेंद्रस्य द्रोणिषु निम्नतटषु ॥ २ ॥ ३ ॥ इदानीं चित्रकेतोरसुरजन्मप्राप्तौ कारणमाह ॥ एकदेत्यादिना ॥ ४ ॥ अंके उत्संगे कृतामुपवेशितां देवीमालिंग्य स्थितमुवाच। तस्यांतिके स्थितः सन् जहास च ॥ ५ ॥ धर्मं वक्ता वदति। भार्या मिथुनीभूय चास्ते ॥ प्राकृतो मूढः ॥ ७ ॥ अगाधा गंभीरा धीर्यस्य स तथा ॥ न तस्य वीर्यं प्रभावं विद्वान्। तास्मिन् धृष्टायाः प्रागल्भाया निर्जितात्माभिमाने जितेंद्रियोऽहमित्यभिमानवते रुषा क्रोधेनाह ॥ ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥ किमयं शास्ता। यतोऽस्मद्विधानां निषेधकृन्निवारको जात इत्यर्थः ॥ ११ ॥ ब्रह्मादयो धर्मं न विदुः किं यतोऽतिवर्तनं शास्त्रमतिक्रम्य वर्तमानं शीलं हरं नो निषेधंति न वारयंतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ एवं काकूक्त्या

विनिंद्य तस्य दंड्यत्वं निश्चिनोति ॥ एषामिति । पक्ष इति शेषः । अनुध्येयेत्यतः पूर्वं रुद्रावराणामिति शेषः । यः क्षत्रबंधुः क्षत्रियाधमः सूरीन् ब्रह्मादीन्परिभूयाज्ञान्कृत्वा एषां पूर्वोक्तानां ब्रह्मादीनां पक्षे रुद्रावराणामनुध्येयं पदाब्जयुगलं यस्य तं । मंगलमंगलं परममंगलमूर्तिंजगद्गुरुं रुद्रं प्रशास्ति । हि यस्मात्तस्मादयं दंड्य इत्यर्थः । अत्र रुद्रस्य ब्रह्मध्येयत्वाभावेन रुद्राणामित्यध्याहारो न दोषायेति ज्ञातव्यं ॥ तथा चोक्तं ॥ विष्णुब्रम्हेत्यादि तंत्रमालायां ॥ १३ ॥ ननु भगवद्भक्तो न दंडार्ह इति चेत्तत्राह ॥ नायमिति । अयं साधुभिः पर्युपासितं परिसेवितं वैकुंठस्य श्रीहरेः पादमूलोपसर्पणं नार्हति । यतः संभावितात्माऽहमधिक इति कृता मतिर्येन । अत एव स्तब्धोऽनम्रः ॥ १४ ॥ तदेवं स्वयं दंड्यत्वं तं मत्याह ॥ अत इति । तत्फलमाह ॥ यथेति । तेनेति शेषः । तेने दंडेनेहास्मत्समीपे यथा तथा भूयोऽन्यत्र स्थलांतरेऽतिमहतां किल्बिषमपराधं न कर्ता न करिष्यतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ न मम शापदात्र्यामपि भवत्यां कोपस्तस्य भगवतैव क्लृप्तत्वादित्याह ॥ ॥ देवैरिति । यद्वरशापादिकं प्रोक्तं भवति । तत्तस्य मर्त्यस्य पूर्वदिष्टं हि प्राचीनकर्मोद्बोधकेन श्रीहरिणा क्लृप्तमेव । यत्तद्भगवता क्लृप्तं तदेव नियतं भवेत् । अतोऽन्येषां वरःशापो गुणदोषप्रवर्तक इत्यर्थः ॥ १७ ॥ अयं च संसारचक्रे स्वभाव एव न चित्रमित्याह ॥ संसारचक्र इति ॥१८॥ ननु यदुक्तं पूर्वदिष्टमिति भगवतःसुखादिकर्तृत्वं तदयुक्तं । जीवस्यैव तत्कर्तृत्वाऽनुभवादित्याशंक्य सो भ्रांतिरित्याह ॥ नैवेति । अत्रैवं स्थितेऽपि प्राज्ञ आत्मानमन्यं च कर्तारं मन्यत इत्यर्थः ॥ १९ ॥ शापादेर्भगवन्नियतत्वं न भवत्यां कोप इत्युक्तं । इदानीमशेषानर्थमूलगुणप्रवाहपतितस्य तदपेक्षया शापादेरल्पत्वान्न तत्प्रयुक्तशोकादिरित्याह ॥ गुणेति । किं शब्द आक्षेपे । गुणानां सत्त्वादीनां प्रवाहे संसारे शापादिकः कियान्न कियानप्यल्प इत्यर्थः ॥ तथा चोक्तं ॥ आक्षिप्यते किमेतद्यत्राल्पफलता भवेत् । वस्तुषु यस्य चाल्पत्वं पुंसो वा नेति चोच्यत इति प्रकाशसंहितायां ॥ २० ॥ ननु शापादिकं भगवन्नियतमित्युक्तं । तत्कुत इत्याशंक्य तस्यैव सर्वकारणत्वादित्याह ॥ एक इति । भगवानेक एवात्ममायया स्वेच्छया निमित्तभूतया स्वाधीनप्रकृत्या चोपादानभूतया भूतानि प्राणिनः सृजति । एषां वधादिकं च सृजति । निष्कलः स्वयं बंधादिशून्य इत्यर्थः ॥ २१ ॥ नन्वेवं भूतविषमसृष्टौ तस्य किं कारणं । प्रियादिवैषम्याभावादित्याशंक्य यद्यपि प्रिया-

दयो न संति । तथाऽपि तत्तद्योग्यताकर्मवशात्सर्वं घटत इत्याह ॥ न तस्येति द्वाभ्यां । प्रतीपोऽप्रियो न ज्ञातिर्बंधुश्चेत्यर्थः । तत्र हेतुः । सर्वत्र समस्य । तत्कुतः । निरंजनस्य निःसंगस्य । अत एव तन्निमित्ते सुखे रागो नास्ति । रागानुबंधी तु रोषः कुतः स्यात् ॥ २२ ॥ यद्यप्येवं तथाऽपि तस्य भगवतः शक्त्या सामर्थ्येन नियतो विसर्गः पुण्यपापादिलक्षणं कर्म । भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञित इति गीतावचनात् । किंच विविधः सात्विकादिलक्षणो विसर्गो निसर्गः । स्वभावयोग्यतेति यावत् । येषां शरीरिणां सुखाद्यर्थमेव कल्प्यते समर्थो भवतीत्यर्थः । भगवतो योग्यताद्यनुसारेणैव फलप्रदत्वात्समत्वं न विहन्यते । वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्त्वात्तथाहि दर्शयतीति सूत्रादिति भावः ॥ तथा चोक्तं ॥ सेवां योग्यातिरेकेण स्वात्मनामपि न दास्यति । अपराधातिरेकेण नान्यत्स्यात्तत्समो हरिरिति । भगवतो योग्यतादि पारतंत्र्यपरिहाराय तच्छक्तीत्युक्तं । न च पुनर्वैषम्याद्यापातः । तादृशवैषम्यादेरिष्टत्वात् । उपपद्यते चाप्युपलभ्यते चेति सूत्रादिति भावः ॥ तथा चोक्तं ॥ वैषम्यं निर्घृणत्वं च वेदाप्रामाण्यकारणं । नांगीकार्यमतोऽन्यत्तु न वैषम्यादि नामकमिति ॥ २३ ॥ यत एवमथ तस्मात् । तस्मादथोऽथेत्येतत्थेत्वर्थे समुदीरितमित्यभिधानात् । हे भामिनि । कोपने त्वं केवलं प्रसादयामि । न तु शापमोक्षाय तर्हि किं प्रसादेनेत्यत आह ॥ यदिति । यद्यस्मान्ममोक्तमुक्तिमसाधु मन्यसे । तत्तस्मात्त्वया क्षम्यतामिति प्रसादयामीत्यन्वयः । तत्र भवत्या मनसि कोपादि वृत्तौ ज्ञानादि विलोपलक्षणो महाननर्थो भविष्यतीत्यतस्त्वां प्रसादयामीति भावः ॥ २४ ॥ गिरिशौ पार्वतीपरमेश्वरौ प्रसाद्य स्मयतोर्विस्मयं कुर्वतोः ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ हरेर्भृत्यानामपि ये भृत्यास्तेषां माहात्म्यमित्यर्थः ॥ ॥ २७ ॥ किं तन्माहात्म्यमित्यत आह ॥ कुतश्चन शापादेर्न बिभ्यतीति । स्वर्गादौ तुल्य एवार्थः प्रयोजनमिति द्रष्टुं शीलं येषां ते तथोक्ताः । नन्वस्तु स्वर्गनरकयोः प्रयोजनसाम्यं । नरकवत्स्वर्गस्याप्यनित्यत्वात् दुःखसंभिन्नत्वाच्च । अपवर्गे तु कथं साम्यं । तस्य दुःखासंभिन्ननित्यसुखरूपत्वेन परमपुरुषार्थत्वादित्यत आह ॥ नारायणपरा इति । नारायण एव परः पुरुषार्थो येषां ते तथोक्ता इत्यर्थः। तादृशानामपवर्गेप्यनादरात्सर्वत्रापि तुल्यार्थदर्शित्वोक्तिरुपपद्यत इति भावः। यद्वा । अपवर्गो जीवन्मुक्तिः । ततश्च न कश्चित्क्षुद्रोपद्रव इति ज्ञातव्यं ॥ २८ ॥ ननु कुतश्चन बिभ्यतीत्युक्तं । तत्कुत इत्याशंक्य शापादीनामीश्वरेच्छाक्लृप्त-

त्वेनापरिहार्यत्वादिति भावेनाह । देहिनामपि देहसंयोगान्निमित्तात् सुखं दुःखमित्यादि द्वंद्वानीश्वरस्य लीलयेच्छया भवतीत्यर्थः ॥ २९ ॥ ननु यदुक्तमीश्वरस्य सुखादिकर्तृत्वं द्वंद्वानीश्वरलीलयेति तदयुक्तं । देवदत्तः सुखयति यज्ञदत्तो दुःखयतीति जीवस्यैव कर्तृत्वप्रतीतिरित्याशंक्य सा भ्रांतिरित्याह ॥ अविवेकेति । अर्थभेदोऽर्थानामीश्वरकर्तृकाणां सुखादि पदार्थानां भेदो वैलक्षण्यं । जीवकर्तृकत्वमिति यावत् । गुणदोषविकल्पश्च गुणदोषाणामीश्वरकर्तृकाणां सुखादि कारणीभूतपुण्यपापानां भेदो जीवकर्तृकत्वं पुंसोऽविवेकेन कृतो भ्रांतिकल्पितः । स कारयेत्पुण्यमथाऽपि पापं । सुखं दुःखं भवो भाव इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्य इत्यर्थः । तत्र दृष्टांतमाह ॥ भिदे वेति । आत्मनि मनसि विद्यमाने । इत्येवं वासनामयत्वेन प्रमिते प्रपंचे भिदा भेदः । वासनामयप्रपंचवैलक्षण्यं बाह्यत्वमिति यावत् । स्वप्ने स्वप्नावस्थायां यथा काल्पिता । तद्वत् । यदन्यथात्वं जाग्रत्वं सा भ्रांतिस्तत्र तत्कृतेति कौर्मोक्तेरित्यर्थः ॥ तथा चोक्तं ॥ यत्तद्भगवता क्लृप्तमित्यादि प्रकाशसंहितोक्तेरयमर्थः । आत्मनि जीवे प्रतीयमानोऽर्थभेदः सुखादि भागः पुण्य पापविभागश्च स्वप्नकल्पिता भिदेव करितुरगादि भेद इवाविवेककृतोऽविद्याकल्पित इति । जगन्मिथ्यात्वप्रतीतिवारणाय श्लोकं समाख्यया व्याचष्टे ॥ यत्तदिति । भगवता यत्क्लृप्तं संकल्पितं तदेव नियतं नियमेन भवेत् । भगवानेकः । सर्वकर्तेति यावत् । त- तस्मात्कारणादन्येषां भगवदितरेषामतोऽस्माद्भगवत एव वरादयो भवंति । भगवानेव सर्वेषां वरदातेति यावत् । कर्तुर्भावः कर्तृता कर्मगुणदोषप्रकर्तृता पुण्यपापलक्षणकर्मेत्यर्थः । इदमुपलक्षणं । सुखादिकं च ग्राह्यं । यद्वा । तद्भगवता तेन स्वतंत्रतया प्रसिद्धेन भगवता यत्क्लृप्तं तदेवातोऽन्येषां भगवद्व्यतिरिक्तानां भवत् । यच्छब्दार्थमाह ॥ पर इति । ननु यदुक्तं भगवानेव सर्वकर्तेति तद- युक्तं । देवदत्तः शपति यज्ञदत्तोऽनुगृण्हातीति वरादीनां जीवकर्तृत्वेन प्रतीतेरित्याशंक्य सा भ्रांतिरित्याह ॥ स्वत इति । स्वतः प्राप्तात्स्वतंत्रभूतभगवत्संकल्पप्राप्तात् । भेदकृतिर्विभागकरणं । भ्रांतिरिति शेषः । शापादिकं भगवत्कर्तृकं न भवति किंतु जीवकर्तृकमिति ज्ञानं भ्रांतिरित्यर्थः । तत्र दृष्टांतमाह । स्वप्नेषु स्वप्नावस्थायां मनसि यथा यथार्थतया विद्यमानस्य । तत्र हेतुः । वासनारूपिणो वासनोपादानकस्य प्रपंचस्य दर्शनं बाह्यत्वेन ज्ञानं यथा भ्रांतिस्तद्वदित्यर्थः । अस्त्वेवं भगवान्सर्वकर्ता । किं तत इत्यत आह ॥ भगवंदिति । यस्मात्सर्वेषां शापादीनां भगवद्वशता तस्मात्तद्भगवत्स्वरूपं स्वतंत्रत्वादिना ज्ञेयमित्यर्थः ॥ ३० ॥ स्व-

र्गादिषु तुल्यार्थदर्शिन इत्युक्तं तद्विवृणोति ॥ वासुदेव इति । ज्ञानविज्ञानयोर्वीर्यं बलं येषां तेषां व्यपाश्रयो विशिष्टबुद्ध्याऽऽश्रयणीयोऽर्थो नास्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ अस्य श्रीहरिदासत्वेन तत्प्रभावत्वान्नैतच्चित्रमिति वक्तुं श्रीहरेर्माहात्म्यमाह ॥ नाहमिति द्वाभ्यां । पृथक् तारतम्येन । ईशमानिनो लोकेशा इत्यभिमानवंतो वयं सर्वे सुरेशा ब्रह्मपुत्राः सनकादयस्तदन्ये मुनयश्च यस्यांशकांशाः प्रतिबिंबानामपि प्रतिबिंबाः । तत्तस्य भगवत ईहितमभिप्रायं लीलां वा । स्वरूपं च न विदामेत्यर्थः। सुरेशा इति साम्येनोक्तं विशिष्याह ॥ नाहमित्यादि ॥३२॥ एवं देवाद्यवेद्यत्वलक्षणमाहात्म्यमुक्त्वा सर्वसमत्वादि लक्षणं च माहात्म्यमाह ॥ न हीति । अस्य भगवतः काश्चिदपि जीवोऽस्ति योग्यतातिक्रमेण प्रियादिर्नास्ति । सर्वसम इत्यर्थः ॥ तदुक्तं ॥ सेवा या योग्यतातिरेकेणेत्यादि । तत्र हेतुमाह ॥ आत्मत्वादिति । स्वामित्वादित्यर्थः । न हि सर्वभूतस्वामिनस्तेषु स्वकीयः परकीय इत्यादि विभागबुद्धिः संभवतीति भावः। हेत्वंतरमाह ॥ सर्वेति । यतो हरिः सर्वेषां भूतानां प्रियः प्रियतमोच्चेत्यर्थः । न हि विष्णोः सर्वे भूतानि प्रियंत इति भावः ॥ ३३ ॥ एवं भूतस्य श्रीहरेरनुचरत्वादयमपि तादृश एव न चित्रमित्याह ॥ तस्येति द्वाभ्यां । प्रियोऽनुगः प्रीतिविषयोऽनुचरः । अहं चाच्युतप्रियो यस्य । अच्युतप्रियश्च तस्मादस्मिन् क्रोधो मा भूदिति भावः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ प्रतिशप्तुं प्रतिशापं दातुमलंतमः समर्थतमोऽपीत्यर्थः । अत्र प्रतिशप्तुमलंतम इत्युक्तिर्न चित्रकेतोः पार्वत्यपेक्षयाऽऽधिक्याभिप्रायः । किंत्वधमानामुत्तमान्प्रत्यपि शापदानसंभवाभिप्राय इति ज्ञातव्यं ॥ तथा चोक्तं ॥ देवा एव तदन्येभ्य इत्यादि । परैरपकृता अपि न प्रतिकुर्वंति । इत्येतावदेव साधूनां लक्षणं ॥ ३७ ॥ कुत्रास्य जन्माभूदित्यत आह ॥ जज्ञ इति ॥ ३८ ॥ परमप्रमेयमुपसंहरति ॥ एतदिति । वृत्रस्यासुरजातेरसुरस्वभावेनोत्पत्तेर्भगवन्मतेश्च यत्कारणं परिपृच्छसि पृष्टवानसि । तदेतदाख्यातमित्यन्वयः । यद्वा । असुरजातेश्चासुरजात्युत्पन्नस्यापि वृत्रस्य या भगवन्मतिस्तस्याः कारणमित्यर्थः ॥३९॥ एतच्छ्रवणफलमाह ॥ इतिहासमित्यादिना ॥ चित्रकेतोर्विष्णुभक्तानामंगिरो नारदादीनां च माहात्म्यमेतदेतं ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इति श्री भागवतटिप्पण्यां सप्तदशोऽध्यायः ॥ ६–१७ ॥ ६ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ त्वष्टुर्वंशः स संप्रोक्तो वर्णितोऽथ यथाक्रमं । तदन्यादित्यवंशोऽत्र दैत्यवंशश्च वर्ण्यते ॥ १ ॥ दक्षकन्याऽ

न्वयकथनेऽदित्यां द्वादशपुत्राः प्रोक्ताः । विवस्वानर्यमा पूषा त्वष्टाऽथ सविता भगः । धाता विधाता वरुणो मित्रः शक्र उरुक्रम इति । तत्र षष्ठाध्यायांतमारभ्य विश्वरूपवृत्रचित्रकेतूपाख्यानैस्त्वष्टृवंशमनुवर्ण्येदानीं सवितुर्वंशमाह ॥ प्रश्निरिति । सावित्रीमित्यादिषु प्रसूतेत्युत्तरस्यानुषंगः । पशुं पशुयागं महामखान् पंचयज्ञान् ॥ १॥२ ॥ धातुर्भार्या कुहुः साऽयं पुत्रमसूत । एवं शिनीवाली दर्श- मित्यनुक्रमादित्यर्थः ॥ ३ ॥ समनंतरो विधाता क्रियायां भार्यायां पुरिष्याख्यानग्नीन्पंचविंशतिं । पुरिष्यासोग्नय इति श्रुतेः पंच वा एतेऽग्नयो याचित इति श्रुतेश्च । चर्षणी वरुणस्य भार्याऽऽसीत् । पूर्वं ब्रह्मणः पुत्रो भृगुर्यस्यां पुनर्जातः ॥ ४ ॥ वाल्मिकिश्च वाल्मीकाद्वरुणस्यैव पुत्रो भवेत् । एतौ वरुणस्यैवासाधारणपुत्रौ तथोत्सर्गादयो मित्रस्यासाधारणाः। तयोरेव साधारणौ द्वौ पुत्रा- वाह ॥ अगस्त्य इति । ब्रह्मजो वसिष्ठश्च । पुलस्त्यजोऽगस्त्यश्च द्वावृषी पुनर्मित्रा वरुणयोरभवतां ॥ ५ ॥ यत उभावपि कुंभे रेतः सिषेचतुः । सत्रेहजातादिषितानमोभिःकुंभे रेतः सिषेचतुः समानमिति श्रुतेः । द्रुतं स्कन्नं ॥ ६ ॥ ७ ॥ बृहच्छ्लोको नाम- पुत्रोऽभवत् । तस्य बृहच्छ्लोकस्य ॥ ८ ॥ तस्योरुक्रमस्य कर्मादीनि । असौ महात्मनः कश्यपस्य पत्न्यामदित्यां यथाऽ वततार तं प्रकारं पश्चादष्टमस्कंधे वक्ष्यामह इत्यन्वयः ॥ ९ ॥ १०॥ दितेर्हिरण्यकशिपुर्हिरण्याक्षश्चेति प्रथमं द्वौ दायादौ पुत्रौ । तौ च कीर्तितौ तृतीयस्कंधे ॥ ११ ॥ १२ ॥ विप्रचित्तो दानवाद्भर्तुः सकाशाद्राहुं पुत्रमग्रहीत् ॥ १३ ॥ ततः प्रल्हादात्पंचजनं पुत्रमसूत ॥ १४ ॥ यो मेषरूपं वातापिं । याचेत्तामिल्वलं ययाचे । तं वातापिं चासूतेत्यन्वयः ॥ १५ ॥ तस्य विरोचनस्य बलिः सुतोऽ भवत् ॥ १६ ॥ ततो बलेः सकाशात्पुत्रशतमभवत् । सुश्लोक्यः पुण्यकीर्त्याभः । तस्य बलेरनुभावो माहात्म्यं पश्चादष्टमस्कंधेऽ भि- धास्यते वक्ष्यते ॥ १७ ॥ तस्य गुणेषु मुख्यता प्राधान्यं । यस्य बाणस्य पार्श्वे ॥ १८ ॥ समानरूपतां देवत्वप्रापिताः ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ सत्रमयनमाश्रयो यस्य । हे सत्रायण शौनक । सर्वदर्शनः सर्वज्ञः । स च बादरायणिर्मुनिरादृतं सादरमर्थवद्बह्वर्थ- युक्तं विष्णुरातस्य परीक्षितस्तद्वचो निशम्य तं विष्णुरातं सभाजयन्स्तुत्या प्रीणयन्निभृतेन हर्षपूर्णेन चेतसा जगादेत्यन्वयः॥ २२ ॥ पार्ष्णिग्राहेण पृष्ठतः सहायेन ॥ २३ ॥ भ्रातॄणां दैत्यानां हंतारं । उल्बणं क्रूरं । अक्लिन्नहृदयं कठिणचित्तं ॥ २४ ॥ ननु तेन स्वदेहरक्षणार्थमन्येषां घातनं करोत्येव किमत्र चित्रं । तत्राह ॥ किमिति । ईशः प्रभुरित्यभिहितस्यापि यस्य देहस्यांते मर-

णानंतरं । द्वित्रिदिनावस्थितस्य क्रुमय इति श्वादिभिर्भक्षितस्य तु विशिष्टेति । दग्धस्य भस्मेति संज्ञा भविष्यंति । तत्कृते तस्य देहस्यार्थे यो भूतेभ्यो द्रुह्यति । स किं स्वार्थं वेद न वेदैव । तत्र हेतुः । यतो भूतद्रुहान्निरयो भवाति ॥ २५ ॥ इदं देहादिकं ध्रुवं नित्यमाशानस्य मन्यमानस्य । अत एवमुन्नद्धमुच्छृंखलं चेतो यस्य तस्येंद्रियस्य यो मदस्तस्य शोषणं । येन सुतेन स्यात् । स सुतो मे भूयात् ॥ २६ ॥ इति भावेन सा दितिर्भर्तुः प्रियमसकृदाचचार ॥ २७ ॥ २८ ॥ जडीभावे हेतुद्वयं ॥ स्त्रियेति ॥ विदग्धयेति च । प्रौढ्येत्यर्थः । विवशः स्त्रीपरवशः सन् बाढं तव मनोरथं पूरयिष्यामीति यदाह । न तच्चित्रं योषिति ॥२९॥ तत्र हेतुमाह ॥ विलोक्येति । प्रजापतिर्ब्रह्माऽऽदौ सृष्टिकाले । भूतानि प्राणिन एकांतभूतानि निःसंगानि विलोक्य । मैथुनेन सृष्टिवृत्त्यर्थं स्वदेहार्धात्स्त्रियं चक्रे ससर्जेत्यर्थः । एवं स्त्रिया शुश्रूषितः सन्नाहेत्यन्वयः ॥३०॥ ३१॥ इह चकारात्परत्र च । कः कामः पुरुषार्थः । आगम आप्राप्यः ॥ ३२ ॥ ननु परदैवते सुप्रीते सर्वकामप्राप्तिरिति सुप्रसिद्धं । तत्कथमुच्यते भर्तरि सुप्रीत इति । तत्राह ॥ पतिरेवेति । नारीणां परमं दैवतं पतिरेक पत्यावेव सन्निहितं फलदानाय । अतः पत्यौ सुप्रीते तन्निष्ठपरदैवतमपि प्रीयत इति भावः । ननु किं तत्परदैवतं यत्पत्यौ सन्निहितमित्यत आह ॥ मानस इति । सर्वभूतानां मानसो मनसि स्थितः श्रीवासुदेवो लक्ष्मीपतिरेव परमं दैवतमित्यन्वयः ॥ ३३ ॥ ननु यदि भगवत्प्रीतिरेव पुरुषार्थसाधनं तर्हि स एव पृथक् सेव्यः । किं पतिसेवयेत्यत आह ॥ स एवेति । स भगवान्पत्यौ रूपविशेषधृगेव स्त्रीभिरिज्यते न पृथगित्यर्थः । अधिष्ठानानियमे दृष्टांतमाह ॥ दैवतेति । अलौकिकार्थैर्नामभिरप्राकृतैः रूपैश्च विविधं कल्पितैरभिव्यक्तैर्देवतानिष्ठैर्लिंगैर्मूर्तिविशेषैरुपलक्षित एव यथा पुंभिरधिकारिविशेषैरिज्यते न पृथक् तद्वदित्यर्थः ॥ ३४ ॥ उपसंहरति ॥ तस्मादिति । पतिं पतिस्थमीश्वरं सर्वाभीष्टप्रदानसमर्थं । आत्मानं परमात्मानं । अनन्यभावेन न विद्यते ईश्वरादन्यो विषयो यस्य स चासौ भावो भक्तिश्च तेन ॥ तथा चोक्तं भगवता ॥ यादृशी मयि भक्तिः स्यात्तादृश्यन्यत्र नैव चेत् । अनन्यभक्तेरुद्रेकात्सा ययैव तरेत्स्रुतिमिति । भावो भक्तिः समुद्दिष्ट इति च ॥३५॥ ईदृग्भावेन हरिरत्र स्थित इति भावनया । पतिमात्मानमीश्वर इत्युक्तत्वात् ॥ तथा चोक्तं सप्तमस्कंधे ॥ या पतिं हरिभावेन भजेच्छ्रीरिव तत्परा । हर्यात्मना हरेर्लोके पत्या श्रीरिव मोदत इति । तत्तात्पर्यं च । हरि-

रस्मिन् स्थित इति स्त्रीणां भर्तरि भावना । शिष्याणां च गुरौ नित्यं शूद्राणां ब्राह्मणादिषु । भृत्यानां स्वामिनि तथा हरिभाव इतीरित इति । असतीनामपतिव्रतानां । सती साध्वी पतिव्रतेत्यभिधानात् ॥ ३६ ॥ इंद्रहणमिंद्रहंतारं । अमर्त्यं मृत्युशून्यं । येनेंद्रेण विष्णुना सहायेन । घातितौ ॥३७॥३८॥ कृपणः क्षुद्रः ॥३९॥ स्वभावमनुवर्तमानाया योषितः कोऽत्रातिक्रमोऽपराधः । न कोऽपीत्यर्थः ॥ ४० ॥ स्वभावमेवाह ॥ शरदीति द्वाभ्यां । हृदयं चित्तं ॥ ४१ ॥ स्वाशिषात्मनां स्वार्थकामनयाऽऽत्मवत्प्रेष्ठ-त्वेन प्रतीयमानानामित्यर्थः ॥ ४२ ॥ इदं वक्ष्यमाणमुपायमुपकल्प्ये करिष्ये ॥ ४३ ॥ अयं भावो वैष्णवव्रतं तावदुपदेक्ष्यामि तेनैवास्याशुद्धचित्तायाः । इंद्रक्रोधो निवर्तिष्यते । व्रतवैगुण्येनेंद्रस्य बाधो न भविष्यतीति ॥ ४४ ॥ हे भद्रे । अंजो यथावत् । यदि धारयिष्यसि तर्हींद्रहा भविष्यति । वैगुण्ये सति देवबांधवो भविष्यति । वैष्णवत्त्वाद्व्रतस्य वैगुण्ये सति सर्वथा नैष्फल्या-दिति भावः ॥ ४५ ॥ कार्याण्यावश्यकानि व्रतं यानि न घ्नंति । नावश्यकानि न च निषिद्धानि किं त्वभ्यनुज्ञातानि सर्वाण्यपि ब्रूहि ॥ ४६ ॥ तत्रैकत्रिंशन्निषेधेनाह ॥ न हिंस्यादिति पंचभिः । न शपेन्नाक्रोशेत् । अमंगलं कपालास्थ्यादि न स्पृशेत् । अपि शब्दो निषेधसमुच्चये ॥ ४७ ॥ नाप्सु प्रविश्य स्नायात् । अधौतमनिर्णिक्तं वासो वस्त्रं न वसीत नाच्छादयेत् । पूर्वविधृतां स्रजं पुनर्न धारयेत् ॥ ४८ ॥ भोजने पंचनिषेधानाह ॥ नोच्छिष्टमिति । चंडिकान्नं भद्रकाल्यादि शक्तिभ्यो निवेदितं पिपीलिका-दूषितमामिषं मांसं । जंबीरादिकं वा । पले जंबीरमामिषमित्यादेः । तेन सहितमन्नं सामिषं वृषलाः शूद्राः कर्मभ्रष्टा वा । वृषो धर्मः समुद्दिष्टस्तस्य यः कुरुते लयं । वृषलं तं विजानीयात्सर्वकर्मसु गर्हितमिति भारतवचनात् । तैराहृतमन्नं । उदक्या रजस्वलया । अंजलिना तु न पिबेद्यः ॥ ४९ ॥ गृहाद्बहिर्निर्गमे सप्तनिषेधानाह ॥ नोच्छिष्टेति । अनर्चिता मंडनहीना । असंपीता अपावृता ॥ ५० ॥ शयनेऽष्टनिषेधानाह ॥ नाधौतपादिति । नापराक् पश्चिमशिराः । अन्यैः सह ॥ ५१ ॥ कार्या-ण्याह ॥ धौतवासा इति द्वाभ्यां । प्रातराशात्प्रथमभोजनात् ॥ ५२ ॥ वरवती जीवभर्तृका पतिं चार्च्य संपूज्योपतिष्ठेत स्तुतिं कुर्यात् । तं पतिं कोष्ठगतं पुत्ररूपेण कुक्षेरंतर्गतं ध्यायेत् ॥ तथा च श्रुतिः ॥ आत्मैव पुत्रनामासीति ॥ यद्वा । तं पतिस्थं परमा-त्मानं कोष्ठगतं हृदयगतं ध्यायेदित्यर्थः ॥ ५३ ॥ पुंसवनं पुत्रोत्पत्तिकरं । अविप्लुतं वैगुण्यरहितं । तुभ्यं तव ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

॥ ५६ ॥५७॥ हरिरिंद्रो व्रतस्य छिद्रं प्रेप्सुः प्राप्तुमिच्छुः । जिह्मः कुटिलः । साधुवेषो मृगहा लुब्धको यथा । मृगवंचनाय मृगवेषो भवति । तद्वदित्यर्थः ॥५८॥ तत्परो व्रतदोषान्वेषणानिष्ठोऽपि नाध्यगच्छत ॥५९॥ अस्पृष्टवारिश्चासौ धौतांघ्रिश्च ॥६०॥ तदंतरं तमवकाशं निद्रया हृतं-चेतो यस्याः । योगमायया योगसामर्थ्येन ॥६१॥ मा रोदीरित्युपलालयन्निव तान्पुनरेकैकं सप्तधा चकर्त चिच्छेद ॥६२॥ जिघांससि हंतुमिच्छसि ॥६३॥ मा भैष्ठ मा भयं कुरुध्वं । कौशिक इंद्रः । गणाः । सप्तगणा वै मरुत इति श्रुतेः ॥६४॥६५॥ न ममार दितेर्गर्भमित्येतन्न चित्रमित्याह ॥ सकृदिति । पुरुषोजीवः पुरुषं परमपुरुषं सकृदिष्ट्वाऽपि सात्मतां सारूप्यमपि याति । दित्याच किंचिदूनसंवत्सरं हरिरर्चितो यतस्तस्मान्न ममारेति न चित्रमित्यर्थः । यद्वा । मरुतां दितिपुत्रत्वेऽपि देवप्राप्तौ हेतुरनेनोच्यते ॥६६॥ इंद्रेण सजूः सह हरिणेंद्रेण दिति सेवितेन विष्णुना वा । मातृदोषं दैत्यत्वं व्यपोह्य परिहृत्य । सोमपाः सोमपानार्हाः कृताः ॥६७॥ पर्यतुष्यद्गर्भच्छेदेऽपि पुत्राणां मरणाभावादिति भावः ॥६८॥६९॥७०॥ नित्या निष्कपटे उक्ते सति । इंद्रोऽपि निष्कपटमेवाह ॥ अंबेति । लब्धमंतरमवकाशो येन स तथा । अर्थ एव बुद्धिर्यस्य स तथा ॥७१॥७२॥ अध्यवसायप्रकारमेवाह ॥ महापुरुषेति । महापुरुषस्य भगवतः पूजा यस्य सकाशाद्भवित्री सिद्धिः फलं भवत् । प्रसाद इति यावत् । कार्यानुषंगिणी कार्याविनाभूतनियमेनाभिलषितकार्यसाधकः । अतोदितिकृतसेवाजन्यभगवत्प्रसादेन मरुतो न मम्रिर इति भावः ॥७३॥ यद्यपि सेवया प्रसन्नो भगवान् सर्वकामान्प्रयच्छति । तथाऽपि निष्कामनया सेव्य इति दितिं कटाक्षीकृत्याह ॥ आराधनामिति द्वाभ्यां । ये निराशिषो निष्कामा आराधनमीहमानाः कुर्वाणः संतः । परमपि परमपुरुषार्थं मोक्षमपि नेच्छंति । ते स्वार्थसाधनकुशला इत्यर्थः ॥ ७४ ॥ आत्मानमपि प्रददातीति तथा । आराध्य गुणस्पर्शं विषयभोगं बुधः को वृणीत । यस्मात्तन्नरकेऽपि स्यात् ॥ ७५ ॥ महीयसि हे महत्तमे । मृतः सन्नुत्थितः । दिष्ट्यामंगलं ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यामष्टादशोऽध्यायः ॥ ६-१८ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ यद्वैष्णवं व्रतं चक्रे दितिः पुंसवनाभिधं । अत्र लोकोपकाराय तत्स्वरूपं निरूप्यते ॥ १ ॥ पुंसवनाख्यं व्रतं तस्य । प्रकारमिति शेषः ॥ १ ॥ मार्गशिरे मासि शुक्लपक्षे आदितः प्रतिपदि । सर्वकामिकं मोक्षादि सर्वपुरुषार्थसाधनं

॥ २ ॥ अनुमंत्र्य पृष्ट्वा । शुक्ला दंता यस्याः सा शुक्लदंती धौतदंता । अलंकृता सती पूजयेदित्यन्वयः ॥ ३ ॥ ४ ॥ नमस्कारमंत्रानाह ॥ नम इति त्रिभिः । केवलं ते तुभ्यं नमोऽस्तु । तत्र हेतुः ॥ निरपेक्षायेति । निरपेक्षत्वे हेतवः । हे पूर्णकाम महाविभूतिपतये लक्ष्मीपतये । संकल्पमात्रेणैव सिद्धयोऽणिमाद्या यस्मिंस्तस्मिन् ॥ ५ ॥ भो ईश । यतो यस्मात्त्वं कृपादिभिर्जुष्टोऽन्यैश्च सत्यसंकल्पादिभिः सर्वैः गुणैस्ततस्तस्माद्भगवच्छब्दवाच्योऽसि ॥ ६ ॥ महामाये महामाहात्म्ये महापुरुषस्य श्रीनारायणस्यैव लक्षणानि निरपेक्षत्वादीनि यस्यास्तस्याः संबोधनं ॥ ७ ॥ पूजामंत्रमाह ॥ ॐ नम इति । महाविभूतिभिः परिवारदेवताभिः सहवर्तमानाय । उपस्पर्शनमाचमनं । हविः शेषमुपाहरावशिष्टं ॥ ८ ॥ होममंत्रमाह ॥ ॐ इति । प्रकर्षेण भवेत्याभ्यामिति प्रभवौ ॥ ९ ॥ १० ॥ स्तोत्रप्रकारमेवाह ॥ युवामिति सार्धैश्चतुर्भिः । युवां लक्ष्मीनारायणौ । ननु प्रकृतिपुरुषयोर्जगत्कारणत्वं श्रूयते तत्र तत्र क्वचिच्चाव्यक्तादीनां तत्कथमुच्यते युवामिति तत्राह ॥ इयमिति । इयमेव प्रकृतिः प्रकृतिनामिका । त्वमेव पुरुषः पुरुषनामकः । इयमेव सूक्ष्मा दुर्विभाव्याऽव्यक्तशब्दप्रकृतिकथनमेतत् । सूक्ष्मत्वादव्यक्तनाम्नीत्यर्थः ॥ तदुक्तं ॥ कालोंऽतकः प्रधानं च मृत्युरव्यक्तमित्यपि । उच्यते प्रकृतिः सूक्ष्मा श्रीश्चदुर्गेति नामभिरिति । विष्णुशक्तिनियम्यत्वाच्छक्तिनाम्नी च । श्रीभूदुर्गेति या भिन्ना प्रकृतिः शक्तिरुच्यते । विष्णुस्वरूपशक्तेः सा शक्यत्वाच्छक्तिरेवेति वचनात् । अज्ञानादिना जगद्बंधकत्वान्माया नाम्नी च ॥ तदुक्तं ॥ मायेति प्रकृतिश्चैव मायाजीवश्च कथ्यत इति । मूलकारणभूता तु मायेत्याहुर्मनीषिण इति च । सा दुरत्यया भगवत्प्रसादमंतरेण केनाप्यत्येतुमशक्या । एवं भूतायास्तस्याः । अधीश्वर इत्यनेन समकक्षतया जगत्कारणत्वं युवामित्यनेन प्रतीतं निराकृतं ॥ ११ ॥ त्वं सर्वयज्ञः सर्वयज्ञांतर्यामी । इयं श्रीरिज्या क्रियांतर्यामिणी । इयं क्रिया क्रियांतर्यामिणी । भवान् फलभुक् कर्मफलभोक्तृषु स्थित्वा तत्फलभोजकः ॥ १२ ॥ गुणानां सत्त्वादीनां व्यक्तिरभिव्यक्तिर्भवान्गुणाभिव्यंजकः सन् गुणकार्यसुखादिभोजकः। सर्वेषां शरीरिणामात्मांऽतर्यामी । श्रीस्तु शरीराद्यंतर्यामी प्रत्ययो नामरूपयोः प्रकाशः । अत्र तत्तदंतर्यामित्वादेव तत्तच्छब्दवाच्यत्वं । न तु सर्वाभेदात् ॥तदुक्तं॥ अंतर्यामीत्विव्यादि । न केवलं भवान् यज्ञादीनामेवांतर्यामी किंतु सर्वनियामिकायाः श्रियोऽपीत्याह ॥ उपाश्रय इति । उप सर्वाधिकायाः श्रियोऽप्यंतर्यामित्वेनाश्रय इति भावः ॥ तदुक्तं ॥ अंतर्यामी श्रिय इत्यादि

॥ १३ ॥ युवां त्रिलोकस्य वरदावित्येतद्यथा सत्यं तथा ममाशिषः कामाः सत्याः संतु ॥ १४ ॥ उपहरणं नैवेद्यं ॥ १५ ॥ १६॥ महापुरुष चेतसा भवानस्मिन्संनिहित इति बुध्या पतिं चोपचरेत् । पतिश्च स्वयं प्रेमशीलः सन् पत्न्याः कर्माणि बिभृयात् । तदनुकूलो भवेदित्यर्थः । कुत इत्यत आह ॥ कृतमिति । यतो दंपत्योर्मध्ये एकतरेण कृतमुभयोरपि भवति । तस्मादित्यर्थः । यद्वा । उत्तरवाक्यार्थे हेतुरयं ॥ १७ ॥ १८ ॥ ननु व्रतमध्ये रजोदर्शनादिनाऽनर्हायां पत्न्यां कथं तदनुष्ठानमित्यत आह ॥ पत्न्यामिति । न विहन्यात् न विछिंद्यात् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ द्वादशमासानीत्युक्ते कदाचिन्मध्ये मलमासे सति तेन सह द्वादशसंख्यायां सत्यां शुद्धस्यैकस्य त्यागः स्यात् । हायनमित्युक्ते तन्मध्यपातिनस्तस्यापि प्रसंगःस्यात् । तदुभयं वारायितुमुभयमुक्तं । कार्तिके मासि चरमेऽहनि । अंतिमे दिवसे । उपचरेत् ॥ २२ ॥ श्वो भूते सत्युपस्पृश्य स्नात्वा पयसि श्रुतेन पक्वेन पाक्यज्ञविधानेनापर्वणस्थालीपाकविधानेन ॥ २३ ॥ आत्मविद्ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविरित्याद्युक्तप्रकारेण परमात्मानं जानत् । द्वादशब्राह्मणान् भोजयेदित्यर्थः । यद्वा । द्वादशात्मविदित्येकं पदं । द्वादशनामात्मानं स्वामिनं केशवादिरूपिणं परमात्मानं वेत्तीति तथेत्यर्थः ॥ २४ ॥ सोदपात्रान् उदकपूर्णपात्रैः सहितान् । इलान्वितान्भूमिसहितान् । गौरिलाकुंभिनीक्ष्मेत्यभिधानात् ॥ २५ ॥ २६ ॥ सुप्रजास्त्वं । सत्पुत्रहेतुमित्यर्थः । सुष्ठु यस्मात्तं शेषं ॥२७॥ जीवपतिमायुष्मंतं पतिं । अवीरा विधवा । हतकिल्बिषा सती गतिं विंद्येत् । धनेश्वरी सत्यपि या दुर्भगा सा सुभगा भवति । विरूपाऽप्यग्र्यं रूपं विंदेदित्यन्वयः ॥ २८ ॥ आमया वीरोगी सविरुजः । विविधाद्विशिष्याद्वा रोगाद्विमुच्यते । किंचेंद्रियैः सहितः कल्पः पटुर्देहो यस्य स भवति । अभ्युदये कर्मणि शुभकर्मणि । एतत्पठन् यो वर्तते स पितॄणां देवतानां च । अनंततृप्तिं करोतीति शेषः ॥ २९ ॥ किंतु हुतभुजादयस्तस्मै समस्तकामान्प्रयच्छंति । उपसंहरति ॥ राजन्निति । महत्पुण्यं जन्म महद्व्रतं चाभिहितं ॥ ३० ॥ इत्यशेषमंगलं ॥ वाक् प्रसूनकृता चट्टीवेंकटाद्रिविपश्चिता । ध्रियतां हृदये माला सदये प्रभुणाश्रितः ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यामेकोनविंशोध्यायः ॥ ६-१९ ॥

॥ इति श्रीमद्भागवतटिप्पण्यां सज्जनहिताख्यायां श्रीमद्वेंकटाचार्याणां शिष्येण चट्टीवेंकटाद्रिणा विरचितायां षष्ठःस्कंधः-समाप्तः ॥ ६ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ इति श्रीमद्भागवतटिप्पणी चेट्टीत्याख्या समाप्ता ॥

॥ षष्ठः स्कंधः ॥